

безприкрас>українське

**Агатангел
Кримський**

Виривки
з мемуарів
одного старого
гріховоди
Вибране

*Агатангел Кримський
«перший ясно вибрав собі
на героїв психопатів і з їх
розстроєних нервів пробував
добути звуки, що нічим
не нагадували б окликів болю
із селянських грудей».*

МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ

ПРО АВТОРА

Кримський Агатангел Юхимович народився 15 січня у Володимирі-Волинському. Після Колегії Галагана навчався у Лазаревському інституті східних мов (Москва), по закінченні якого одержав дворічну стипендію для поїздки в Сирію і Ліван.

У 1918 р. обійняв посаду професора Київського університету й неодмінного секретаря ВУАН, став засновником українського сходознавства. Працював директором Інституту української наукової мови, редактором «Записок історично-філологічного відділу ВУАН», головою Київського філіалу сходознавства при ВУАН. Був одним із найавторитетніших орієнталістів в Україні і поза її межами. Автор численних праць з історії культури й літератури арабських країн, семітології, історії ісламу, а також із української мови. Володів майже шістдесятьма мовами.

З 1929 р. зазнавав постійних утисків комуністичного режиму. А 20 липня 1941 року як «ідеолог українського буржуазного націоналізму» був заарештований органами НКВС, вивезений у Кустанай, де помер 25 січня 1942 року.

Свою творчу біографію А. Кримський починав як письменник-модерніст, відомий за поетичними творами на східні мотиви, що увійшли до збірки «Пальмове гілля» в 3-х томах (1901, 1908, 1922), прозовими виданнями «Повістки й ескізи з українського життя» (1895), «Бейрутські оповідання» (1906), незакінченою повістю «Андрій Лаговський» (1905). Йому належать переклади творів Антари, Омара Хайяма, Сааді, Гафіза, Міхрі-хатун, Фірдоусі та ін.

Ім'я А. Кримського значиться в затвердженому сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу, його носить Інститут сходознавства НАН України.

«In crudo» (без прикрас)>українське

Агатангел Кримський

*Виривки з мемуарів
одного старого гріховоди*

Вибране

а|

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР «АКАДЕМІЯ» 2016

УДК 821.161.2-31
ББК 84.4УКР-44
К82

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга» 2016 року

Літературно-художнє видання

Серія «In crudo». Заснована в 2015 році
Кримський Агатангел Юхимович
Вирилки з мемуарів одного старого гріховоди. *Вибране*

Науковий консультант проекту —
доктор філологічних наук, професор Ю. І. Ковалів

Формат 80 x 100 / 32.
Ум. друк. арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 12,8.
Наклад 1000 прим. Зам. 6-10-1114.

Видавничий центр «Академія»,
04119, м. Київ, вул. Дегтярівська, 38–44.
Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.
E-mail: academia.book@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 555 від 03.08.2001 р.

Видруковано у ПрАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”
корпоративне підприємство ДАК “Укрвидавполіграфія”»,
вул. Різдва, 11, м. Харків, 61052.
Свідоцтво серія ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

Кримський А.

K82 Вирилки з мемуарів одного старого гріховоди : Вибране / Агатангел
Кримський ; упорядкув. і передм. Ю. Коваліва. — К. : ВЦ «Академія»,
2016. — 320 с. — (Серія «In crudo»).

ISBN 978-966-580-458-1 (серія)
ISBN 978-966-580-498-7

Агатангел Кримський — один із найколеритніших українських прозаїків
раннього модернізму. Його оповідання виповнені експериментальним
пафосом, проникненням у внутрішній світ і темні закутки душі
психічно розщеплених, невротичних і самоздивованих натур.

УДК 821.161.2-31
ББК 84.4УКР-44

ISBN 978-966-580-458-1 (серія)
ISBN 978-966-580-498-7

© Ковалів Ю., упорядкування,
передмова, 2016

Зміст

<i>Дещо про Агатангела Кримського, дещо про історію літератури...</i>	7
Дивна пригода	13
Виривки з мемуарів одного старого гріховоди	37
Psychopathia nationalis	62
В вагоні	114
Бейрутські оповідання	
I. «Растлініє нравів»	132
II. Соломониця, або Соломон у спідниці	195
Батьківське право	228
Перші дебюти одного радикала	249

Дещо про Агатангела Кримського, дещо про історію літератури...

Агатангел Кримський — академік, провідний схо-
дознавець — був неординарним прозаїком. Як і Ольга
Кобилянська, він відкрив українській літературі двері
в модернізм, що потребував самоцінного письменни-
ка-митця, а не обслуговувача ідеологічних інтересів,
пізнавальника дійсності, який у художніх формах
дублював проповідника, просвітника чи науковця.

На той час реалізм ще почувався при силі й не зби-
рався здавати позиції, у літературі панувало народ-
ництво, що протистояло московській експансії і вод-
ночас спрощувало художнє слово до утилітарної
функції. Ідеологічно заряджені прихильники тради-
ційного прозописьма ототожнювали «непроханий»
модернізм із декадансом, пов'язували з нездоровими
західноєвропейськими впливами. Модерністська проза
А. Кримського розбила їхні концепції й типологічні
ряди, через що ідеологічно заангажована естетика
про нього «забула» і згадувала «для годиться», зарахо-
вувала його до винятків, яких у літературі насправді
не буває.

Визнання А. Кримського як блискучого прозаїка
ламає не лише ієрархії, а й хронологічні та естетичні
рамки розвитку літератури, спонукає до перегляду

комфортних історико-теоретичних схем, руйнує погляд на українську літературу як одноманітну, провінційну, обмежену дидактичними завданнями та сільськими мотивами. А насправді ще література киеворуська й барокова була переважно міською. Уже в іншому часі й на новому світоглядному та естетичному рівні урбаністичні фабули опрацьовували, крім А. Кримського, і Л. Пахаревський, А. Крушельницький, С. Яричевський, М. Могилянський. Вони прийшли в літературу на початку ХХ ст. разом з М. Коцюбинським і В. Винниченком, але тривалий час перебували поза її офіційною історією. Цей естетичний шлях обрали також М. Хвильовий і В. Підмогильний.

Серед літературознавців склалася думка, що М. Йогансен та В. Петров започаткували філологічну прозу, однак насправді в українській літературі це зробив А. Кримський. Філологічна пристрасть позначилася і на його незакінченій повісті «Андрій Лаговський», перша частина якої була надрукована у збірці оповідань «Повістки й ескізи з українського життя» (Коломия, 1895), та на наступних виданнях (1905, 1919). Спостережлива Леся Українка багатозначно зауважила, що А. Кримський зробив свого героя-професора математиком «формально», бо йому надано «всі ціхи філолога або — білого грака».

Психоаналітичну прозу А. Кримський писав майже одночасно з початками клінічних досліджень З. Фрейда. Про це він ще нічого не знав, але вже розгортав у своїх творах драматичні зв'язки між свідомим і підсвідомим, Надсвідомим — Свідомим — Несвідомим (Superego — Ego — Id), висвітлював сексуальні потяги в прямих (лібідозних) та опосередкованих (сублімаційних) формах, у стосунках між статями,

у сновидіннях, які втрачають межі з реаліями, набуваючи сюрреалістичного сенсу («Psychopatia nationalis», «Дивна пригода», «Вишивки з мемуарів одного старого гріховоди»). В оповіданнях, як і в незакінченій повісті «Андрій Лаговський», помітні алюзії на працю «Статева психопатія» віденського психіатра Р. фон Крафт-Ебінга, який ставив під сумнів платонічні переживання, оманливо споріднені з любов'ю, шукав шляхи морального оздоровлення, що стали проблемою для персонажів прози А. Кримського.

До А. Кримського ще нікому в українській літературі не спадало на думку розкривати темні закутки людської душі в руслі психоаналітичних методологій — він це зробив в оповіданні «Psychopatia nationalis», що репрезентує концепцію психоаналізу, яка шукала собі місце в європейській науці. Як і Наталя Кобринська, він знаходив між модернізмом і фольклором спільні, базовані на принципах ірраціональності стихії. Оповідач, відчувши на собі силу мови, закодованої в народному словнику, потрапив у природний духовний космос національного буття, пережив органічну єдність внутрішнього і зовнішнього світів, що пробудило в ньому фантазійні видіння, душевне зворушення втаємниченого у вічні цінності. Відповідь, якої прагнув головний герой упродовж оповідання, розкрилася йому в мить катарсичного осяяння, дарма що це супроводжувалося іронією скептичного науковця: «Таки не можу перебутися без рефлексії! — Це, що ти робиш, сміхота сміховинна!.. Це чиста хвороба, це psychopatia nationalis... — Психопатія? Добре! Нехай і так! В усякім разі це дуже мила психопатія». Національне почуття тут акцентовано як ознаку людського здоров'я, як заперечення шовіністичних московит-

ських уявлень про українців як хворобливих людей тільки тому, що вони обстоюють природну етнічну основу свого буття. В оповіданні помітні сліди сократівської маєвтики (пробудження прихованого в людині знання), недарма воно завершується пуантом-ремінісценцією вірша «Ще не вмерла Україна!» П. Чубинського, забороненого цензурою Російської імперії.

А. Кримський ніколи не зациклювався на національному егоїзмі, як неординарний сходознавець, він завжди цікавився світом іншого. В екзотичному циклі «Бейрутські оповідання» (1897), написаному під враженнями наукового відрядження на Близький Схід, впадає у вічі прагнення розкрити психологію арабів, уникаючи позірних яскравих екзотизмів, компенсуючи їх ґрунтовними коментарями орієнталіста й дослідника християнських вірувань серед мусульман. Аналогічні думки виникають і від лірики «Пальмового гілля», переповненої ремінісценціями суфійської філософії.

Оповідання «Дивна пригода» висвітлює аналітичну психіку вченого, а «Виривки з мемуарів одного старого гріховоди» — художню містифікацію, закамуюфльовану під науковий жанр. Автор мав на меті створити ілюзію безпосередньої правдоподібності подій поза епічним каноном. Усвідомлюючи мішану структуру малої прози, А. Кримський устами оповідача застерігав читачів від традиційного розуміння літературного тексту, що виявляється не зовсім літературним: «Я не белетристичне, не “краснописьменське” оповідання складаю, а буквально переказую те, що справді говорилося». Традиційна розповідь із класичною композицією поступається вільному асоціюванню інтерпретацій тих чи тих подій, яких не так уже й багато у творах А. Кримського. Їхній простір заповнює «герой, що

філософує про життя, може списати небагато думок, без слова автобіографії й без одної цікавої події — зате може лишити нам увесь світ проблем і ціле своє індивідуальне обличчя в афоризмах» (М. Рудницький). Оповідна я-форма, віддзеркалюючи психіку фіктивних персонажів-інтелектуалів, зумовлює зміни в жанрі, який позбувався специфіки традиційної прози. Ідеться про містифікацію наукової біографії, претендування на достовірність оповіді. Через «безпричинну нудьгу» та психічний неспокій («Хіба я не знаю, що всі душевні болі нелогічні...») оповідач захопився порівняльною філологією. Він, охоплений стихіями сердечних переживань, сподівався завдяки їй знайти надійні, раціонально обґрунтовані принципи буття: «Логіко! прийди ж до мене знов на підмогу! Розуме! вгамуй мене!».

А. Кримський одним із перших в українському літературознавстві побачив кризу панівної від доби Ренесансу логоцентричної традиції, яку пережив герой-науковець: «Усі незрозумілі явища, які не підходять під точні природничі закони та під формальну логіку, [...] раціоналізм повністю одкидає: визнає їх за неправдиві, за неіснуючі, за виплід фантазії — та й край!». Він відчув, що потрібен інший тип оповіді, який мав би долати міфологізоване раціо, тому в рецензії на повість «На дні» І. Франка взяв під сумнів раціоналістичні уявлення Темери. Художні твори А. Кримський писав як наукові, що згодом стане характерним для прози В. Домонтовича. Крім того, у різножанрових наративах А. Кримського йдеться про архетипи, обґрунтовані значно пізніше в теорії К.-Г. Юнга, про некрофільські нахили, з'ясовані у працях Е. Фромма, тощо. Можна думати, що прозаїк писав на випередження.

Будучи схильним писати на випередження, А. Кримський започаткував інтелектуальну експериментальну прозу нового типу саме тоді, коли в українській літературі панував реалізм, «перший ясно вибрав собі на героїв психопатів і з їх розстроєних нервів пробував добути звуки, що нічим не нагадували б окликів болю із селянських грудей» (М. Рудницький). Він витворив текст, у якому традиційна фабула не відіграє чільної ролі, бо основна сюжетна вага переноситься або на смислову інтригу, або на нонфінальну оповідь, як в оповіданні «В вагоні», що випереджає теорію «динаміки нелінійних структур» постмодерністів Ж. Дельоза і Ф. Гваттаррі. Поруйнував він і традиційну систему оповіді, заповнюючи свої твори «порожніми знаками» (симулякрами), про які через століття розмірковуватиме постмодерніст М. Фуко. Очевидно, А. Кримський відчув неадекватність сприйняття його творчості, тому залишив повість «Андрій Лаговський» незавершеною, а сам подався в теорію літератури та компаративістику (сходознавство). Значною мірою і через те майже не згадували колишні літературні «хуліганства» поважного академіка. І це розірвало лінію розвитку раннього українського модернізму.

*Юрій Ковалів,
лауреат Шевченківської премії*

Дивна пригода

I

Коли ви, читачу, людина нервова (а хто з-поміж нас городян тепер не нервовий?), то вам напевне доводилося часом зазнавати таких несподіваних передчувань, що потім зовсім точно здійснилися. Хіба не всякого з вас, серед радісного або спокійного душевного настрою, раптом іноді нападав безпричинний смуток, і пригнічена душа підказувала, що десь там далеко кується проти вас невідоме лихо, розставляє свої сільця чиясь підступна ворожнеча. А змине скількись днів, то й виявляється, що й справді тоді само зроблено проти вас якусь погань... Або чи не траплялося вам ще й отаке: ви вже й забули про якусь людину, бо давно з нею розлучилися, і не маєте ніякої причини згадувати про ню, — а отже ж, несподівано, чи то серед уважного вашого працювання, чи то серед ділової розмови з кимсь, чи то серед інших обставин, отая призабута вами людина, ні сіло ні впало, вам як стій і згадається...; або ще інакше: вона вам присниться вночі, хоч ви про неї вдень не думали. Змине днів трое-четверо — приходить до вас од того людця лист. Ви дивитися на дату — це ж та сама днина, що отой наш знайомий вам споминавсь!..

Я зовсім певний, що кожен з вас зазнавав таких okazій чимало. І мені їх траплялося багацько...

більше скажу: вони трапляються попросту систематично.

Сидів я одного літнього дня у своїй кімнатці в моєму рідному городкові Звиногородці та й писав наукову філологічну статтю. Був я весь захоплений своєю працею. Навкруг мене лежала купа книжок і на столі, і на декількох стільцях, і навіть на підлозі — і я в них був порався. Коли це серед уважного мого писання раптом мене щось ударило десь у глибу душі; здавалося, неначе хтось мене кличе, далеким-далеким, глухим, ледві чутним голосом. Я був спинив перо своє; та зараз таки, на себе невдоволений, силувався був одкинути-одігнати од себе те чуже почування, що взяло та й перебило мою цікаву для мене працю. Мені бажалося зосередити свою всеньку увагу на писанню, і я вхопив перо знов у руку. Та знов у душі моїй заговорило придушене почуття, що хтось мене нагально кличе, хтось мене бажає притьмом побачити... Писати не можна стало. Поклав я тоді перо на столі, одкинувсь головою на спинку крісла та й заплющив очі. Потроху з далекого димчатого туману згадок вирізавсь людський образ. Це був молодий хлопець, мій ученик, Костянтин Фрейтаг, великий мій приятель. Він тоді жив, серед літа, під Москвою на своїм хуторі, себто за півтори тисячі верстов од мене. І зрозумів я, що йому там далеко в Московщині зараз аж надто хочеться мене бачити, поділитися якоюсь думкою. Тоді я записав день і годину цієї пригоди. І що ж опісля виявилось? А он що. Того дня прийшла була до Москви телеграфна звістка: вбито французького президента Саді Карно (а до нашої Звиногородки тая звістка наспіла, натурально, вже на скількись днів пізніш). В тій вітчимовій сім'ї, де жив Фрейтаг і де того дня прочитали

телеграму, безапеляційно лаяли анархіста-вбивцю, лаяли на всі заставки; але моему юному приятелеві здавалося, що ця справа не така вже й ясна. Він ви-йшов у парк, сів на лавці і страшенно бажав побачити мене, щоб обмінятися думками про цей анархістичний акт та й почути моє слово, єдино авторитетне для його. Отож як він у своїй Московщині душею мене був кликав, я на далекій Україні це почув своєю душею навіть серед уважної праці.

Та що казати про людей! Повиводила в нас квочка курчата, і один півничок дуже зо мною заприязнивсь. Він цибав мені на коліна, на плечі, на голову, ліз до мене за пазуху, бігав за мною наче цуценятко. Вийду я вдень у садок, то півничок уже стриба коло мене! І ото було якось надвечір. Притомлений своїм писанням, я ліг на канапці, щоб на часину дати голові одпочинок. Мабуть, чи й не закуняв я трохи. Аж ось перед очима (заплющеними очима) стає мені мій черво-ненький півничок; він жалісно-жалісно дивиться на мене розумними оченятами і безсило тріпає криль-цями. Другого дня я не побачив півничка в садку. Спитався про його. Сказали, що його вчора надвечір зарізано, бо півнів у нас багацько, треба залишати самих курочок.

І кожен з нас може переказати довгу низку отаких пригод із свого життя. Вчена людина астроном Флама-рійон призбирав од своїх знайомих, людей годних віри, аж цілу книжку таких фактів і назвав її «Недові-доме», «L'inconnu».

Як дивитися на таке все? Чи маємо ми кожного разу діло з простою випадковістю? Чи маємо ми, знову, діло з недослідженими психологічними законами телепатії, гіпнотичного навіяння і т. і. — законами, що

досі для нас не ясні, але що їх колись наука психологія чи психопатологія вже зовсім точно дстежить і медично вяснить?..

Випадковість чи психологічний закон?..

Не знаю. Знаю тільки, що всякі вивірені факти, чи вяснено їх, чи не вяснено, застаються фактами таки; і хочеш не хочеш, сердься не сердься, а одкинути їх не можна.

Про ще одну таку пригоду я й хочу розказати. Вона довгенька.

II

Я жив у Москві, в одній небагатій німецькій сім'ї Лёве, де наймав осібну кімнатку. Окрім мене, наймав у тих німців другу кімнату старенький одставний генерал, не військовий, а цивільний, «дѣйствительный статскій совѣтникъ». Непоганий на вигляд, чистенький, чепурненький стариган, мав він одначе в собі, в своєму тоні, в своїх руках щось дивацьке, чудакувате. В тій його чудакуватости відчувалося навіть дещо ненормальне. На ймення був він Андрій Олександрович, а на прізвище... ну, але прізвище можна й не називати. Обідали ми всією сім'єю вкупі.

Мені він не подобавсь. Зате я його собою зацікавив чимало, бо він довідався, що з мене орієнталіст і філолог. Із щоденних обідніх розмов вяснувалося, що хоч східних мов він і не зна, та письменство східне йому відоме: в німецьких, французьких та англійських перекладах він перечитав чимало писань брахманістичних і буддійських та тих перських пантеїстично-містично-аскетичних письменників, які звуться «суфійськими». На цю тему можна було говорити з їм не без зацікавлення. Обід було одходив; ми зали-

шалися в їдальні з ним удвох або втрьох (бо і мало-освічений, але великий вченолюбець Herr Löwe — звісно, німець! — з охотою слухав нас) і балакали про пантеїзм та про східню аскетику. Та, на превеликий жаль, тяжко любив Андрій Олександрович іще й філологію, порівнюючу філологію, і начитавсь її багатенько; але що самих підвалин філології, ґрунту її, він не знав, то все його начитання тільки йшло йому на шкоду. І як пересувався він із суфійства на філологічні розмови, то я вже тільки й мріяв про те, як би швидше втікти з-за столу... Ох, філологіє! Ох, великомученице! Хто тебе не зважувався брати на муки! Кожен, хто пару слів тямить написати, та ще — не дай Боже — якусь чужу мову зна, — уже вважа себе коли не за справжнього лінгвіста, то хоч за таку людину, яка сміє авторитетно вирікати свій суд про філологічні й лінгвістичні справи. Всі інші науки не такі безталанні, не такі беззахистні перед профанами. Ніхто вам не зважиться (бо попросту посоромиться), не будши спеціалістом, споритися проти астронома, ляпати дурниці проти техника, плескати нісенітниці проти хіміка; ну, а в філологічних питаннях кожен-кожен забирає голос... і віщає. Це, десь певне, прикмета здебільш раси слов'янської, бо німець того не робить. От і Herr Löwe — він хоч теж цікавивсь усякими етимологіями, та тільки шанобливо питав про їх, а не то що безапеляційно свій рішенець виголошував.

Одна з таких наших... скажім щиро — безглуздих... обідніх балачок врзалася мені в пам'ять, бо вона була трохи чи не останньою поміж нами і незабаром мені довелося її пригадувати в усіх подробицях, напружуючи цілу свою тямку яко мого. Наперед застерігаю читача, що тая наша балачка частенько одбігала од

«доброго тону», а через те вона не придатна ані для салонового читання, ані для дамського товариства, ані навіть для пересічної естетичної людини. Бонтонних або надто естетичних людей я заздалегідь прохаю: коли не хочете обурюватися, то киньте книжку і не читайте далі. Я не белетристичне, не «краснописьменське» оповідання складаю, а буквально переказую те, що справді говорилося.

— Дак ви думаєте, що вкраїнське «паляниця» не взято з грецької мови? Це не є грецьке «πέλανος»? — казав Андрій Олександрович.

— Ні! — ще терпеливенько одказував я. — Українське «паляниця» — од свого слова «палити», себто «пекти». «Паляниця» це те, що «палено»: або печений хліб, або навіть «горілка»... як от у деяких галицьких говірках.

— А чому ж не можна думати, що вкраїнці попросту позичили готове грецьке слово «πέλανος» і зробили з нього своє «паляниця»?

— Тому що тоді, як українці могли щось позичати з грецької мови, не було вже слова «πέλανος» у грецькій мові.

— Гм!.. — неймовірно крутив головою Андрій Олександрович, проти своєї волі дратуючи мене тим крутінням і тим «гм»...

— Так «паляниця», кажете, є своє вкраїнське слово, а не позичене... А от російське «изъянь», воно таке близьке до «изъяти», ви його не вважаєте за наше рідне слово..., бо вчора ви казали, що «изъянь» — то має бути перське «зіян» — термін, який перейшов через турецьке посередництво... Гм!..

— Авжеж, — силувавсь бути ввічливим я. — Слова «изъянь» нема ані в церковнослов'янських писаних

пам'ятниках, ані в пам'ятниках староруських, ані в нових західнослов'янських мовах. В нових мовах воно є тільки у тих слов'янських народів, які безпосередньо зносилися з мусульманським сходом і могли од нього чути «зіян». Та й етимологічно не можна вивести «изъянь» од «изъяти»...

— Чому не можна? Скажете: «изъяти» — от вам і «изъянь»!

— Не можлива етимологія! — підняв голос я. — Філологічно це річ недопустима! Для мене філолога це аксіома, що «изъянь» не од «изъяти»!

— Гм... А на мою думку, коли скажеш «изъяти», то добре скажеш і «изъянь»... Авжеж!.. Гм!..

Я замовкнув. Чи мав би я йому викладати довгу лекцію про етимологічне словотворіння?

Нерт Löwe сидів третій з нами в їдальні. Він побожно слухав мене і, видно було, з не похвалою слухав Андрія Олександровича. Та захтілося й йому потурбувати мене:

— Що значить слово «лахудра»? Почув я теє слово десь — та й вилаяв учора нашу Марину. А вона в галас! Кричить: «Я вас зараз покину! Я не можу в вас служити! Шукайте собі вже інакшої кухарки! Такечки мене ще ніхто в світі не лаяв!..». Скажіть мені, Нерт Krymski, що ж то за знак?

— Не знаю, чого Марина так покривдилася, — розсміявся я. — Слово «лахудра» зложилося з двох корінів. Один корінь — «лах», себто «лахміття»; в Галичині кажуть: «лахи», pluralis. Близькі російські слова — «лохмотья», «лохматый»... Другий корінь — той, що в дієслові «дерти», корінь «дър»... І виходить, що слово «лахудра» має первісне значення: «обдерта», «обідранка», може ще й «задрипанка». А коли Марина

люто сердиться на це слово, дак мабуть тільки тому, що воно для неї незвичне, і вона його не розуміє.

Herr Löwe прожогом скинувся із місця і подався до кухні.

Незабаром влетіла Марина й метнулася до мене.

— Отак, так, паничу! — соромила вона мене. — Ви навчаєте барина, щоб він мене лаяв «лахудрою»! Спасибі, спасибі вам! Це за мою гірку працю!..

— Та я ж не навчав! — плохенько виправдувався я. — Я тільки сказав, що це слово не є якась страшенна кривда. «Ляхудра» — це тая, що «обдерта» або, — кажу, — може, ще й «задрипана».

— А Марина раз у раз задрипана, — авторитетно докинув Herr Löwe... — І чистоти не любить... Неохайна... У кухні порозводила таргани... Через те вона й ляхудра.

— Аби ви знали, — кричала Марина, — що нема поганчої лайки, як ляхудра! Тільки найгіршу жінку ляхудрою кличуть!

— Та заспокойтесь, Марино, — втихомирював її я.

— Марино! Йди звідси геть! — нагукнув на ню Herr Löwe. — Чого бо ти сюди припхалася? Марш на кухню!

Марина була попрямувала до дверей, щоб іти. Herr Löwe вдась до мене:

— Aber Sie sollen mir ja glauben! Dieses verfluchte Weibe ist wirklich so eine Lachudra!..

Марина як стій повернула до нас своє обличчя:

— Що це?! Знов лається?

— Мовчи й іди геть! — розсердивсь Herr Löwe. — Ми з паничем говоримо зовсім не про тебе, а про філологію...

(Herr Löwe на німецький лад вимовляв «філологія» з наголосом не на «о», а на передостатньому складові.)

— Про Філогію? — перепитала Марина. — Це ж про котру Філогію? Чи не про ту Пелагію, що в Розанових служить?.. А вона вам що вчинила?! За віщо її картаєте?...

— Іди геть! Набридла!.. — прогнав Марину хазяїн до кухні. Вона пішла. — Ну, а тепер я раз у раз її взивати-му лахудрою, бо бачу, що знайшов справді дошкульну лайку... Бо досі я не знав, чим їй можна дозолити... Щодня краде мені щось на базарі... Покупить чотири хунти м'яса — скаже «купила п'ять»... Переважиш на кантарі — чотири! Я її лаю, лаю на три поверхи — нічого не пособляє!.. Ніби й не чує! Тепер знатиму, що їй казати!.. So eine Lachudra!!!

Я був підвівсь, щоб йти до свого покоїка. Андрій Олександрович мене спинив:

— А що ви скажете про нашу славетню московську річечку Язу? Що значить ця назва?

— Та бачите, петербурзький професор Веселовський порівнює ім'я «Яуза» з турецьким «язуз», себто «грізний», «бурхливий», і думає, що Яуза була колись справді прудкою річкою, а не такою непомітною калюжною течійкою, як тепер. Та мені здається, що треба шукати етимології не турецької, а фінської... Бо есть і інші великоруські річки з такими закінченнями «уза». От хоч би Вазуза...

— А мені здається... — звільна почав був Андрій Олександрович. Та Herr Löwe, у якого думка, мабуть, уся зосередилася на Марині, швидко перебив його:

— Я й собі в вас дещо хотів попитати, Herr Krymski, — вдавсь він до мене. — Ви знаєте, що в Москві pot de chambre, Nachttopf, зветься «урильник». Це ж чому так? Тому що прислуга ставить його нам на ніч коло самого рила, «у рыла»?

— Ні, не тому! — заперечив я тихенько-тихенько, бо не хотів, щоб десь у сусідній кімнаті почули теє малопристойне слово. — «Урильник» вийшло з «уринник», од латинського слова «urina». Два м'які «н» розподоблюються в «льн». Це дисиміляція. По-польськи без дисиміляції: «urinal». Так і по-французьки: «urinal»...

— А хіба не моя правда, — голосно вигукував Herr Löwe, — що московська прислуга... от хоч би й тая лахудра Марина... тичуть нам той посуд не інакше як попід саме рило? Так ото, мабуть, чи не з тієї причини вчинилася й дисиміляція в Москві, і немає дисиміляції у акуратних поляків. Ні! Таки «урильник» має свій титул через те, що він стирчить «у рыла»!.. Правда?

Я не міг не розвеселитися і навіть призабув, що тема нашої розмови дуже не саленова.

— Те, що я чую, — осміхаючись сказав я, — зветься «народня етимологія». А ви ж мене питали про справжню філологічну етимологію — ну, то там ми маємо діло не з чим, як з латинським словом.

— Нехай буде й по-вашому! Тільки ж я од сьогоднішньої днини не дозволятиму, щоб Марина ставила мені тую народню етимологію під самий ніс. Це ж чор'зна що! Хай у мене буде не урильник, а попросту нічний горщик!

Останні слова Herr Löwe вигукнув так голосно й енергійно, що, мабуть, і в сусідніх покоях чутно було. А там у його дружини сиділа в гостях чужа дама.

— Цитьте, Herr Löwe! — тривожно, навіть не без деякої агонії, шепнув я. — Почують! Ви не гаразд розумієте відтінки російської мови. Це ж усе слова непристойні!

— Чому непристойні?! Ні, вибачайте, а «ночной горшок» — пристойнісіньке слово. Навіть поетичне... у

російських найкращих поетів зустрічається воно в віршах... У Пушкіна воно єсть. І його по школах учать з Пушкіна напам'ять...

— У Пушкіна?! — здивувався я.

— Авжеж! Он у мене племінниця зазубрує напам'ять Пушкінський вірш «Поет і чернь», що аж в ухах мені нав'язли. То й там, я чув, поет каже:

...На вѣсь

Кумиръ ты цѣнишь Бельведерскій!

Но мраморъ вѣдь сей — богъ! Такъ что же!

Ночной горшокъ тебѣ дороже!...

Я не міг не розлягтися сміхом:

— Себѣ ты пишу въ немъ варишь! — доказав я Пушкінські вірші. Ні, Herr Löwe! У Пушкіна не «ночной горшокъ», а «печной горшокъ».

— А може! — слухняно згодивсь Herr Löwe. — В усякому разі я більше не дам Маринці чинити народню етимологію! Це вже напевне!..

Його перебив Андрій Олександрович, що не сміявся з усієї балачки, а тільки хмурився:

— Я знов вертаю до свого питання про ім'я «Яуза». У Забеліна я вичитав, що Яузу названо так через її вузькість. Вона ніби говорить: «Я узка́», а звідти виходить: «Я узá, Яуза»...

— Це ж неможлива, абсурдна етимологія! — аж закип'ятивсь я. — Хіба ж можна замість «узка́» сказати «узá»!

— А чому ні? Адже кажуть «узость» замість «узкость»!

Я безнадійно махнув рукою:

— Ох, Боженьку мій! Вірте мені, що ніколи в світі замість «я узка́» не можна казати «я узá». Це ж для філолога аксіома!

— Ой, як багацько тих аксіом у вас!.. Гм!.. А чому ж Забелін каже: «я узка́ — я узá»?..

— Бо треба бути отаким тупоумним слов'янофілом, як Забелін! — вибухнув я. — Які вони сами, оті реакціонери-консерватори, така в них і наука!..

Андрій Олександрович проникливо подививсь-подививсь на мене і раптом змінив тему для розмови.

— Скажіть: ви в політиці радикал? — несподівано спитав мене він. Досі ми з ним ніколи були не балакали за політику і не знали, в кого з нас які погляди.

— Я думаю, що щирий послідовний демократ повинен бути в своїх вимогах радикалом-максималістом, — одказав я.

— Може, й терористом? Щоб прискорити революцію?

— І тероризм не здається мені чимсь диким або огидливим, — казав я, все не домірковуючись, куди він гне. — Тільки, про себе самого скажу, що з мене терорист вийшов би поганенький, невдалий. Моя натура — кабінетного вченого. За наукою я й усяку найелементарнішу політику ладен забути.

— Ах, правда! — тихенько сказав Андрій Олександрович, наче він не до мене, а до самого себе промовляв: — Тероризм і наука — це ж одне й те саме...

Я нерозумними очима дивись на нього, бо нічогісінько второпати не міг. Андрій Олександрович, почудацькому глядючи-неглядючи на мене, тихенько казав далі:

— Обличчя вам дуже буденне... то тероризм був би додав вам інтересности... Але й наука може зробити те саме... А втім, простіть мені! — стрепенувсь він. — Це якось так само собою з язика мені зірвалося... Зо мною

часом це трапляється: хочеш щось подумати тільки, а скажеш голосно...

Рішуче він мені не подобавсь.

— Піду я до себе, — сказав я. — На завтра багацько роботи треба переробити...

Я пішов з їдальні.

Другого дня у нас за обідом не було ані філологічних, ані політичних і ніяких балачок, бо я поспішав, обідав нашвидкуруч. Мені хтілося од'їхати на два тижні з Москви на підмосковну дачу. Як вернув я до Москви, Андрія Олександровича зовсім не було на квартирі в панів Леве. Його покоїк виходив вікном на північ, і це йому давно вже було не до вподоби. Нагодилися йому в другій сім'ї краща кімнатка, веселіша, з вікнами на південь. Він туди й переїхав.

Ніколи більше я з ним після того не зустрічавсь.

III

Намість Андрія Олександровича взяли пани Леве собі в сусіди одного німця, Ейслера. Йому треба було навчитися добре балакати російською мовою, що її він досі учивсь із самісіньких книжок. Задля практики він і поклав собі оселитися в такій німецькій сім'ї, де вміють говорити добре обома мовами, але говоритимуть з ним тільки по-російськи, та могли б його поправляти на добрий лад та в'яснити до пуття йому те, чого він не розуміє.

Правду кажучи, зовсім гаразд, себто наче рідною мовою, говорила по-російськи тільки Frau Löwe, природна москвичка; вона, мабуть, чи й не думала мовою російською, а не німецькою. Тільки ж головну роль Ейслерового гувернера-наставника взяв на себе її чоловік, Herr Löwe, родом з Риги. Хоч балакав по-російськи

він і вільно, й швидко, але з безліччю граматичних помилок, яких навіть не помічав. Він дуже пишався з того, що вміє чисто й виразно вимовляти геть усі важкі російські звуки, між инчим — м'який знак, ь отой. Він підкреслював, що він добре скаже «мать», «спать», а не «мат», «спат», не те що инчі німці. Але й тут траплялася йому халепа: він переборщував, пхав тее ь навіть туди, куди не слід, — говорив не «тьотка», а «тьотька».

І знов почалася за обіднім столом у Лева філологія, та вже інакшого сорту, ніж за Андрія Олександровича. Дійові особи були тільки Herr Löwe та Herr Eisler, що розмовляли між собою по-російськи. Я не брав участі. Правда, Ейслер гадав був притягти ще й мене на дарового навчителя і був силувався для практики заводити зо мною російську розмову. Та я теж був собі мудрий і думав, що де є німці, там нехай краще буде в мене через них практика німецька, ніж у них через мене практика російська. На всі російські запитання, що йшли були од Ейслера, я вперто одказував йому мовою німецькою — і він од мене одкинувся.

Ото одного разу, пам'ятаю, Herr Eisler, аж приючи з «філологічної» напрути, поволі оповідав російською мовою нашому хазяїнові про свій учорашній візит до когось:

— Тогда я, наконец, посмотрел на часы... Вижу, уже половина п'ятаго...

— «Вижу, уже половина пята», — авторитетно перебив його Herr Löwe.

— Так, половина п'ята... — слухняно коривсь Ейслер. — Думаю: уже поздно, пора вернутса на дома? «Вернутса на дом», — пильно вчивсь Ейслер.

Мені стало втішно й забавно. Ну, оце веселіша філологія, ніж велася в цій їдальні давніш, отоді як мені

доводилося сердитися на Андрія Олександровича та й розбивати його безглузду етимологію: «Я узка́=я уза́=річка Яуза»... А що він тепер робить? Кого він зараз під'їдає своєю філологією?

І от...

Ви, читачу, певне знаєте з власного досвіду таке явище, що раптом вам у голові перебіжить легкий туманець; вочу трохи потемніша, зарябіє, замріє; перед очима неначе пронесеться густою сипучою хвилю дрібнесенький мак, мак, мак; а потім за хвилину знов проясніша. Отаке, як стій, трапилося й мені. Тільки ж серед того моментального диму й туману, серед того прудкого макового мигання, невиразно майнула в моїй уяві ще й чиясь одхиlena назад мертво-блідава голова... голова з заплющеними очима... Голова та погруддя... На подушці... Ні, не на подушці, а в домовині!.. Голова Андрія Олександровича!..

Все це тяглося, мабуть, не більш як півсекунди... коротесенький момент... і знову вочу стало ясно, все розвіялося.

— Herr Löwe! Андрій Олександрович, мабуть, помер, — сказав я. — Зараз приснилося чи приявилось мені, ніби він лежить у домовині...

— Що ви, що ви кажете! — розсміявсь мій хазяїн. — Я ж тому днів з троє-четверо заходив був до його, заносив йому деякі журнали, що досі ще приходять на його давню адресу!

Я не сперечавсь.

Днів за четверко Herr Löwe, хитаючи головою, сказав мені:

— А з вас хитренька людина, Herr Krymski... Ви тоді були вже знали, що Андрій Олександрович помер, а нам ви сказали, ніби він вам приявивсь... Я ж ізнов

нічого того не відав — і сьогодні був зазирнув до нього на квартиру. Господині його кажуть: «Та він уже сконав, буде тому днів чотири...».

Ця звістка мене дуже вразила. «Невже це простісінька випадковість?! — думав я. — Дак чому ж у моєму житті такі пригоди трапляються не раз?! А коли це не випадковість, то чим її пояснити і як вияснити?»

Я, звісно, не міг вияснити тієї загадки — і це мене сердило. Сердило, бо руйнувало той гармонійний раціоналістичний світогляд, який я собі був виробив. Сердило, бо вносило в мій світогляд ірраціональний елемент, вносило дісгармонію. Нічого не могло б бути кращого, як мати право сказати собі: «Все це — чисто випадковий збіг фактів. Тільки діти та ще старі баби можуть вірити в забобони».

IV

Другого дня я згадав, що в Андрія Олександровича були всякі книжки перекладів з орієнтальних мов. Яка їх доля буде тепер? Може, я міг би собі покупити?

Я взяв од Herr'a Löwe адресу до небіжчикової квартири і пішов туди. Мене зустріли дві пані. Чистенькі, чепурні, симпатичні дами.

— Ми тії книжки попродали букіністові, — покаялася одна з них. — Андрій Олександрович держав свої гроші в банкові, а в портмонеті в нього була тільки невеличка сума, якої б не стало на похорон. Довелося продати і його книжки, і навіть дещо з його одежі, щоб його поховати.

Адреси того букініста вона не знала.

Всі, хто живе в Москві, відають щонедільний велетенський книжний базар на Сухарівці, себто коло Сухаревої башти. Я частенько туди захожаю, пере-

гортаю книжні купи, шукаю те, що мені цікаве. А цікавого в Сухарівських букіністів можна знайти багатенько.

І ото котроїсь неділі на ляді в ятці одного букініста вгледів я з п'ятеро книжок безперечно із спадщини Андрія Олександровича: «Бустан» Са'дія по-французьки, «Месневі» Джеляледдіна Румійського по-німецьки та ще дещо. Я все купив і приніс додому.

Вдома я розглянув книжки ближче. На полях траплялися його зазначки. Деякі містично-аскетичні уступи підкреслено. А з однієї книжки випало два листи в пожовклих ковертах і невеличка сторінка паперу, недбало й нечітко пописаного.

Листи були од якоїсь покинутої жінки чи дівчини. Вона гірко докоряла Андрію Олександровичеві за якусь «нечувану в світі гидоту», що він їй учинив. Яка це була «гидота», доміркуватися з листу нізащо не можна було. Що ж до пописаного папірчика, то зверху був заголовок: «Мемуари старого гріховоди», але самих «мемуарів» не було. Були тільки декотрі уривчасті загадкові речення: «Совість і філологія. Молитва наркоз. "Полянта й Марія" — два переклади. Соціалізм і вродливість. Маня і сифілітичний шпиталь. Мама полька. Радковський і французький урок у гімназії. Бита морда. Мамина молитва. Я одіпхнув. Ось у мене істерика. Мамо, мамо!». Це десь, певне, мав бути конспект або план тих «Мемуарів».

Я, мабуть, із сотню разів перечитав той лаконічний план «Мемуарів старого гріховоди», ті незрозумілі заголовки і нічого розгадати не міг, хоч і як ламав свою голову і свою фантазію... Я тоді кидався до тих двох жіночих листів, силувався впіймати причинний

зв'язок поміж їми й тим клаптиком паперу; часом деякі здогади блискотіли в моїй голові — та й знов одпадали... Я знов силувався пригадати собі всі свої довгі розмови з покійним Андрієм Олександровичем; найостаннішу розмову, про «πέλαγος», «лахудру», «Яузу» і т. і., поновив я в своїй пам'яті аж до найменших дрібниць, аж до кожнісінького слівця; але ж мої з ним розмови бували трохи чи й не всі тільки про філологію та про східню літературу. Правда, я таки догадувався, що поза тими його науками приховано було якусь мовчущу душевну трагедію... — але саме яку? Найчастіш мені споминався покійників афоризм: «Наука і тероризм — це ж одне й те саме»; але й того афоризму суть не зовсім була для мене ясна... Нарешті я намагався розгадати душу небіжчикові ще й з тих його зазначок на містично-аскетичних книжках, що він робив був олівцем. Тільки ж і тут нічого певного доміркуватися не можна було.

Отак я скількись день поспіль сидів і даремне крутив мозком над загадковою спадщиною, що мені дісталася. Мало допомогли мені й мої розпитування серед других людей про небіжчикове життя. Ані пани Леви, ані ті хазяйки, де він жив останнім часом, нічого точного не знали про Андрія Олександровича. Все, що я повивідував, були дуже незначні, зовнішні дрібниці, і покійників паспорт, був, мабуть, чи не єдиний твердий і певний документ, з цифровими датами... Але чи багато виписано буває в паспортах наших!.. Близьких знайомих він не мав. Однослуживців не можна було познаходити, бо з нього давно вже був «генерал в одставці», і він жив самотою.

В кінці кінців я зрікся надії долапатися до чогось... І покинув марне силуватись.

На літо я од'їхав із Москви до себе на Україну, на Київщину.

Я задумав цікаву для мене працю з історії перського письменства і добре студіював Са'дія XII—XIII в. Мета в мене малася чисто наукова, історично-літературна; та не раз поезія того безсмертного письменника-мораліста захоплювала мене своєю художньою силою, і я, було, замість досліди робити, читаю Са'дія, мов белетристичне писання, і здобуваю з нього естетичну насолоду.

Якось однієї гарної теплої ночі півлежав я на кушетці. На столичку коло моєї голови горіла лампа. Я держав у руках французький переклад Са'дієвого «Бустану», ту саму книжку, що її купив на Сухарівці. Саме потрібні були мені наукові додатки французького перекладача, поважного орієнталіста Барб'є де Мейнара, але увага моя, проти моєї волі, спинялася і на віршах самого Са'дія, і, ще більше, на рукописних зазначках, які поробив покійний Андрій Олександрович на полях книги. Замість коментаріїв до Са'дія я не хочачи починав думати про того, хто читав цю книжку і хто своїми підкреслюваннями залишив на ній сліди своєї індивідуальності, а сам давно, мабуть, перегнив чисто.

Далі я вклався спати і загасив лампу. Вікно було одчинене. Повний місяць чудово осияв мою кімнату своїм срібно-чарівним світлом.

— Яка гарна літня ніч! — подумав я втішно та й заснув.

І чи приснилося мені, чи це мана була така? Я побачив, що стою нишком, незримий, у московській кімнаті Андрія Олександровича і потайки дивлюся на

його, а він сидить за столом спиною до мене і мене не бачить. От він налаштувався писати. Я тихесенько нахилився над його плечем і, мов у шапці-невидимці, вільно читатиму все, що він там має накидати на папері. Начеркав він заголовок «Мемуари старого гріховоди» і нервово заходивсь писати. Він пише, а я жадібно слідкую за ниткою його оповідання; він пише — я все те аж ковтаю. Хвилююся, потерпаю, аж млосно мені... А! Аж ось коли мені зовсім з'ясувалися всі ті його короткі, лаконічні натяки, які списано було на папірчику, вложеному в «Бустан»!..

Андрій Олександрович дописав і спинивсь. Його вхопив пароксизм гістерики — і він пронизуватим голосом завив, як вовк. Мені стало й болюче, й моторошно. Я сам аж трусився з нервового зворушення...

І прокинувся.

В кімнаті сіріло. Вже благословлялося на світ Божий. Близький був ранок. Я чудово, в подробицях, пам'ятав усе те, що був вичитав з-поза спини Андрія Олександровича, як він писав уві сні. Та чи справді то був сон?.. Мене аж морозило з тих болюче страдальних гістеричних викриків, які я вві сні був чув. Так тільки живеє кричить!

Ні, це мені не снилося! Це було насправжки! Бо от я вже не сплю, а знову лунає болісний, гістеричний гук. Он коло мого вуха щось жалісно квилить, чується якесь ридання, якийсь надсадливий... нервовий, аж ніби дитячий плач!.. От! От!.. Знову!..

Я схопився з постелі — і зовсім прочнувся. Гістеричні крики-верещання неслися знадвору, з-поза вікна.

Кинувся я до вікна... вжахнутий... Подививсь... Одразу мені замість страху зробилося комічно. В саді попід моїм вікном сиділа пара здоровецьких котів, і

обидва яросливо-гістерійно шипіли й нявчали один проти одного. Я їх нагнав.

«Знову залягти спати? — подумав я. — Але тоді я напевне забуду ті “Мемуари”, що був прочитав уві сні. Ба навіть і тепер я почуваю, що дещо вже вивітрюється з тямки. Швидше накидаю все на папір»!

Я скоріш сів за стіл, писати. Гарячково списував усе, що приснилося. Списував геть усе тими самісінькими висловами, які вичитав уві сні. Година минала за годиною, я писав, мов у пропасниці, поспішаючись, аби нічого не призабути.

До кімнати постукалася моя старша сестра. Вона була звикла, що я встаю під сьому годину вранці, а то вже було за південь! Хатні мої турбувалися, що за довге спання в мене сьогодні.

Та в мене «Мемуари» були вже готові... Тільки ж хто має вважатися їх автором? Я чи незнайома мені мертва людина?!

VI

Звичка до раціоналістичного думання, яку ми всі набуваємо через школу, через перечитані книжки, через усю систему нашого виховання, аж надто швидко зробила для мене своє заспокійливе діло. Я вияснив собі цілу подію, як наслідок того прихованого психологічного процесу, що одбувся в моїй душі і в моїй голові не свідомо, а «підсвідомо». Мій розум говорив мені: «Ти свого часу був збирав деякі звістки про життя Андрія Олександровича... і ти ж його особисто знав і бачив! Ти силкувався вгадати його душу; ти, напружуючи думку й фантазію, міркував та й міркував над коротенькою, мабуть автобіографічною, записочкою, яка залишилася од нього, — і вже тоді був

несвідомо збудував собі деяку гіпотетичну його біографію, тільки не звів її до системи. Отож, хоч далі ти й покинув гадати про покійника, а “підсвідомість” твоя, dein Unterwissen, своє діло вже вчинила. Те, що тобі тепер приснилося, є більше-менше нормалісінький результат давно одбутої розумової праці — і логіки, і психології».

Раціоналістичний світогляд — річ дуже зручна й заспокійлива для душі через те, що він прямолінійний і не любить зігзагів. Усі незрозумілі явища, які не підходять під точні природничі закони та під формальну логіку і не вкладаються в звичайну мірку думання, раціоналізм попросту одкидає: визнає їх за нереальні, за неіснуючі, за виплід фантазії — та й край! Після того на душі стає легко. Отак і я, підшукавши для свого сна логічне обґрунтування, аж надто легко вгамував усі свої думки й сумніви — та й од того часу вже й не журився про Андрія Олександровича. А те, що я був начеркав, лежало собі спокійнесенько десь у шухлядці, серед інших паперів.

Збігло літ із двоє. Довелося мені бути на Волиню, заїхати до одного повітового містечка, не дуже близького од залізниці. Як виїздив я звідти до вокзалу, жид візник, щоб вийшло для мене дешевше, посадив на бричці коло мене «попутчика» — якогось старенького польського пана. Ми поїхали полями й болотними луками.

Я пильно придивлявся до свого сусіди. Мені здавалося, що я вже його десь бачив. Здебільша я не надаю великої ваги тому, коли вам здається, що ви якусь людину вже десь бачили. Їєте добре завважив: це визначає тільки, що обличчя в тієї людини — розумне або видатне. Звичайна людська маса має обличчя не

типові, не характерні, геть буденні: всі скидаються один на одного, і ми через те проходимо коло чужих людей недбайливо, не затримуючи на них свою увагу.

Трошки більше спиняємо ми свої очі тільки на якійсь фізіономії розумній, але й на ній довго спинятися не маємо часу й охоти, бо людина ж нам чужа; і коли нам трапиться знов якесь розумне чуже обличчя, яке знов притягне нашу увагу, ми кажемо собі: «Чи не бачив я його вже десь?».

Отак я міркував, скося поглядаючи на свого старенького сусіду, що мовчки сидів коло мене на бричці. Але щось мені знов казало: «Ба ні! Я його таки бачив десь! Я його знаю!».

— Простіть за незвичайність, — удався я до його. — Чи не дозволите довідатися, яке ваше прізвище?

— Радковський, — коротко сказав, подивившись на мене, поляк і нічого не спитав сам.

...Радковський... Радковський... — снувало в моїй голові: — Та це ж те саме прізвище, яке я зустрів у коротенькій записці Андрія Олександровича! Радковський — та він же драматично фігурує в моєму сні, в тих «Мемуарах старого гріховоди», що мені приснилися!..

— Ви в Москві не вчилися? — бовкнув я.

— Вчився, ще як був хлопцем... Та й в університеті я вчився московському... Потім поїхав до себе на Волинь, siac hreczk...

— А не пам'ятаєте, чи був у вас у школі товариш... — і я назвав прізвище Андрія Олександровича.

— Чом не пам'ятати! Дитячі враження — дуже міцні. Це був мій ворог. У мене була люта сутичка з ним... Через французького вчителя, дуже смирененьку людину, яку вченики хтіли були в класі покривдити.

Я оступився був за француза... А той товариш побив мене... Чому це ви питаєтесь?

— Що ви про нього знаєте, отого свого ворога? Про його життя? — спитавсь я, замість одповідати.

— Так, що й нічого не відаю. Я ж не довго був у тій школі. Як він мене побив, батьки мої мене звідти забрали... Правду кажучи, вся школа була якась розбишацька, дійсно, як кажуть, «кацапська».., малокультурні дикарі. А отой товариш, про кого ви розпитуєте, був правдива гадина, що з нею ані говорити, ані споритися було не варто. Знаєте, як каже Гейне? Нема страшнішої боротьби, як боротися проти тієї смердючої гадини-блошиці, що замість зброї воюється своїм смердінням:

...das schrecklichste auf Erden

“Its der Kampf mit Ungeziefer?

Dem — Gestank? als Waffe? dient

Das Duell mit einer Wanze...

Більш нічогісінько я од Радковського не вивідав. Але й те, що я почув, мене вразило. Він назвав мені декілько тих самих подробиць, що мені снилися, але їх не було в коротесенькій записці Андрія Олександровича. Виходить: те, що я написав про Радковського, не є моя «підсвідома» видумка, а щира правда? А коли так, то, може, й усі інші подробиці, що я накидав на папір за своїм сном, вони — так само не моя видумка, а дійсна правда?!

Село Болшево

Московського повіту,

хутір Сугорки,

9 авгу́ста 1894 року

Виривки з мемуарів одного старого гріховоди

Матеріяли для діагнозу psychopathiae sexualis

I

Останніми часами мене, людину вже підтоптану, серйозно почина тривожити гадка: чи не збожеволів я часом? Бо де ж таки! Нудьга, та й ще безпричинна нудьга, не кидає мене навіть на хвилину — на старості літ зачала мучити своїми докорами совість.

Щоб трошечки себе погоїти, я оце вхопився за науку. Та за яку науку! За порівнюючу філологію! З мене ніякісінький філолог, і освіти філологічної я жодної не здобув. Здавалося б, як той мовляв, «was Hänschen nicht lernt? wird Hans nicht wissen» — «Чого Івасиком не вчивсь, того й Іваном не знатимеш». А отже ж я взяв пообгортавсь тепер усякими словарями: і латинськими, і грецькими, і слов'янськими, і німецькими, і прочая, і прочая. Заразом студіюю теоретичні писання... може, трошки й популярні, а все ж науково-поважні — Макса Мюллера, Ренана, Уїтні, — довідуюся, звідкіля пішла мова людська. Доки сидиш за цім-о ділом, доти забуваєш геть за все лихо, ба забуваєш навіть про будь-яке всеньке сучасне життя. Отже ж одірвись од книжки на одну-однісіньку мить — знов мучить нудьга. Хоч би от і зараз: читать я втомився, мусів припинитись, а нудьга мене й схопила та й давить, давить!..

Та це якась пекуча зануда! Пече, не фігурально кажучи, а таки насправжки, вогнем! Я часто навіть завдаю собі питання: «Та чи правда тому, що я страждаю морально? Чи справді слабує в мене дух? Бо, може, це попросту фізично болить і горить моє серце, моя плоть і кров?!».

О-о-о-ох!.. Та й чого ж воно ние! Чого ж мені так тоскно! Хіба ж я не знаю, що всі душевні болі нелогічні, нелогічні, тричі нелогічні?! Я-от цілісіньке моє життя був егоїстом, еге ж, егоїстом, егоїстом, — тільки ж, питаю, чи варто тепер сумувати про це? Логіка, сувора логіка каже, що не варто. А докори од совісті мене, проте, гризуть! Через віщо?! Звідки вони?! Логіко! Прийди ж до мене знов на підмогу! Розуме! Вгамуй мене!

Боґа (або, як каже дехто, «ідеалів», або взагалі трансцендентної області) нема, — в це ж я твердо вірю... (Чи твердо?? Еге ж, твердо, твердо!)... Душа не безсмертна, ніякої кари або нагороди їй немає, вмерши, ми всі тільки зогниємо в землі, зогниємо безслідно. Звідси випливає мораль, що на землі треба жити так, як кому підказує його чуття. Моє чуття казало мені: «Будь егоїстом», — я й був. Я думаю, що й кожен атеїст мусить бути егоїстом, якщо володіє здоровою логікою. Правда, в життю частенько трапляється навпаки: от соціалістами (себто альтруїстами) бувають дуже часто атеїсти. Але такі атеїсти страшенно непослідовні, бо хіба ж логіка дозволить тому, хто в будуче не вірить, страждати ціле сьогосвітнє життя, борючись за щастя чуже?

II

Я написав оці рядки так, як мені диктував мій розум. Тільки ж, іздається, швидко мій розум мене

покине, я увірую в Бога й міркуватиму вже не по такому. В Бога ж я увірую через те, що муки тієї «совісті» стають аж нестерпучими і наводять на безглузде питання: «Коли існують душевні муки, докори совісти, яких і логіка прогнати не може, то, мабуть, чи не істніє щось вище над людину?». Подумаєш отак, та й чуєш спокусливий голос: «Увіруй, що Бог є, покайся, помолися Йому, то й оздоровіє душа твоя»...

О! Я вже передчуваю, чим скінчиться всенька цяя спокуса. Скоїться котресь із двох: або я з одчаю сам собі смерть заподію, або... або зможу якось признати, що я ціле життя був мерзенним грішником, та й захоплюсь молитися, умилятися душею, плакати о грѣсѣхъ. Коли мені поталанить отакечки себе затуманити, то я, звісно, вже не нудитимусь. Теперечки, доки ще я сам себе свідомий: теперечки, доки ще я тямлю, що молитвування є психопатичне явище. Еге ж, психопатичне, бо це наркоз. Один, скоро засумує, наркотизує себе вином, другий — гашішем, третій — молитвою. Але, хоч тепер я це добре знаю, мені здається, що в скорості я про все позабуваю, сам удамся до молитвування, а як мені пощастить молитвою викликати сльози умилення, то увірую, що Бог єсть.

А може, Він таки справді є? — ???

Ой! О-о-о-ой!

Не боли, не боли, моє серце! І хто се тебе стискує наче кліщами? Хто се тебе шарпає в усі боки? Хто тебе, біднятко, коле, наче голками? Хто? Хто?? Невже Бог?

III

Ось я тільки що був підбіг до дзеркала та й позирнув на свою пику. Я сподівався, що коли я себе побачу

в дзеркалі, то чи не стане мені соромно хоч себе самого. Аж ні: соромно не стало, а болючіше стало. Щось немов ножем мене різонуло, як я углядив своє зморщене обличчя. Яке ж воно тепер бридке та погане!

«Бридке та погане». То ж бо то й є! Ось де сидить причина моєму знервуванню! Я себе одурювать не хочу, то й сміливо констатую факт: усі мої «докори од совісті» мають своє приховане джерело в тій реальній обставині, що спаскудніло моє обличчя.

Обличчя... Обличчя — найперший фактор людського життя. Все, що кожен робить у своєму життю, засновано на тому, яке хто має обличчя: чи погане чи гарне. Бо через обличчеву красу або некрасу більшають або меншають шанси на кохання.

Кохання... Що таке кохання? Відома річ, що кохання — то найсильніша життєва підойма. А чому ж вона найсильніша? Чому? А пофілософуймо трохи на цю тему та й вияснімо собі, що́ таке є кохання.

Чоловік є животина, та й тільки животина (адже ж душі в його, я поки що вірю, нема). Найвищими його втіхами, значця, повинні бути звірячі, а вже ж поміж звірячими втіхами вищої не може бути над coitus, над акт спарування. Вищої немає. Вино обридне, гарні страви обриднуть, coitus не обридне. Не обридне, бо його піддержує сама натура. Полові інстинкти — це такі, що раз у раз любо та солодко припікають людину та нагадують про себе. О! Щоб coitus та обрид?! Ніколи в світі не обридне!

Та можна зробити coitus іще смачнішим. Треба лиш додати йому всяких присмак. Coitus, заправлений присмаками, зветься коханням.

Це річ дуже проста.

Я частенько нагадую собі два російські переклади одного й того самого Гейневого віршу, що ілюструють мою думку. Ось один («Полянта й Марія»):

В кого бы лучше мнѣ влюбиться?
Вѣдь обѣ милы, мать и дочь:
Одна как день прекрасна лѣтній,
Другая ж сладостна, как ночь.
Одна прозрачной бѣлизною
К небесным радостям манит,
А взор другой, безпечно томный,
Отвѣтной нѣгою блесит.
Так, вол, меж двух копен с травою,
Забыв про голод, полн затѣй,
Стоит и думает, какая
Из них послаще и вкуснѣй.

Це, бачте, найчистіші поетичні любощі, 96-ої проби. А от другий переклад:

Дочка очень аппетитна,
Очень, знаете, «того».
Но и маменька вѣдь тоже
Очень, очень ничего.
За которую ж приняться?
В затрудненьи я большом.
Ну, вот точно мой савраска
Между двух кулей с овсом.

Оце вже всякий зватиме половим роздражнінням. Але ж очевидна річ, що й у передніщому вірші висловлено ту саму ідею, тільки що словами не тими самими. Хто має хоч крішечку тверезого глузду, той розуміє, що слова «coitus» та «кохання» можна брать як синонімічні.

Встановивши цю тезу, переходьмо до ролі, яку грає обличчя. В кого воно гарне, той має найкращі шанси

на кохання. А що діяти тому, в кого вроди нема? Організм його пнеться до кохання, та бридкої пики ніхто любити не може. Виходить, треба підніматися на інакші способи. Якщо негарна людина має не порожню голову, то оберта всю свою пильність на розум: щоб він у нього був сильним, розвитим, освіченим, одно слово, щоб розум виблискував, — осьде джерело, звідки йде наука. Коли ж невродливий чолов'яга до того й не вельми розумний, то вдається він до способів знов інакших: вигадує собі «моральність» і «неморальність», починає опікуватися всенькою людськістю, бідаками, харпаками, стає провідником вселюдської рівності та братерства — одно слово, стає альтруїстом: за наших часів такі люди поняли моду ставати соціалістами. Супроти полових інстинктів як наука, так і всякі соціалізми бувають дуже помічні і мають чималу вагу. «А тому слідують пункти»:

1) І розумом, і альтруізмом можна часом зацікавити дівку так само, як і вродою.

2) Кому ж на кохання нема сподіванки ніякісінької, тому наука або соціалізм за сурогат кохання, притушать той біль, що піднімається в індивідуума через незаспокоєну потребу обопільних любовців. Я сам на собі тепер досвідчую, що, зосередивши свою увагу на якомусь науковому питанні, можна розважити нудьгу не то любовню, а й усяку другу: мої докори совісті заспокоюються, як сидю я за філологією, досі не відомою для мене наукою.

Я знаю, що «ідеалісти» жажнулися б моїх слів, назвали б їх грубими, цинічними. Але ж мої міркування — це ніщо инче, як тверезий погляд на речі. Тим-то я завсігди тяжко любив арію оперного Фауста в I акті, що в ній зазначено правдивий ключ людського життя:

Io voglio il piacer,
Le belle donzelle,
Io vo' lor carezze,
Io vo' lor pensier!

«Le belle donzelle»... «Le belle donzelle»... «donzelle»... «дівчата» — он на чому крутиться світ! Он що визначають усі т. зв. «ідейности»!.. «Le belle donzelle». Доктор Фауст, що звікував вік свій на науці, не домагається од Мефістофеля ані знаттів, ані слави, не кажу вже — грошей: він хоче «le belle donzelle». Вся його наукова діяльність прикривала самісінький потяг до donzelle'ів, до спідничок!

IV

В кого, знов, обличчя гарне, тому на чорта журитися наукою та альтруїзмом? Він і без їх спізнає найвищу втіху в житті. Через те я навіть не вірю, щоб уродливець здужав бути вченим, а тим паче якимсь соціалістом. Коли мені лучалося зустрітись із вродливим молодиком, що виголошував радикально-народолюбні гадки або розпинався за науку, то я кожен раз скептично стосувався до його щирості і, можу запевнити, рідко коли помилявся. Для вродливих людей (звісно, здорових, а не психопатів) научний розум та альтруїзм можуть мати вагу хіба лиш тую, що забезпечують дівоче кохання ще скількомась шансами. Мені раз у раз чудно бачити, коли російська жандармерія хапає якогось гарненького, чепурненького студентка за «нахил до соціалізма». А ще є слава, буцім жандарми — дуже тонкі психологи!! Та якбищо вони справді були путящими психологами, то з хорошунами-радикалами не то не були б водилися даремно, ба й не вважали б на їх овсім! В красенях радикальство (коли воно не

просто ліцемірство) держатиметься лиш доти, доки вони студентують, а скоро вони із студентського товариства підуть на теплу посаду, дак вони одразу зміркують, що й без соціалізма їх життя буде солодке. Оддавати під поліційний нагляд жандармерія повинна була б тільки негарних, яких дівчата не люблять: соціаліст, бридкий на обличчя, а надто ще такий, що вірує в Бога — ого! Цей так справді наробить клопоту, цей так справді переверне державний лад — він головою накладе за свою ідею.

(За «ідею»... А того й не тямитиме, що всеньку «ідейність» викликав роздрочений спинний мозок!..)

V

Щодо мене, то я не міг не бути егоїстом.

Всі люди зроду егоїсти, альтруїстами вони стають уже опісля. Та з мене альтруїст ніколи не міг виробитися, бо природа наділила мені дуже гарне обличчя. Нащо мені було дбати про «вселюдське братерство», коли й без тих витребеньок усеньке моє життя було суцільною низкою радощів. Через обличчя я дізнав любові більше, ніж хто, — жінва мене аж на руках носила. Через обличчя я вибивсь у люди, зробивсь навіть генералом, — а був собі простим плебеєм. Через обличчя я зміг оженитися з дуже багатою купчихою й сам зробивсь багатирем, — а був харпак. О, через обличчя я зазнав щастя в житті! Та й не тільки в тім товаристві, де люди поділяються на самців та самиць, щастило мені: я саяв, мов сонце, навіть серед «людей ідеї». Діло в тому, що я й розумом виблискував так само, як і вродою. Звісно, якбищо розумова праця була зовсім не любя, то я б і не журився нею; дак навпаки — мені самому було любо попрацювати іноді головою,

прочитати яку-небудь розумну, навіть научну книжку. Адже наука — то гарна розумова гімнастика. Я любив освіту не на те, що ніби хтів «людськості служити», — такої дурненької служби я й не розумію, — попросту мені самому залюбки було почувати, що в голові прокидається та ворухиться яка-небудь нова, цікава гадка. Отак я смакував науку, кохався з дівчатами, робив гарну кар'єру, солодко їв і пив, веселився, одно слово — був щасливий щасниця.

За всенький час мого житов'я я велику силу вчинив того, що люди звуть неморальністю, підлотою і т. і. Тільки ж мені байдуже було до всього того. Я ж бо не своєю волею родивсь на світ, мене зродила природа, вона вклала в мене певні інстинкти й бажання, — то й виходить, що я смів їх заспокоювати, хоч би вони й одхилялись од норми, хоч би вони шкодили навіть геть усьому світові. Так я думав раз у раз, так я думаю й тепер. Нехай собі я, живучи, й багацько погані накоїв, а каятися я не повинен! Не повинен!

Не по-ви-нен!.. Дак чому ж мене каяття пориває? Чому я нудю світом? Чому моє серце стискається? Невже я помилявся? Невже Бог єсть, та й це Він мене карає? Н-е-в-ж-е?!

Кажу «Бог» та й злісно регочу. Чи ж я можу увірувати в Бога, коли добре пам'ятаю, з чого саме почав я нудитися.

Обгорнула мене нудьга тому два місяці. Діло було ось як. Була в мене вдержанка. Це вже була не перша, бо як я зостарівся, то почав купувати кохання за гроші, та й міняв одну по другій. Мені здавалося, ніби вони мене кохають. Аж ось помітив я, що оця, остання, ледве-ледве може охоронити своє гидування, як я її цілую. Помітивши це, я розсердивсь та й вигнав її.

Хтів намість неї напитати собі нову — не зміг. Не зміг, бо чогось стало нудно, стало соромно перед самим собою. Отож одтоді я й мучуся і не можу проаналізувати: через що саме стало мені нудно? Чи через жаль, що врода моя збігла? Чи, може, через те, що в мені допіру прокинулася совість?! В совість яко в щось метафізичне я не вірю. Дарма, що мене тепер мордують т. зв. докори совісті, а я все казатиму, що совість — культурний пережиток, продукт і зостаток традиції, та й тільки! А коли так, то доводиться спинитися на першій відповіді, себто сказати, що нудьгу мою викликало не заспокоєне бажання любові, та що «докори совісті» ідуть не од Бога, а од моєї заздрості проти вродливих людей. Виходить, що я часом осуджую своє минуле життя тільки з досади, що воно вже не вернеться.

VI

Ну а що коли Бог справді є? Ну а що коли істніє абсолютна етика? Ну а що коли є такі люди, які служать «ідеї» задля самої ідеї, а не через те, що в їх обличчя погане?

О-о-о-о!!! Знов защеміло моє серце!.. Я оце тільки що аж головою об стіну колотивсь...

Де шукати відповіді??

Чи буде коли-небудь скінчання моїй муці? Чи втихомириться моя душа? Чи покинуть мене мордувати ті страшні, болючі спогади, які тепер раз у раз повстають передо мною?

VII

А от що дивно: хто їх і зна, звідкіля тії спогади виринають?! Багато є таких речей, за які я вже думав, що я про їх геть-геть позабував. Аж ось, гульк, як стій

випірне яка-небудь нелюба дрібниця та й крає-крає-крає мені серце тупою пилою.

От позавчора мені здавалося, що я вкрай здурію од згадки за їдну курсістку. Вона була красавиця, але гаряча соціалістка: жіночина, звісно, логіки має не гурт. Її врода, може, не була б притягла мою увагу, якби коло неї не крутивсь кумедний жених. То був студент. Казали всі, що з його дуже великий ентузіяст, а вчений такий, що й на професора б здався. Тільки ж, ненечко моя, що то була за пика! Коли сказати, що він скидався на павіяна, так і те буде комплімент. Курсістка того павіяна любила, то він, натякаючи на її кохання, частенько розводивсь про «торжество розуму». Такі речі мене розсердили, бо ніби перекидали мою теорію про нормальне кохання. Щоб утерти носа «ентузіястові», я почав підсипатися до його нареченої.

Вона була соціалістка, а я — хорошун та й ліберал. Моя гордовита мова, вимірена проти аристократизму, дуже їй припала до вподоби (я справді щиро ненавидю природних аристократів, бо з ними мені важко було конкурувати). Тож не дивниця, що героїня в мені закохалася та й оддала мені усе, що дівчина може оддати. В мене була тоді якась венерична хвороба (часом було не без того!), але я зоставсь вірний своєму девізові:

Минуты лови наслажденья, —

Судьба их дарит так немного.

Тим-то я охоче вчинив coitus із Манею, а через п'ятеро день, як вона мені набридла, я її покинув. Не знаю, що з нею зробилося: знаю тільки, що я після того трицять год навіть не згадував про неї. Отже, позавчора т. зв. «докори совісті» (!) мене мало не вдали! Все мені ввижається, ніби Маня стоїть передо

мною та й тихесенько каже: «А я вмерла в сифілітичному шпиталю»... То в мене кров холоне од страху, а в серце неначе гостра шпичка встромлюється.

VIII

А сьогодні згадується мати...

Не знаю, чи далі писати, чи вже залишити? Ет! Писатиму!! Адже мені якось легше стає, коли я вимовлю свої гадки на папері. Може, як спишу все докладно, то й зовсім нудьга втече. Тому ж то писатиму далі. Одягну своє оповідання навіть у літературну форму, виставлю ще й заголовок, оповідатиму так, як белетристи.

«Стареча сповідь»

Здається, я вже швидко збожеволю, бо вже й тепер слабую на галюцінації. Передо мною увіч постає засмучений материн образ і з німим докором позирає на мене. Я, як опечений, схоплююся з місця, кидаюся до неї, хочу обцілувати й обілляти слізьми її поморщені старечі руки, бажаю перепросити її. Та ба! Неньчина постать раптом кудись тікає, а на її місці я знаходю самісіньке порожнє повітря. І зупиняюсь я серед хати... Хочеться ридати, хочеться сліз... Та нема їх, тих сліз, нема! Ох, якби заплакати, то одразу б полегшало, тільки ж нема плачу та й нема!..

Я народивсь на світ у Москві, де мій батько крамарював. Мати моя була не руська, а полька. Я був син-одинець. Мене дуже пестували, через те з мене був вередливий хлопчина, великий вигадчик. Вже мене оддали були до гімназії, коли це несподівано вмер тато. Пішло все багатство в нівець, ми стали злидарями. Та мати моя стала працювати і вдень, і вночі, аби загорювати копійчину-другу та мене вивести в люди.

Щодо мене, то я не дуже-то помічав, чи ми багаті, чи бідні. Я попросту звис на маму. Як я колись, за батькового живота, був розпещений і не знав кінця примхам та забаганкам, так само й тепер. Мати вночі не спала та працювала, а мені й байдуже було. Мати на себе боялася витратити якийсь-там шажок злишній, мені знов вона щодня давала до школи 10 копійок, щоб я купив собі ласощів. Мати ходила в простенькій, старенькій, полатаній одежині, а мене причепурювала, неначе ляльку; я бозна-яку бучу був здійснював, якби часом мої чобітки уранці були не вчищені (і чистив їх знов не хто, як мати, бо служанки не було). На всі мамині клопоти та заходи я дививсь як на нормальну данину, як на обов'язок. Вряди-годи хіба скажу іронічно: «Ну й батечко мій! Єсть за що тобі подякувати, нічого казать!! Наплодив харпаків та й не надбав їм нічого!..» А мати як почує, то тільки заплаче та й ще пильніш працює, щоб мені якогось гостинця купити.

Через що вона мене любила? Звичайно, я думаю, що то була любов чисто звіряча: так само сучка любить свої цуценята. Ще ж можна пояснити її прихилля до мене, основуючись на відомім законі жіночої психології: якщо битимеш жіноцтво, то воно за тобою бігатиме, мов собака, а якщо сам панькатимешся коло жінки, то вона на тебе як стій начхає. А втім, може, в неї були іще деякі другі причини любити мене. Пам'ятаю, якось я сидів у своїй світличці, а двері до кухні були непричиняні; мама там поралася коло обіду. Ото ввіходить туди одна знайома, з простих людей, та й почина теревенити про се, про те. Чую, нарешті, починають моє ймення: «Андрій». Я нащулив вуха, слухаю. Гостя каже: «І нащо ви такечки впадаєте коло його?!

Ви не доспите, не доїсте, аби йому було гарно, а він на вас і не вважа!». То мати: «А як же я інакше мала б робити! Може, не дбати про його? Дак скажіть, будьте ласкаві, чи ж хотіла дитина, щоб батьки її на світ Божий породили?.. Е, ні! Вже нехай я працюватиму, наче віл, та Андрій нехай лиха не зазнає. Нехай краще чужі люди мені докоряють, аби рідний син не кляв». Сусіда щось почала казати проти того, та я вийшов з кімнати і делікатненько вигнав її.

Правду кажучи, я не розкис, учувши цю розмову. Мамине «самозречення» мене не порушило анітрішечки. Вже бо я й сам передше самотужки доміркувався, що воно так і повинно бути. Мені зовсім ясно було, що я належу до людей інтелігентних, а мама — до людей простих, чорноробів. Я мізкував: «В мене є вищі,~ себто інтелігентні, інтереси, — дак чи ж мені дбати ще про чорну роботу? Для мами, знов, та для других, що скидаються на неї, увесь зміст життя складається саме з простої, чорної праці. Одберіть-но цей зміст — то що їм зостанеться? Життя стане для них нудне, бо без мети. Якщо отакі люди не працюватимуть фізично, то це буде їм так само зле, як мені не працювати розумом».

Я був тоді в шостім класі у гімназії. Саме тоді мої пересвідчення склалися. Ті моральні правила, які я собі тоді виробив, керували мною опісля ціле життя, бо одразу ставали на міцну, реальну підвалину, не на якусь мрію. Тільки ж іноді, треба сказати, мені здавалося-таки, що моє поведження — негарне, і я вважав себе за мерзотника. Таких випадків було небагацько, потім я про їх був зовсім-зовсім позабував, і оце тільки сьогодні виринув з глибу забуття один з таких курйозних моментів, або краще сказати —

ціла низка таких-о моментів. Спогади тії збудоражують мене вкрай. Розкажу всенюку сторію: може, чи не розважу себе.

Познайомилася мама з двома ляхівками, двома сестрами. Наскільки можу я теперечки пригадати, це були, як то мовляють, «щирі» жінки. Мамі з їми було охітніш на душі, вони вмiли її розговорити. Взяли вони щодня до нас учащати, а як довідалися, що мати моя — полька, то стали розмовляти з нею по-польськи. Це мене вразило, бо доти я ще зроду не чув польського слова з маминих уст. Та й постерігав я, що неньці моїй дуже-дуже любо було балакати з їми рідною мовою, якою вона вже стільки год не говорила. Але мені ця новина страшенно припала не до вподоби. Русофілом, правда, я не був ні тоді і ніколи, тільки ж нелюбов і погорда проти поляків, яка панує в Росії, не могла бути мені чужа. Поляків я вважав за людей нижчої породи, а про те, що моя таки рідна мати — полька, я встиг і забути. І от, слухаючи її польську розмову з отими двома сестрами, я аж варивсь, лютуючи. Нарешті я, ні сіло ні впало, вплутався в їхню балачку, наказав їм три мішки вовни про «гармонічність» польщини та про те, яка погань сами «ляшки», і всіх застидав. Гості незабаром одійшли; я та мама (живо пам'ятаю тепер тую сцену) zostалися на самоті. Я мовчки, швидкими ступіннями походжав по кімнатці, мама сперлася ліктем об стіл і думливо дивилася в вікно. Мовчанку перервав я перший: «Слухайте-бо, мамо, — сказав я, — невже таки вам сварки зо мною манеться задля тієї собачої мови? Не казатиму вже, що польська мова навіть не гармонічна... справжнє гавкання... поминувши, кажу, цеє, спитаюся в вас тільки от про що: невже вам не в тямку, що я вважаю собі за

образу, коли ви говорите передо мною по-польськи?.. Не буде примхами, а буде психічною потребою, якщо я вимагатиму од вас, щоб ви кинули цей собачий жаргон». Мати подивилася на мене. Я чекав, а вона мовчала й не зводила з мене очей. — «Ну? Хто вам миліший? Чи я, чи ті іродові польки», — суворо спитав я знов. — «Добре, синку, не буду більше, — прошепотіли її губи, — вибач мені, що я тебе вразила»...

Та я вже цього діла не міг забути і не раз перед мамою глузував з «ляшків». Може б, нарешті, я був покинув таки глузувати, дак коли ж мене шпорнула острога з другого боку.

Вступив у гімназію, в наш таки клас, новак на прізвище Радковський, поляк. Мені він одразу не сподобався, перш усього обличчям: не люблю я таких «євангельських» пик. Незабаром нас вразив його світогляд, осібний од класного, вразила його кумедна самотійність, його кумедна незалежність од будь-чиїх поглядів і думок. Ми вважали його за дивака, та мусили признаватися, що Радковський — дуже чесна людина. Дехто почав з їм приятелювати, тільки не я. Я явно ворогував з новим нашим товаришем. Радковський не був фанатиком польської ідеї, т'але ж польськості не цурався, а навпаки; отже, цей сепаратизм мене сердив — то одно. А друге — мене сердив його оригінальний світогляд. «Закони шкільного товариства», «товариські повинності» — це були порожні слова, на думку Радковського. «Найкращий етичний критерій, — казав він, — шанувати свою особисту достойність». Таких случаїв, коли виявлялася його самотійність, трапилося чимало, але всі вони були дуже дрібні, то й причепитися до його не було мені приклучки. Та от, нарешті, склалася пригода важливіша.

Вчитель французької мови був зовсім «мов із клоччя батіг» — такий-то смиряк. Ми в його не раз чинили зовсім незаконні речі: він, напр., завдасть урок, а ми змовляємося вчити тільки половину або й зовсім не вчити. Добряча людина, скаржитися на нас директорів він не хотів: похитає, було, головою, та й тільки. Але одного разу, вже після Різдва, він до нас каже: «Слухайте, панове! Я серйозно боюся, що ми не встигнемо вивчити те, що тра по програмі. Не гаразд ви робите, що мені такі прикrostі чините. Тепер мені совість нечиста, бо я дурно гроші беру, а вас нічого не навчаю. Я ще ніколи не скарживсь на вас директорів, я жалував вас, отже ж, тепер прохаю, щоб і ви мене пожалували. Не робіть більше колективних змов, дуже вас прохаю! Беру з вас обіцянку, що ви вже аж до кінця шкільного року не одмовлятиметесь од уроку гуртом і не зробите прикrostів моїй совісті». Ми певне що не вважали на його слова та й навіть другого таки тижня захтіли знов зробити те саме. І от тут Радковський голосно об'явив, що він на те не піде. Ми підскочили до його. Спірка, докори. «Ви підлиза! — гукнув я нарешті. — Одмітки вам кращої бажається? Егеж?» — «Зовсім тут не в одмітці сила, — нетерпляче одказав мені Радковський. — Кумедно навіть казати про підлизування, коли діло йде про такого на цвіту прибитого вчителя, як мосьє Бавар!.. Попросту ж, я не можу (чуєте?)... не можу надуживати його доброти: мої пересвідчення і моя совість за-боронюють ображати Баварову совість...» — «Ачте! — крикнули ми. — Який вишукався совісний та високоморальний чолов'яга, що супроти його всі ми вкупі нічого не варті!..» — «Підлиза! — додав я, підступаючи до його. — Підлиза! Підлиза!» Радковський подививсь на мене та й зневажливо

усміхнувся кутиком рота, потім поглянув на других і сказав: «Я вже тисячу разів казав вам, що коли я сам себе не почуваю винним, то мені байдуже, що там балакатимуть про мене другі люди. Та цім разом я ладен вам ділом довести, що ваша гадка про мене — номилешна. На сьогодні в нас дуже важкий урок латинський. Хочете? Заявімо Вимазалю, що на сьогодні увесь клас уроку не вивчив, нехай він навзавтра нічого нового нам завдає... Хочете?..». Ми мовчали, бо такий учитель, як Вимазаль, був би зараз поставив усім їдиниці, доніс би був директорові та й посадив би приводників у карцер і вибив різками. «Якщо, бува, хтось із вас боїться говорити з Вимазалем, я йому зроблю заяву... я ж за те найбільш і буду покараний... Бачите, Андрію Олександровичу, — іронічно вдавсь він уже до мене, — що я ані їдиниці не лякаюсь, ані кари... Тільки ж щодо Бавара, то тут я з інакших причин не пристаю до вашого плану. Мені його жалько, він людина плохенька, кривдити таке бідне сотворіння не випадає. Ви всі робіть, що хочете, але я, коли він мене спитає, скажу, що урок знаю». — «А я вам пику за те поб'ю», — сказав я грізно. Радковський на мене подививсь тільки.

Прийшов у клас француз та й немов навмисне першого викликає Радковського. Той замість пояснити, що мовляв «клас на сьогодні уроку не знає», спокійно підводиться, бере книжку та й почина перекладати щось Мольєрове чи що. Далі Бавар викликав другого ученика. Тут, як стій, підвівся я. «Ми на сьогодні всі уроку не вчили, ніхто, опроче падлюки Радковського!» — скрикнув я голосно. На диво мені, наш плохенький Бавар аж закипів; обличчя йому почервоніло. «Після уроків зостанетесь у карцері на дві години! — суворо гукнув він на мене, а далі вдавсь до всіх: — Сором вам,

сором, що ви отак-о поважаєте мене! Сором!.. Ну, слухайте ж: усіх я сьогодні не каратиму, прощаю задля Радковського, а вже ж як іще раз таку мені штуку утнете, то, даю слово честі, приличу директора... А вас (це вже він говорив про мене) я й сьогодні покараю карцером». Правду кажучи, карцер не міг мені бути великою карою, бо тоді різки мали по гімназіях іще всі громадянські права, а карцер був щось зовсім неважке. Але я розлютивсь.

Скінчилася лекція, я підійшов до Радковського: «Ось тобі, падлюко!..». По цій мові я з розмаху вдарив його по щоці: «Іди, скаржся вчителям!». Радковський підвівся з лави і з невимовною зневагою поглянув на мене. «Чи ви знаєте? — сказав він мені гордо. — Єсть такі люди, що як вони образять, то це не образа. До таких належите ви, бо ви ще дикар!.. Бийте й удруге, як хочете! — він наставив щоку. — Бийте! Вчителеві я не піду жалітися, а моя відповідь вам буде ось яка». Радковський з погордою плюнув коло самих моїх ніг. Я скипів, кинувсь на його. Був він дуже тендітний, слабесенький, до того і не боронився. Ледві вже другі товариші визволили його з-під моїх кулаків. Звісно, що одтоді ми вже більше з ним і не балакали ніколи.

Спочину трохи — втомивсь писати...

Чогось я роздвоююсь. Оце зараз мені здавалося, що я не один, а двоє. Один «я» сидить у кріслі, держить перо в руках та й втупив очі в лампу, а другий «я» стоїть у кутку, зложив руці на грудях і дивиться на першого «я». Хто з їх мені рідніший? Здається, що в першого «я» моє тіло, а в другого «я» — моя думалка...

Як написав я оці рядки, то обидва «я» зіллялися до купи. Ні, я не в куткові стою, а сидю на кріслі.

Скрізь тихо-тихо. Третя година ночі. Онде миша шкрабається...

Висидівши свій карцер, я прийшов додому і почувавсь дуже погано. На душі ваготіла в'їдлива гадка, що от, мов, я провинив проти своєї совісті. Всенькі мої розумування нічого вдіяти не могли: совість аж пекла мене, як я згадував за Радковського. На кім окотилося моє лютування, дак на матері. Вона швидче дала мені обідати та бідкалася, що я десь певне голодний; її бідкання розсердило мене. «Я сьогодні крепко побив одного ляшка». Мама на те мовчала. Увечері прийшли до мене двоє товаришів. Мама сиділа вкупі з нами, коло лямпи, і шила, а я знов заходився лаяти ляхів. Вкінці я додав: «А от що, добродії: чи ви помічали коли-небудь, що у поляків та чехів іде од кожної гніздрі такий рівчачок, смужка така, од носа к попід ухові? Це достоту як у сеттера або в лягавого собаки». Це кажучи, я скоса позирнув на маму. Вона одвернулася і заразісінько вийшла до кухні, ніби за ділом. Коли вона знов прийшла до нас, я завважив на її очах слідок од утертих сліз. Щось мене мов голкою шпорнуло, та я силувався перемогти себе і весело жартував.

Одійшли мої гості. Я ліг спати, лягла і мама. Чую: вона пошепки поночі молиться. Далі чую: мама встає з ліжка і простує до мене. Ставши навколінки біля моєї постелі, вона нахиляється до мого обличчя. «Синку мій, синку! — чую я її шепотіння: «Прости ж ти мені, голубе мій, що я полька!.. Я б і радніша була, щоб із твого народу родитися, дак чи ж винна я, що Бог мене полькою сотворив?! Серце, мій синочку!.. Прости мені, а я любитиму тебе, як... душу... Ти, звісно, думаєш, що я дурна, невчена, нерівня тобі, — воно таки й так є, але

ж я й не хочу рівнятися до тебе... Дозволь тільки одно: щоб невчена мати сміла любити тебе, любити, а не рівнятися... Синочку!!» Вона прихилилася, щоб поцілувати мене; дві гарячі, пекучі сльозини капнули мені на щоку.

Мамо, мамо! Що ж я тоді тобі зробив? Я не знав, що чинити. Хтілося розридатися, пригорнути маму до серця, поцілувати. Тільки ж разом мене мучила совість, на душі було зле, досада поривала, соромно було. Через те я взяв та й одіпхнув мамину руку, хоч самому того не хтілося. — «Ото ще! — проворкотів я нетерпляче. — Неначе вам дня не стає на ці мелодрами, що вночі їх заводите!.. Та ще ж ви босі — застудитися з холодної підлоги, заслабнете, а опісля будете плакати, що от, мовляв, задля сина у вас геть усе: і робота там зранку до вечора, і спочивку ні хвилини, і нарешті хвороба!..» Та не звір же я був, як казав оце, — ні! В мені була ворушилася друга гадка: обійняти, пригорнути маму до серця, перепросити її за все. Чому ж я того не зробив? Соромно було. Мама зітхнула і пішла на свою постелю. Я крізь темряву, чув що вона знов палко благає Господа.

Другого дня я в класі не міг слухати лекцій гаразд, так було важко на душі: і мама, і Радковський поперепліталися в одну нудну згадку. Нічим я не міг себе розважити. Надійшла «большая перемѣна»¹. Я сидів на парті, коли почув десь позаду себе спірку: якийсь із товаришів спорився з Радковським. Я підвівсь, пішов ближче до їх, щоб розчути, чого вони сваряться. Не встиг я ще дійти до їх, як той другий товариш каже: «Ет, Радковський! Не варто й балакати з тобою.

¹Найдовша рекреація, по 12-й годині.

Однаково, ти не зробиш так, як путні люди, бо в тебе й сорому не може бути, побито пико». Радковський зблід і, неначе миша в пастці, швиденько озирнувся на всі боки. Між инчим його нервовий погляд упав на мене, а я — сам не знаю як — із злою радістю осміхнувся. Радковський спіймав той усміх, знов оглядівся навкруги, та ніде не побачив хоч би одного прихильного обличчя. Мов підтятий, він спустився на лавку і затуливсь руками. Все ущухло в класі. Через мить після того він одтулив обличчя, вхопився рукою за груди, підвів очі геть-геть до стелі і одкинув голову... Раптом ми почули хоробливий, болісний стогін, потім — пронизуватий скрик, повний одчаю: «Чи ви люди?! — він зарідавав... — Ха-ха-ха-ха! Оце люди, та ще й дорослі люди!» — несамовито зареготавсь він, трусячись усім тілом і втупившись у стелю очима. Далі його рот перекривився набік, одно око сплющилось, і він як завие диким голосом, без усяких слів! Мабуть, це була гістерика. Я, як побачив, прожогом кинувся геть із класу і втік додому.

Ха-ха-ха!.. ха-ха-ха!.. годі... ха-ха-ха!.. Ну, можеш, Андрію Олександровичу, поздоровити себе, це ж у тебе самого проявилася гістерика!..

Що за курйозне почування? Чого я зареготавсь? Чого я тепер регочусь? Хіба мені хочеться?? Ах, оті сльози — ну нарешті! Таки прийшли!.. Ох, а як же давно бажав я та й бажав тих сліз! Як давно ждав я тієї полегкості!.. Та її не було. Лийтеся, лийтеся, сльози!.. Лийтеся, кажу!! А! Перестали?!

...Ха-ха-ха! Знов мимовільне реготання... Гістерика? Дарма! Гістерика тепер мені буде щастя: я через неї, десь певне, зможиму заплакати.

Констатую кумедне почування: здається, що я починаю сам перед собою роль грати, сам себе одурювати. Спершу, в самому початку, я був хтів спинити свій сміх, та не міг. А тепер, оце саме зараз, я сміюся вже ніби умисне, бо виринула гадка: «Це в тебе гістерика, а в кого гістерика, то ті люди навпереміну сміються та ридають». Отож ледві я це подумав, як ізнов зареготався, ридаючи рівночасно. Доки реготівсь, наспіла нова згадка: «Ще ж вони ламають собі руки», — то й я миттю собі заламав руці. Несподівано, зараз після того я подумав: «А! Ще ж вони кусають собі пальці і трусяться всеньким тілом», — отож і я почав гризти собі пальці, а затрусився — дак немов з пропасниці.

Та ні, ні! Я себе не одурюю, я ніякої ролі не граю. Бо от я хочу перестати труситися, а не можу... Мені аж писати важко: з того трусіння перо з рук випадає... Ха-ха-ха!.. ох!.. ха-ха-ха!.. І оцей сміх, що я сміюся, то знов-таки проти волі: я ж бо не хочу, не хочу сміятися...

Ха-ха-ха! Як смішно мені з усієї цієї okazji! Тільки ж ізнов заскеміло серце... Болить... Ох!!!

(Було перерви, мабуть, минут з десятеро, бо я не міг писати. Розкажу, що зо мною діялося.)

Скоро я написав оте «ох!!!». Мені в очах світ закрутився, мені здалося, ніби впала на мене блискавка, що на мент осіяла, а далі на мент осліпила; далі мені здалося, ніби згори бухнув на мене якийсь кістяний негострий, гладесенький ніж і м'яко врізався мені в тім'я і в потилицю, глибоко в мозочок; тим ножом мою голову начебто переділило на дві половини: ліву й праву; мені стало так легко, так любо! Ніби я полинув з височенної башти вниз. І завив я з усієї моці, мов цапле-

ний! Я очемерів, я на півсекунди умлів і впав на долівку. А потім вив, вив, квилів, наче вовк, і не переставав... не знаю, чи довго... Горло аж болить, пересохло... Сліз ізнов нема.

Ну, оповідатиму далі про матір.

Як ото скоїлася з Радковським така халепа, я пригнався додому, наче причинний, зачинився в своїй світличці і заплакав. Мені жалько було Радковського, мені жалько було мами. Спершу я був поклав перепросити їх обох, тільки ж по якійсь годині одкинув гадку про замирення з Радковським: бо ніяково було б. А з мамою я прирішив неодмінно помиритися.

І от, було це за вечірнім чаєм, ми сиділи обидва мовчуці. Коли це я несподівано притяг мамину руку до себе та й поцілував. З такої надзвичайної, нечуваної ласки ненька зовсім сторопіла, засоромилася, потерялася. «Простіть мене, мамуню», — шепнув я з слізьми в голосі, не підводячи на неї очей. Мама встала, обцілювала мене всього, сама незвісно чому стидаючись, а я затулювався руками. «Ах, мамо, я такий винний, я такий поганий!» — «Хай простить тобі Господь геть усе, не згадуй про давнє, адже тепер ти мене одживив...» Вона з матірнім прихиллям цілувала й голубила мене, наче дитинку, та плакала. Плакав і я.

Не зминуло й тижня, як я знов зробився тим самим, що був і давніше, знов почав тиранізувати маму; таких ніжних сцен, як ота, між нами більше вже не було. Знов же, мати недовго й жила після того: саме перед кінцем мого курсу вона померла...

Мамо!! Мамо!! Голубонько моя!! Де ти, сонечко моє ясне? Прийди, поглянь на мене, на твого бідного сина! Я твої руці й нозі обцілую... Кинь промінь ласки на

твого сина, що сидить самотою, наче старий, беззубий вовчище, і ніхто прихильно на його не погляне!.. Мамо!!

Мені здається, що серце моє спиняється, я завмираю, в грудях схопило... Боже! Боже!!! Ісповідаю тобі, Господу Богу моєму і Творцю, вся моя прегрішення. Змилуйся, добрий Боже! Змил...

А-у-у-у-у! Вий-проквіляй, старий вовчище, клацай зубами, жери всіх очима!.. А-у-у-у-у!.. Ах, знов наближається пароксизм гістерики... Помилуй мя, Боже, по великій милости Твоїй... Miserere mei, Deus...

(Тут рукопис переривавсь, а далі написано инчим чорнилом та й ніби инчою рукою молитву, що є попросту переклад із Саадієвого «Бустана»):

«Не оджени мене, Боже, од оселі Твоєї, бо всі другі оселі позачинялися передо мною».

«Я заблудив і одбивсь на час од дому Твого.

Сьогодні я вертаю до Тебе, — не заборонюй мені».

«Чим я виправдаю гріхи життя свого? Я можу тільки плакатися на своє безсилля, вопіяти Тобі:

“Ти, що багатир, пожалуй мене вбогого!”

Та чого я нарікаю на своє безсилля? Якщо я слабий, то мій Пан могутній».

«Єдиний Твій погляд перероблює злочинця в святого. Ти — той Цар, що збагачує бідаків».

*Влітку 1890 і 1894 років,
у Звенигородці на Київщині*

Psychopathia nationalis

*Дещо з невропатології, дещо з етнографії,
дещо — так собі дещо*

I

24-го червня 1890 року. На Йвана Купайла.

Сьогодні Івана Купайла. Мені здається, що сьогодні не простого, не звичайного Купайла, а якогось особливого, «націоналістичного». Чого ж мені воно так іздається? Чого? А от чого: того, що... Ет! Треба буде все списати *ab ovo usque ad mala*, бо це складна історія.

II

Я тепер удома. Я на Вкраїні. Я вже цілий місяць не в Москві. І цілісінький місяць я почуваюся здоровим, а то й зовсім здоровим. Ті останні місяці, що я жив у Москві, а надто май — то була для мене чиста мука, і я зовсім серйозно був занедужав.

І яка ж то цікава була в мене хвороба! Як инчим разом, то Москву я люблю дуже, бо я не бачу, щоб там думка застоювалася, я бачу там ненастанне кипуче розумове життя. Отже ж цієї весни — дак навпаки: Москва мені була огидла й остогидла. Вона почала мене сердити та обурювати будь з чого, навіть з чисто зовнішнього боку. Піду я, було, вулицею, побачу

якийсь тротуар такий поганий, що ногу собі можна на ньому зламати, — от уже мені зараз і роїться ущиплива гадка: «Поганий, бо, звісно, московський!». Подивлюся на якийсь пишний купецький будинок, таки, що його збудовано великим коштом та без усякого художнього смаку, — знов мені втискається в голову іронічна гадка: «Адже ж московський!» А вже ж як зайду було до читальні та візьму найпершу газету, що попадеться під руку, то біда, коли трапляться «Московскія Вѣдомости»! Бо я заразісінько швиргону газету геть, іронічний осміх набіжить мені на обличчя, та й шепочу я слова з «Правди»: «Московська культура!..».

І знаю ж я тоді добре, що гірко помиляюся, знаю, що в українському Києві бувають ще гірші тротуари, знаю, що неартистично збудована купецька господа ще не свідчить про вселюдну неартистичність геть усіх москвичів, — знаю, що реакційні «Московскія Вѣдомости» мають на Вкраїні, мабуть, чи не більше читачів, ніж у Москві, а в Москві ж таки мають собі найлютіших ворогів... Все те я, було, гаразд тямлю, та що ж мені робити? Хіба ж можу я звеліти своєму чуттю або мозкові, щоб він навіть на мент не пускав до себе москвожерських думок?! Звісно, скоро заворушиться в мені якась така думка, я заразісінько, було, її виганяю; але зробити так, щоб такі думки в голові навіть не повставали, — того я вже не міг, на те була не моя сила. Почуваючи свою неси́лу, я сердився, я мордувався, що от, мовляв, я людина, розумна істота, та не пан над своєю думкою, а залежу од якихсь там «нервів». З таких міркувань я ще більш нервувавсь і занепадав на здоров'я.

На Вкраїну, на Вкраїну тягло мене! Недужав я на тую хворобу, що зветься «нудьга додому». Звідти й москвожерство напало мене.

Через ту кумедну хворобу мені стало не можна заходити в стосунки з тамошніми людьми, та й то навіть з такими, що я їх раз у раз любив: неохота якась напала балакати з великорусами. А найпаче нелюбо й болюче було мені подивитися часом на великоруського селянина. Більше скажу: я того великострадального бідолаху трохи був не зненавидів. Було, скоро погляну на його великоруське вбрання та на його куцу борідку — як стій заманеться мені неодмінно побачити інакшу постать: нашого братчика «хохла» з його козацькими вусами, з його довгою люлькою в зубах, у його ярочій свиті, в його вславлених широчезних, як Чорне море, штанях, в його смушевій шапці. Звісно, тієї бажаної постаті я в Москві побачити не можу, а через те, з досади, я ворожим оком дивлюся на великоруського мужика, та так, було, й хочеться промуркотіти крізь зуби: «Кацап!».

А ще гірше ставало мені, коли часом доводилося не то дивитися на великоруського селянина, ба й прислухатися, як він говорить і вимовля. Вбираючи ухом гомін од великоруської балачки, я бридився й здригався: ті звуки чулися мені наче щось зовсім чуже і страшенно погане. Мені здавалося, що російська мова — то ніби не є та сама мова, з якою я поріднився змалечку, якою я вчився по школах, яка мені рідна, може, не менч од української. Іноді мені здавалось (а правду сказати — тільки хтілося, щоб здавалось), ніби я російської мови навіть не розумію; іноді, знов, я сердився, нащо я добре знаю тую мову, — краще було б забути її геть до нащадку. Звісно, забути її я не міг, то з досади я сердився на всю Москву; завважаючи, що я схиляюся до шовінізму, я докоряв собі, сердився вже на себе самого і нервувавсь. А от було раз

таке. Сидів я якось сумутний та невеселий на Чистопруднім бульварі, сидів коло самого ставка і машинально стежив очима човники, що на них каталася весела молодь. Я сумно думав про синій Дніпро-Словутицю, як любо кататися на його широкому, повноводному лоні. З тієї паралелі Чистопрудний ставок здавався мені мерзеною калюжею... Гульк! Побіля мене, на тій самій лавці, сіли дві прості жінки, десь певне мати з дочкою. Помовчали трохи. І каже стара до молодшої жінки сумутним та ласкавим голосом: «Ну, полно, рідненькая! Полно, голубушка, касатка!». З того голосу знати було одразу, що в їх єсть велике горе. Т'але ж, за своїм персональним сумом, я віднісся до них неприхильно: глипнувши на тих жінок сердитими очима, я на думці перекривив стару та й (подумки, звісно) прогутнив собі її фразу носом: «Полна, роднінькая! Полна, галыбушка!». Ледві я це подумав, зараз мені стало дуже соромно на себе самого, і я нарік себе негідником. Тільки ж — спитаюся я в себе тепер — чи справді я тоді був такий винний? Адже ж проти моєї волі вся моя природа забажала під ту хвилину почути не великоруську, а інакшу мову! Жінки ще й далі собі балакали, а я вже їх не чув і тільки міркував, який би то я був радий, коли б намість тієї великоруської фрази учути таку: «Годі-бо, ріднесенька моя! Годі, моя голубонько, моя ластівонько!...». Скоро я переложив те речення на українське, одразу мені жалько стало на бідолашних бабок, жалько стало на їхнє невідоме мені горе. Мені до горла підступили сльози, я напружив усеньку енергію, щоб не розрюматися тут само на бульварі, та й подався додому. Вдома, щоб себе погоїти, я сів писати оповідання «В народ!», де висмівав ворогування

проти Москви. Доки писав, доти справді легше було, а як скінчив, то знов розпочалася нудьга за Україною і неприхилля до Великорусі.

Тієї самої днини, йдучи вулицею, я порівнявся з двома студентами, що голосно розмовляли по-українськи. Мені з радощів груди сперло. Я миттю вдався до незнайомих тих людей, про щось їх питаючи українською мовою. Десь, певне, тон мій був дуже ненатуральний, бо вони обкинули мене холодним поглядом та й мовчки пішли собі далі: може, подумали собі, що з мене якийсь шпiон. А мені з образи викотилися з очей двоє сліз, просто таки на вулиці.

Не кидала мене нудьга додому навіть тоді, як я сидів за роботою. Був май. Надійшли екзамени. Як довелося готуватися до екзамену з перського письменства, то мені було чисте горе, бо перські поети — сильні патріоти. Ото, було, сидиш собі, перекладаєш Гафиза та й натрапиш на таке місце:

Здоров був, Шіразе! Нема ніде такого
другого місця!

Господи, борони його од усякого лиха.

Сто разів, Боже, встережи нашу річку
Рокнабад,

Бо з неї вода — і живуца, і сцілюща.

Та це ж мова про Київ і про Дніпро! Розгорнеш Саадія, то й там побачиш те саме:

«Багато є птахів на світі, та сокіл — найкращий поміж птахами, багато є городів на світі, та Шіраз — сокіл поміж городами...».

Розбереш, як гаряче любив чоловік свою батьківщину, то й самому занудиться за своєю рідною Україною. «Багато є городів на світі, та наш Київ — сокіл поміж городами...»

Як ставало мені вже занадто нудно, то я іноді любив поїхати за рогатку, в Сокільники, в передміський лісок, де люду обмаль. Сідаю собі десь у гущавині, попід кущем, де ніяке людське око мене не зуздрить. Дерева цвітуть, пташки щебечуть, весна любо дихає на мене. Гарно мені, що ніхто з людей мене не бачить і не чує. Я заплющую очі, кажу собі, що ніби надо мною цвіте калина (в Москві її Біг дасть), та й починаю марити, — а про що марити? Звісно, про Україну. І ото одного разу... ні, замість оповідати, краще впишу я сюди ті вірші, які я потім зложив:

I

Любо в гаю соловейко виспівує,
Слухаю ніжне лящанне,
Чистую, щирую річ українську
Чую я в тім щебетанні.
Ми, українці (розумнії люди) —
Зрадники рідної мови.
Ти ж, моя пташко, до мови дідівської
Повна живої любови.
Тоскно на серці. Жаллям обгортає
Пісня смутна солов'їна;
Десь із глибу, із прозорої хмари,
Дивиться давня Вкраїна.

II

Он калина розцвілася,
Уквічалась білим.
Попід нею розгорнувся
Зелененький килим.
Зелениться ніжна м'ята,
Рута, материнка;
Знов я чую: мов співає

Агатангел Кримський

Давня українка:

«Посіяла руту-м'яту

Над водою,

Та й виросла моя м'ята

З лободою...».

Рідне слово! Ти — ця м'ята,

Материнка, рута.

І невже ж, чудова мово,

Будеш ти забута?!

Як?! Пахуча наша квітка

В лободі загине?!

Знову тоскно, знов зануда,

Жаль у серце плине.

III

«Нащо журитись! Чого побиватись!»

Гримає розум на мене:

«Маєш на світі важніше, як мову,

Втішся-бо, серце шалене!

«Що за дурниці! “Ма-ту-ся Вкраїна”,

Мова — па-ху-ча-я м'ята!..

Сльози, зануда... Та ти ж не за мову

Любиш найменшого брата».

— Чом ти не слухаєш цього вмовляння,

Серце дурнеє та бідне?

Чом ти ніколи не можеш забути

Слів: «українське» та «рідне»?

Після того я вертав додому з Сокільницького лісу «конкою» (tramway). Вагон був припинився коло якоїсь фабрики. З подвір'я лунав аж до нас дикий регот. Якже я сидів на версі конки, то добре міг бачити, що там таке продіється за барканом. Бачу, стоїть юрма фабричних робітників у своїх червоних сорочках, що

навипуск. Один держить пастку, де спіймалася миша, а другий вряди-годи сипле на неї окропом. Ошпарена животинка рветься й кидається в усі боки, а юрма дико гергоче та ірже з радощів.

— Агов, молодий чоловіче! Не умлівайте! — навчально вдався до мене мій сусіда, якийсь старий вояка, десь певне капітан.

— Хіба я вмливаю? — неласкаво одгризнувся я, закусуючи губу.

— Чи ба, *domine studiose*! Ви вже, бачу, й образились! — глузував одставний Марс. — А я хотів вам сказати тільки, що цим разом нема чого мліти, бо наш добрий російський демос тямить розважати себе ще краще, ніж як оце бачите. Єсть у нас на Москві гицлі, що хапають бродячих собак і луплять з них шкуру. Кажуть, що з живої звірюки хутро буде краще й міцніше, ніж з убитої. То наші гицлі спершу здеруть із собачки шкуру, а вже потім її вбивають... *Parole d'honneur!*..

Я сціпив зуби та й мовчав. Скоро приїхав я на свою квартиру, мені подали остатнє число «Правди». Розгортаю — натрапляю статтю: «Жертви російської культури». Другим разом я б, може, був засміявся, читаючи відомі співи про «кацапську вдачу», «кацапську некультурність» і т. і., і т. і. — тепер, знов, стаття мене елеєм по серцю мастила. Я читав «Правду» — я впивався нею, не міг одірватися і совість замовкла, не докоряла. А далі сів та й написав до «Правди» якісь шовіністичні вірші.

III

Як же мені тепер, на Вкраїні, тра дивитися на тодішні свої почування? Для мене тепер зовсім певна річ,

що я тоді був причинний і, кажучи російською правничою термінологією, «невмѣняемый», незасудимий...

IV

Поскінчалися мої екзамени. Я поклав їхати додому якнайшвидче, не гаятись ані часинки.

— Незабаром я буду вже на Вкраїні! — радів я. — Взавтра я покину гаспидську Москву!

Покину, покину

Свою я чужину

Та й на Україну

Соколом полину...

Дивне діло! Скоро я се подумав, одразу мені стало ніби й скучно за Москвою. Мені стало наче й шкода кидати її. А втім, не дивниця: я був ненавидів Москву тільки через те, що не міг їхати на Україну. А тепер, як перепони не стало, то й ворожнечі моєї проти Москви не стало.

V

От я і в вагон усадовився. Їду день — чуюся спокійно. В Москві мене трусила була сильна пропасниця, а тепер ні. Аж от і Курщина. Хатки по селах не зрубом, а в ушулі: біленькі, попідмазувані. Деревня — не саміно сосни та берези, а є й акації, тополі, шовковиці, вишні. Побачив я все цеє — та й схвилювався, стурбувався, занепокоївся. Я не міг сам себе розібрати, що зо мною продіється та чого я наче не свій, завважав тільки, що щось раптом почало мене гризти та їсти.

Чи це вже Україна чи ні ще? — мучивсь я, дивлячись у віконце. Ага! Піду по вагонах та буду прислухатися, чи не вчую десь українську розмову. Не перебулася справа без комічних пригод. Подорожуючи по ваго-

нах, я забрів у дамське купе та й натоптав ноги аж двом дамам одразу; якже в одної була потерта на нозі мозоля, то вона засичала на мене як гадюка. Я взяв перепросювати її і звичайненько вклонився, та й нечувся, як зачепив ліктем за чийсь парасолик, що висів собі на кілочку, і звалив його третій дамі просто на голову. То була якась товста, гладка і стара пані.

— Ахъ вы, извергъ! — грізно завопіяла вона на мене, стріляючи очима. Мені здалось, буцім вона й кулаком замірилася на мене.

— Вы бы взяли нѣсколько уроковъ ловкости у медвѣдей! — закричала перша пані. — Увѣрю васъ честью, что любой медвѣдь въ миллионъ разъ ловчѣе васъ.

— У васъ ужъ на носу очки, но разъ вы съ ними ничего не видите, то надѣньте другую пару! — гукнула ще одна дама, вже зовсім стороння. А ще одна стара пані, котрій я, заприсягнуся, нічогосінько лихого не вдіяв, додала дуже сентенціоально:

— Да! Ужъ если студентъ, такъ обязательно грубіянь.

«Пом'яни, Господи, царя Давида і всю кротость його!» — підумки замолитвував я, злякавшись жіночої коаліції. Застидавшись, я мерщій подався до другого вагона, а там нова напасть! Я з розбігу напорвся в дверях на кондуктора, а він чогось здумав, буцім у мене нема білета та я тікаю од контрольора. Щоб його переконати, я мусів навіть видобути з кишені свого білета та й показати йому навіч.

Ніде я українського слова не почув, а зрадіти нарешті такі зрадів, бо побачив!.. Кого ж я побачив!.. Жида!.. Я їх у Москві ніколи не бачив, а тут мені сидів на лавці чудовий примірник: в лапсердаці, пейсатий, носатий.

— Я на Україні! — врадувався я. — Я на Україні!.. З радощів мені сильне заманулося поцілувати того жидка. Тільки ж це було б уже «як мед, то й ложка». Я мусив удовольнитися тим, що здалека платонічно надививсь на його донесхочу.

— Курск! — оголосив кондуктор. — Треба всім висідати.

— Доведеться перечекаати тут аж дві години, — похмуро казав якийсь пасажир.

А мене ті дві години ждання не лякали. Я побіг по всім вокзалі, шукаючи, чи нема де українців. В скорості трапилася мені ціла купа переселенців, декільки родин, що виселялися до Сибіру, в Томськ. Я підійшов, приголубив і поцілував якусь дитину — мати одразу пом'якшала до мене. Почалася розмова про всю сім'ю. Сумно мені стало з того, що розказала молодиця.

Це були курщане, з села Павлівки Обоянського повіту. Батька теї молодиці деревом убило; зять, чоловік то б її, в недузї год вилежав; став одужувати — сама вона заслабла; їсти не було чого, бо голодний рік, — часом по три дні не їли нічогісінько; стара мати пішла з торбою і з того сім'ю годувала.

Оце мені найперше українське привітання! Серце мені занило. Я слухав жінку, а сам згадував незабутній вірш нашого поета-патріота:

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд.
Смутніі картини, смутні, невеселі,
А інчих не знайдеш ти тут.
Не став би дивитись, схотів би забути,
Дак сили забути нема:
То рідніі села, то рідніі люди!..

Підійшла до нас стара бабуся, з червоними, розпухлими очима; вона здалека була слухала нашу розмову. То була молодичина мати.

— А мене губернатур не пускає! — заплакала вона. — «Ти, — каже, — й так висиш у їх на шиї, ти й там їм заважатимеш, — зоставайся собі тутечки»... Каже мені. Нехай воно й правда, та хіба не гірко пускати діти в таку сторону, куди вже й ворон моїх кісток не занесе?! Ой, не побачу ж я їх більше!.. Та хоч би й дозволив губернатур, то однаково, на які б гроші я поїхала?!

Я мовчки слухав. Мені страшенно хтілося допомогти їм, а тут, наче навмисне, грошей у мене не було. Видобув я карбованця та й оддав молодиці. Вона як стій упала в ноги і вхопилася обома руками за мій чобіт. Я швиденько став її підводити, мені було соромно аж-аж. Доки я силувався підвести її, стара мати міцно вхопила мене за руку і тримала. «Не руште! — прохала вона. — Зоставте її так, нехай подякує».

«Нехай подякує». Господи! Скільки гіркого розуміння містилося в тих двох словах: «нехай подякує!» Це прохає убога людина, що не має чим оддячитися за ласку, опроче як доземним поклоном: бо дурно брати ласку не дає людська достойність... Недужі мої нерви не витримали: я сам заплакав прилюдно, миттю видерся і втік геть...

Надійшов поїзд, що мав везти емігрантів на північ. Поприходили звідусіль ще другі переселенці. Були тут і такі земляки, що вийшли проважати своїх односельян. Я приглядався до всього оддалік, щоб мене не бачили.

— Заспіваймо на прощання, — сказав якийсь сивий дядько.

Тихенько залунали в повітрі голоси од якоїсь гуртової, невимовно сумної, нилої пісні. Щось чудне скоїлося зо мною з несподіванки. Я остовпів, занімів. Я не міг поворухнутися, неначе мене застукала катаlepsія; я не міг підвести руку, не міг глипнути оком, не міг розхмурити брову, що сама собою була похмурилася. Зінки мої поширшали, ніби хтіли з орбіт вицибнути; вони недвижно вперлися в одну точку; вуха нащулились. Несила була мені рухатись, я міг тільки мовчати, слухати й дивитися на нудну сцену, що одбувалася там.

Селяни стояли всі обідрані, обшарпані. Одні згуртувалися на вагоновій платформі, другі — на землі. Дивилися вони кожен поважно, тільки не в вічі один одному, а кудись удалечінь. Співали дуже серйозно, наче одбували якусь святу повинність. Слів з пісні я виразно розібрати не міг, чув тільки, що співають мовою українською, про «чужину-чужиноньку, нерідну сторіноньку». Поспів був якийсь могильний, немовби когось ховали; мені часом здавалося навіть, ніби я чую: «Со святыми упокой...». Баси сумовито, похмуро гули, жіночі сопрано одчайоно плакали тією піснею.

На голос од співу повиходили пасажири з других вагонів, зібралось коло співців багато цікавої публіки. Тільки ж ті не клопоталися з того, що понаходили сюди сторонні свідки, і так само співали собі далі. Бабка, що недавнечко була балакала зо мною, раптово заридала і заходилась цілувати свою дочку в голову. Публіка глухо загомоніла. Я прочнувся.

Нарешті той поїзд рухнувся і повіз своїх пасажирів геть од нас на північ. Я почувався зле: тая пісня мене збудоражила, гадка про гірку селянську долю мене гризла; як же я розібрав свою несилу допомогти бідо-

лахам, то на душі ставало ще гірше. Опроче мене мордували пароксізми сильної пропасниці.

Всі і я до свого вагона, що йшов на Київ. Поруч мене, на краєчку, усадовився якийсь п'яний чолов'яга та й забалакав до мене мішаною мовою — щоправда, більш українською, ніж російською. З його розмови я довідався, що це «шахтьор» із Харківщини. Мене била пропасниця, голова боліла, в вухах дзвеніло: я не міг багацько з ним говорити, забився в куток і ніби задрімав. А варто було б послухати пильніш: сусіда мій ладен був теревенити цілу дорогу, а проти його сів якийсь безвусий гімназист, що хтів удавати з себе великого вільнодумця. Прочнувшись, я учув тільки кінець їхньої розмови. Харківець проповідував якісь цезарістичні гадки, а гімназистик спорився проти кожного його слівця.

— Батюшка Государ... — плів п'яним язиком шахтьор. — Батюшка Государ... Вон такой милостівий, а скільки йому неприятностей усі роблять! От хоч би ті школяри, що побунтувалися (сусіда мій, видко, мав на думці недавній студенцький заколот у Москві та Києві)... Бунтарі!

— Бо вони хтять, щоб усім велося краще, ніж тепер. А тепер усім неволя... — закинув гімназист.

— Ото ще! Вони думають щось зділать! Но ведь государ должен свое понятие іміть, а то, може, їх слухать?!

Гімназист ладнався щось одказати, та п'яний уже не слухав, а тяг далі:

— Оо! Государ добрий! Государ справедливий! Вон нас освободил од крѣпацтва.

— Не він, а батько. Цей потроху знов привертає вас до кріпацтва! — запалився гімназист. — Тепер-от настановив земських начальників.

Шахтар нічого того не чув, а, приплюсуючи очі, верз далі свої речі, вже ні до села, ні до гóрода:

— Государ... Государ вірить не тільки в нашого Бога, а й у німецького, хрянцюзького і ще якогось... Бо він на те государ.

— Він і сам зроду німець, — насмішкувато завважив суперечник. Шахтар не спорився, та навряд чи чув щонебудь, бо оддався своїй власній асоціації ідей. Його п'яний язик зачепив уже якісь делікатні догмати церковні та й плутав щось кумедне за Трійцю.

— Отак само вам і кожен піп скаже, — закінчив він свою проповідь, — е-е-е...

Гімназист, що очевидячки мав дуже бойову вдачу, і тут причепився — до слова «піп».

— «Піп...» — сказав він собі за ним. — А скажіть мені, що за моція така піп? Навіщо слухатися попів? Навіщо попи?

— Для наставлення пастирей, — поважно одмовив шахтьор. — А будущая жизнь буде од нині і до віка, єго же царствію не будеть коньца, разві мене. Амінь.

Се кажучи, він вигідно примостився на лаві, припер мене до стінки і захріп.

А мене пропасниця не кидала, і нерви роздрочилися. Під цю хвилину я ненавидів того гімназистика, того псевдорадикала. Запевне, я не міг дійсне знати, чи псевдорадикал з його, чи найщиріший таки народлюб, чи ні те ні се, а так собі хлопчак. Але ж мені тоді здалося, що він простий брехунець; а цього здогаду вистарчало на те, щоб я, знервований до того, міг ненавидіти будь-кого; а з того нервового розворушення я слабів. А вже ж як я поглядав на заснулого шахтьора, то мені зовсім таки гіршало: в Курському я

бачив Україну вбогу й голу, а тут бачив Україну темну й неосвічену. Де ж тая щаслива Україна? Де вона?

Не став би дивитись, схотів би забути,

Дак сили забути нема:

То ріднії села, то ріднії люди!..

VI

Приїхавши в Київ, я поклав вибути там день. Одвідав я своїх знайомих, бачив і «Правдян», і «Народян», переслухав незліченну силу стародавніх брудних спліток одних про одних, чув з одного боку тисячу доказів на тему, що «русько-українські націонали» — то станьчики, а з другого боку другу тисячу, що київські радикали — заячі душі й брехуни.

— Що за багнище цей Київ! — брився я. — Оце така наша українська столиця!.. Їй же Богу, у Москві повітря — морально свіжіше й чистіше.

Всі мої нерви занивали: і через те, що я не спав дві ночі, і з розчарування. Я ж бо в Москві три місяці і вдень і вночі марив про щасливу Україну, я здалека линував до неї всім тілом і душею, я сподівався, що як побачу мій рідний край, то одразу душа мені розцвітиться, мов од сцілющої води. А приїхав — дак от що скрізь знаходю!

З великого болю терпець мені увірвався: пішов я до одного, доволі звісного київського психіатра, щоб щось урадив.

Він, не розпитуючи мене ні про що і не даючи мені слова вимовити, пильно взяв дивитися на моє обличчя. А я собі пильно доглядавсь до його — той душевний лікар чомусь мені не подобався. Нарешті я, щоб перервати мовчання, пояснив:

— Щось мене гнітить та й гнітить... І нерви болять, і в голові зле... Наче меніпатія...

— Psychopathia sexualis? — беззвучно-дерев'яним голосом проказав серцевід нарешті, як я змовк, а він скінчив свій кумедний мовчазний діагноз. Це була його найперша мова до мене.

Замість оповідати, я мовчки здвигнув плечима, іронічно кахикнув та й пішов геть з дохторської господи: мені по такім діагнозі геть одпала охота викладати йому симптоми своєї хвороби. «Бувають-бо дурники і поміж псіхіятрами! — муркнув я до себе, стоячи вже коло Володимирового пам'ятника. — Psychopathia sexualis! — іронічно думав я, дивлячись на Дніпро і шукаючи очима чайки з запорожцями, що мала б не знати звідкіля взятися. — Ні, не sexualis! Коли вже неодмінно треба латинської термінології, то хай буде вже “psychopathia sexualis”!»

Зробивши сам собі такий діагноз, я трохи заспокоївся і поїхав на вокзал, бо вже був час.

VII

Ну, годі з мене мінорного тону — переходю на мажорний.

Я одужав саме-іменно тоді, як усадовився в вагон, що мав мене привезти з Києва до Звенигородки. Київ — город не стільки український, скільки інтернаціональний: тож допіру в вагоні, на Юго-Западній залізниці, я себе побачив не чужинцем і не на чужині. Народу було тут багацько. Доки поїзд іще не рухнувся, все метушилося та шамоталося. Круг мене звідусіль мелькали українські обличчя, круг мене на всі боки лунала українська мова, круг мене пурхало українське сільське вбрання. Ледві це кинулося мені в очі — як стій увіллється в мене новітня снага. Я підбадьорився, я став жваво дивитися на життя, що кипіло навкруги мене:

мені стало любо думати, що я тож само якась комашка у цім українськiм муравлищі. Щоб нестеменно, фактично завірити свою думку, я заходився без усякої потреби бігати по вагонах, крутитися в усі боки, мов муха в окропі, швиденько зазирати по всіх кутках, удаючи, нібито мені треба когось упізнати. Мені хотілося цибати.

Дуже швидко прийшла й рефлексія, тільки ж це була якась добродушна, а не гірка рефлексія. То я був ішов, а то раптом спинився серед вагона, а в мені самому, всередині, завели розмову два голоси. Ба то один голос сказав: «Ти не дитина, отож будь ласкав не пустувати». Мені здавалося, що я й бачу, навіч бачу той голос. Він мав виглядати так, наче стара, поважна англичанка-гувернантка: височенна, сухорлява, з загостреним довгим носом, з окулярами на тім носі, величезними зубищами. А другий мій голос — то був неначе a little baby. Він казав тонесенько, плохесенько, несміливо, послухно і запевнював свою наглядачку: «Добре, добре, ме'м! Я вже не пустуватиму більше, з мене буде хлопчик-цяця...». Мені здавалося, що, зарікаючись пустувати, той другий голос поважно та по-дитинячому згортає руці на грудях навхрест та ще й соромливо схиляє очі додолу...

І незчувсь я, як сам справді соромляже спустиив очі додолу і плохенько усадовивсь на лавці. Ледве я це зробив і помітив, що я зробив, мені миттю стало весело аж-аж! Я трохи не затанцював. Тоді знов заговорив перший голос, тільки вже він переродився з гувернантки в Мефістофеля і насмішкувато забалакав:

— Ти знаєш, на кого скидаєшся? А от на кого. Весною часом, бува, Бровко ляговиться на саме сонце та й наставля свій бік під палюче проміння. І ото як

набіжить Бровкові животна енергія вщерть, дак він миттю — стриб! Схопитися, і щоб кудись вилляти свою енергію, він веселенько зачина брехати, цибати, хвостом виляти, дарма що приклучки до того нема!..

Я доволі голосно засміявся з себе, прислухаючись до своїх гадок.

— Невже ж буде *psychopathia sexualis*, а не *nationalis*?! — пошепки додав собі я, згадавши свого київського дохтора, і знов засміявся. — В усякім разі це щось дурне. А втім, будь-що-будь, «*dulce est insipere in horam*», як каже Горацій. *Ergo insipiam*.

І я любісінько заходився *insipere*, себто виліз із вагона (поїзд іще стояв), прудко пішов до вокзалу, за одним і тим самим ходом знов вернув до вагонів і почав тинятися по всіх куточках, усюди встромляючи свого носа. Так воно було, аж доки не передзвонили в третій дзвін. Тоді я хутчій побіг на своє місце в вагоні і спокійно сів. Та хоч я тілом сидів, душа моя стрибала та халяндри танцювала.

Подорожні гули як бджолячий рій. Все був простий, сірий народ, бо я навмисне обрав собі такий вагон, щоб з інтелігенції там не було нікого. Насамперед з-поміж того гудіння мої вуха одрізнили спірку двох бабів. Коли і яким-таким способом бабки вже встигли так швидко посваритися, я не розумію, адже поїзд допіру рухнувся, вони допіру всіли в вагон. Тільки ж будь-що-будь лаялися вони дуже енергійно й експресивно. Я пильно прислухався. Та й диво ж дивне! Голос абиякої української мови мене підживляв. Слухаючи, як баби лаються, душа моя аж до сліз раділа, що це, мовляв, я чую не якісь там московські, чужі лайки, а свої, рідні. Тоді я внутрішньо забажав посміятися з себе, я дуже єхидкувато аналізував себе, а

проте з кожного баб'ячого слова радів та аж до жалю порушався.

— Бодай тобі печінки поодсихали! — горлала, напр., перша бабка. «Скільки сили в цих словах, скільки моці і zarazом скільки своєрідної естетики!» — зовсім таки щиро умилився я.

— А дивізія чортів на тебе! — одгризалася друга. Очевидячки, в їхньому селі солдати стояли. Я подумав, подумав, та несподівано вхитрився й тут так само умитись душею. «Чорти народ поділив на дивізії — очевиста річ, що наш народ має велику неприхильність до всякої воєнщини, мов до чогось чортячого». Якби тії бабки були навіть побилися, то й тоді я був умилявся, бо сказано, на мене такий «стіх» найшов.

Серед того сентиментального «стіху» щось мене несвідомо шпорнуло в серце. Я покинув радіти й тривожно взяв прислухатися до серця. Щось мене вкололо вдруге, наче голка, а далі раптом ціла болюча течійка поволі стала пливти по всіх тілі, по всіх нервах. Чим більше тая затруєная течійка розпливалася по мені, тим більше мене хапала печаль. А причини, щоб сумувати, я не знав... У вухах задзвеніло. Мені стало холодно, наче з морозу. Кров заledenіла. Я вжахнувся.

Чи довго тяглася така історія, не знаю, думаю, що не більше як мінути зо три. Після того кров як стій знов розігрілася, животна енергія знов повернула до мене, я ожививсь. Щоб очуняти вкрай, я вийшов з вагона на площадку, подихати свіжим повітрям.

Дивлячись із платформи на чудові весняні крайовиди, що поуз них мчався поїзд, я був заходився складати патріотичні вірші, щоб «Україна» римуvalася з «дівчина». Та чомусь не віршувалося мені. Постояв я

на платформі, постояв, та й зазирнув до другого вагона. Я вже передше знав, що там сиділа ціла юрба «рабочих» — із Черкаського повіту (як я опісля довідався). Тії «рабочіє» — то були самі-но дітваки; вони підсапували дерева, що насадовлено вподовж усенької залізниці: се, бачите, для захисту од сніговиці. Котрі з-поміж їх найменші, то тим було годів вісім, а найстаршим — то не більш було як шістнадцять. Не можу сказати, щоб вони мене привітали дуже прихильно.

— Напрасно вы здѣсь садитесь, — сказав один хлопець напрочуд гарною великоруською вимовою, — этот вагон назначен собственно для рабочих, всѣх их наберется п'ятдесят семь человек.

— Хіба я вам перебиватиму, що сидітиму тутечки? — прихильно осміхнувся я, замість споритись.

— Панич зостається тут, бо дівчата тут гарні, — одгукнувся один, уже по вкраїнській.

— І дівчата гарні, а хлопці ще кращі, — привітно одказав я і таким способом помирих усіх з собою. Мене вже ніхто не вигонив звідти. А втім, попросту про мене геть забулися.

Гарна, правдива російська мова, яку я був учув з уст невеличкого хлопчини, дуже мене була здивувала. «Чи ж обрусеніє встигло вже дати аж такі овочі?!» — думав я, згадуючи теє чепурнеє «назначен собственно для рабочих»: в нашій Звенигородці я зроду нічого такого не бачив і не чув. Тільки ж посидівши ледві скількись ментів у робітничому вагоні, я пересвідчився, що турбувався зовсім марне: всі діти говорили між собою найчистішою українською мовою, таки геть усі, не виключаючи й мого гонителя. Як стій вернув до мене гумор і націоналістичне умилення. Я закоханими

очима дивився на тую дитячу юрбу — я був їм такий вдячний, що вони говорять проміждо собою щирою українською мовою; я радніший був пригорнути кожную тую дитину до серця, що вони не забувають своїх національних святощів. Я раював.

Моє раювання незабаром перервалося. З розмови отих носителів національних святощів я швидко довідався, що вчора вони обробилися і оце вертають з заробітків додому; на прощання їм усім учора багато горілки достарчили, то вчора вони геть усі були п'яні як ніч.

— Весело погуляли! — згадував один шістнадцятиліток, що очевидячки тішився реномем сільського Дон-Жуана.

(Я помітив, що він згорда дивиться на дівчаток, а вони сами підсипаються до його.)

— Весело! — хвертикувато підхопив другий, бродячи по вагоні і проходом обіймаючи якусь невеличку дівчину та облапуючи її. Дівчина нічого, не пручалась.

Третій шмаркач як углядив цю сцену, дуже запалився, чи що. На лаві була поляговилася одна дівочка, то він не жартом поліз до неї.

В мене серце задріжало з боleshців, як побачив я це. «Що це він витворює? — гадав я. — Чи це несвідомий цинічний жарт, чи таки він справді чогось бажає? А ота дівчинка, невже ж оте малятко щось розуміє?»

— Та одчепись-бо! — забурмотіла дівочка зо сна, неначе відповідаючи на мій думаний запит. — Не тепер! Не тепер!

Останні слова мене по серцю різонули: дівчатко було ще таке молоденьке, зовсім дитина. До того, жоден з тих заробітчан не стидався мене, будь-що-будь чужої сторонньої людини, та ще вдень!

— А що я знайшов! — похвалився четвертий, зовсім дрібний хлопчина. Він показав недокурка од цигарки, що знайшов на підлозі, і знов закурив його.

— Ото, знайшов собі с...! — зареготалася збоку ще якась дівчина, вимовляючи нецензурне слово. Я зда- лека бачив, що її очі дивляться нахабно, не по-дити- нячому, а по-негарному.

Оце вона, Україна! Оце молода Україна!!! З такої одчайної гадки мені погіршало. Я поспішився піти геть з вагона і знов став на платформі. Бідні діти! Бідні їхні батьки! Мені манулося впасти навколішки з моли- твою до Бога, та я боявся, що хтось надійде. Спершись ліктями на поренчата, я почав без голосу ворухити губами і благав Бога, щоб він зглянувся на тих бідо- лашних дітей. Я рівняв, яково б гірко було мені, коли б намість тієї нещасливої дівчинки була якась близька мені особа. З такого порівняння ще більше хтілось молитися й плакати, та соромно було, чи не вийде хтось часом на платформу. Я швидче взяв пішов до свого вагона, де сидів давніше, впав-не-сів на лавку, одкинувся головою в куток та й сидів отак, мов з хре- ста знятий. Круг мене про щось жваво гомоніли, та я довго не чув нічогісінько.

— Чого це ви, паничу, сумні такі? — прихильно спи- тав якийсь дядько, що сидів напроти мене. Він довго був приглядався до мене.

Я звів очі. Передо мною знаходився чоловік, що йому було більше-менше сорок п'ять год. Вдягнений він по-простому, та дуже чепурно. Добряче обличчя дивилося дуже розумно й думно. Я міг угадати, що я йому подобавсь.

— Ні, дядьку, я не сумний, — одмовив я йому якнай- привітнійше, — попросту нездужаю трошечки.

— Вчитесь багацько, мабуть, — з того й слабуєте. Правда?

Дядько дивився так щиро, питання його було таке добряче, що мені забажалося розбалакатися з їм більш.

— Не з наукою біда, не наука важка, — сказав я, — важко, що на чужині живеш, од земляків своїх далеко, слова рідного не вчуєш ніколи.

— Отже, саме-іменно про це й була тут балачка. Через оцього жида пішла: за ним весь вагон тут загомнів... А хоч і жидюга, та правду каже.

— Що ж ви саме такого сказали? — зацікавився я спитати в старого, сивого жида, що сидів недалечко.

— Я казав, що гріх буде — кидати рідну мову. Хоч би яка найпоганіша вона була, а забувати її не можна, бо нею наші батьки говорили.

— Авжеж, авжеж, — притакнув мій дядько. Та ще один чоловік, з тих, котрі сиділи ближче до нас, тож само егекнув на жидові слова.

— Ба, може ж, кацапська мова краща за нашу? — спитав я на здогад буряків.

— Угу! Краща!.. Погана і важка, обіззався ще другий дядько, якого я досі був і не завважав.

— Вже як кацап заговорить, то й слухати гидко! — приплутався до нашої розмови ще один слухач, підводячися з лави та й підходячи до нас ближче.

— Еге ж! «Штьо ты!», «Паді-тка суда!» — зареготався доволі злісно ще один.

— Та товстим голосом! Наче вовк!

— Ні, тонким, наче цап!

— Та прикро і остро! — сказав один, десь певне, волиняк, — тільки й знай, що кепкують з людей!

— І сами кацапи — всі такі погані!

От що раптом почув я з різних кутків. Я ніколи не думав, не гадав, що мені доведеться чути в вагоні лінгвістичні дебати, а заразом ніколи не думав, щоб наш народ такечки сильно не полюбляв великоруської мови.

Кумедні почування заборолися в мені. Я не знав, чи й самому пристати до гурту та почати лаять «кацапів», чи здержатись. З одного боку, просив у мене голосу розум. Ідеї, свідомо й систематично вбиті в голову, виразно наказували мені: «Не руш кацапів, не треба розбуркувати національні ненависті». А з другого боку, поривало мене дике чуття, безпосереднє незагнуждане чуття: мов лютий звір, прокинувся в мені шовінізм, вихований останніми місяцями в Москві, та й ніс мене на бій проти «кацапні». Од тих насмішок, які я почув теперечки звідусюди, я й сам заметався національною ворожнечею: тії насмішки, наче іскра, запалили цілий запас горючої ненависти, що була ховалася в мені десь глибоко-глибоко. На язик лізла «московська дича», «московське варварство» і другі слова з лексікону «Правди». Та я себе переміг.

— Хоч і погана в кацапів мова, та сами вони дуже нещасливі, харпаки, — забалакав я після хвилевої внутрішньої боротьби. — Ґрунтів у них обмаль, земля неродюча, живуть-бідують... Отак казав я, але... тільки з обов'язку: ніякої охоти боронити великорусів я тоді не мав, тільки ж слухався того, що наказувала мені ідейна дисципліна.

— Бідують? Так їм і треба, кацапській вірі! — гукнув один слухач. — «Ну штьо ти!» — перекривив він, як балакають великоруси.

Я пильно подививсь на його та й трохи розхолодився. Це був хвертикуватий парубок і великий ловелас

очевидячки. Десь, певне, якісь солдати або захожі з Московщини крамарчуки не раз ізбивали йому пиху перед дівчатами — через те він так ворожо ставився до «кацапської віри». Сам він мені одразу не сподобався, але його погляд на мову зацікавив мене дуже.

— А що за кумедія? — сказав я. — Коли кацапська мова така погана, дак через що пани нею говорять?

— А хіба пани по-кацапськи говорять?! — спитав мене парубок, здивувавшись.

— А то ж як? — спитав і я, здивувавшись не менш.

— По-панській.

— А панська мова — вона вже не погана?

— Н-н-ні... не погана...

— Панська, руська, кацапська — то все однаково, — спокійно проказав мій симпатичний сусіда, що був питався, чого я сумую. Він досі не був устрявав до спільної балачки і тільки мовчки слухав.

— Найкраща мова — отак, як говорять грамотні люди, которі з наших, — авторитетним, безповоротним тоном завважив один молодий парубок, теж доволі хвертикуватий.

— Краща навіть од української? — зацікавився я. Кажучи слово «української», я трохи побоювався, чи зрозуміють мене. Та зрозуміли.

— Од малоросиянської?.. Гм... і малоросиянська собі не погана... та грамотні люди, которі еслі з наших, говорять лучче... А разві не правда? — спішливо спитався парубок у мене, завваживши, що я усміхнувся. Мене розсмішило слово «малоросиянський». — Я бул у школі три годи, то...

— Ну вже й ваші грамотні добрі! — перекривив один дідусь. — Замість грамоти, перш усього матерщини понавчаються! Це, либонь, новітні граматкі тепер такі

проявилися... де матерщину пишуть... Он і ти: хіба ж я не чув, як ти на вокзалі по матушкі загинав?

Гомеричний осміх по всім вагоні. Хвертикуватий парубок заплутався. Всі помовчали.

— От ви, паничу, сказали: «українська мова», — заговорив один нестарий чоловік. — Що то воно за «Україна»? І в піснях співають.

Я не одмовив, бо замість мене сказав мій мовчазливий сусіда:

— Україна — оце ж там, де ми тепер живемо. Оцей увесь край, — дядько тицьнув рукою в вікно.

— Та чому ж він так зветься?

Мій сусіда на те мовчав.

— Кажуть, що оце все було під владінням Польщі, а руські прийшли та й забрали... нібито вкрали... Дак через те «Україна»... що укрadyна, значця... — пояснив хтось питання.

— Ні, не через те, — заперечив той дідок, що висміяв «новітні граматки», — а через те, що тут народ жив колись такий — «українці».

— І я чув про це! — обізвався голос.

— А що ж то за народ був? Такий самий, як ми? — питали дідуса.

— Ні, не такий! — швиденько перебив хтось.

— І такий, і не такий, — пояснив дідок, — в нас уже мова не така... То була чиста, козацька, а в нас уже не така.

Я слухав, я аж трепотів, я боявся слівце впустити й недочути. Всі ті розмови дихали на мене чимсь таким живим! Я почув у собі, що етнографія — то моє справжнє покликання; я бажав якнайшвидше доїхати додому, щоб виучувати його світогляд, щоб студіювати таємничий процес його творива. «Народ... Народ...

Народ...» — подумки казав я. «Н-а-р-о-д», — повторяв я, думкою вдивляючись у його кожний звук. І «народ» видавався мені величезною лабораторією, де жваво йде праця та аж кипить, а двері запнуто завісою проти сторонньої публіки. Мене аж пекло — так мені хотілося швидше підняти тую запону і зазирнути до гігантської лабораторії в саму середину.

Тут несподівано, блискавкою, пролинула в моїй голові паралельна згадка про моє оповідання «В народ!», де я змалював одного шовініста-хлопчака. Хоч я не добачав нічого спільного в тім образі та в собі, але мені на коротесеньку хвилину стало ніби соромно, — чого саме соромно, не тямлю, — а далі, знов таки блискавкою, згадка втікла. Пасажирська розмова велася собі далі, а я вже нишком сидів і тільки слухав. Мій сусіда чогось тож само мовчав, неначе води в рот набрав

— А жиди в нас ізвідки? — чулося питання.

— Ат! Не зна цього! З Єрусалиму! З Єрусалиму! — залунала одразу відповідь з декількох уст.

— А цигани?

— А цигани з Єгипту, — (це каже дід). — Вони були перше в Єгипті і мали там свого царя, потім їхнє царство пропало, й вони пішли по світу. Бо як Мойсей переводив явреїв через море, то багато циганів потопилося, і царя в їх не стало... А то був, як і в жидів.

— А хіба і в жидів було колись своє царство?! Я цього не чував!

— Якже ж! Було.

— Цигани — то польові дворяни...

Дедалі розмова ущухала. Ті, що стояли, порозходились і посідали по своїх місцях. А мовчазливий мій сусіда забалакав до мене:

— Добре, як кому довелося багато вчитися: все знає. Отже, мені не поталанило. Вже, може, хоч із сина дещо путяще буде.

— А ви хіба не письменні?

— Письменний, та що з того? Що читать та писать умію, ото й усе!.. Пізно вивчився я тієї грамоти: не змалечку, а як був у москалях.

— А вам тільки годів?

— Сорок то, мабуть, буде... Я проти турків ходив воювать, — це ж коли було? — то ото зараз після війни і одставка прийшла.

— А доти де ви стояли?

— Усе в самій Расеї. Я, батче, служив у гвардії, в Петербурзі... Потім пішов на війну, а там — додому.

Учувши цеє, я сказав йому, що дивуюся, як це він так ґарно говорить по-українській, не приплутуючи жодного росіянізма. Дядько осміхнувсь.

— Саме перво, як вернувся я з Расеї додому, то правда — трохи був говорив не по такому, як наші, адже одзвичаївся трошечки. Було, ніколи не скажу: «еге», а кажу: «да». Та далі став жити на селі — став казати так, як і всі. Мундира сховав, нап'яв свиту, зробився таким самим мужиком, як і всі... Як помру, то скажу, щоб неодмінно в мундирі поховали.

— А я, дядьку, був собі думав досі, що як хто побував в солдатах, то той уже стане ні се ні те, ні наш ні кацап, ні мужик ні москаль, ні робити ні служити.

Дядько знов осміхнувся, та якось так прихильно й гарно:

— Воно бувають часом такі, що розпустяться, розледащіяють. Але частіш воно не так: побуває наш у солдатах — світа побачить, порозумнішає, грамоти ви-

вчиться... як от і я... Та й жінки своєї не лупитиме, як простий наш мужик.

Я впивався, слухаючи її речі, я трусився з радощів. Надто мене врадувала мужикова згадка про жіночі права.

— Що ж ви тепер: коло землі працюєте, хазяйнуєте?

— Атож. По батькові взяв землю — отже ще й сам докупив. Де можна, там іще потроху прикупляю. Коло землі праця найкраща.

— І найважча ж бо! — кинув я навмисне, щоб вивідати його гадку. — Працювати та й працювати!

— Ото! Хіба праця страшна? Страшно, як нема чім працювати, а праця — то вже останнє діло... Аби земля, а працювати не важко... Щоправда, не тільки з землі, часом іще й на волах дещо заробляю.

— Як то так — на волах?

— Перепродаю. Куплю десь на ярмарку пар зо три, поведу потім кудись на другий ярмарок, та й спродам. Отак часом на парі волів карбованців п'ятнадцять-двадцять заробляю... Але хіба не настояще діло? Хоч воно й легко, а земля таки краще.

Селянин дуже мене заінтересував.

— То ви собі заможненькі таки?

— Дав Бог... Та в кожного своє єсть лихо: жінка вмирає... Мабуть, як помре, доведеться вдруге оженитись, бо на моїм хазяйстві без робітниці не можна. Вже я й до докторів водив її, на самі лікарства пішло карбованців з п'ядесять, та нема з того ніякої пользи.

— І діти є?

— Син. Одинець... Як часом люди жалкують, що дітей багацько, а в мене горе, що їх обмаль. Син раз у раз слабує та занепадає на здоров'я. Я й до роботи його не силую... і невеличкий він таки... як-як дбаю

про його, а воно собі хиріє та й хиріє... Якщо й син помре, зараз кидаю геть усе робить! Бо для кого ж тоді збирать?

Він зітхнув і помовчав.

— Як виживе, то неодмінно до гімназії оддам. Нехай вивчиться на добрий розум, нехай не буде темний.

Це кажучи, він витяг з кишені коробочку з цигарками і запрохав мене, простягаючи коробочку не без елегантности:

— Заживаєте?

Я одмовився, бо таки не заживаю, але до коробочки приглянувся пильно. Цигарки — не своєї хатньої роботи, а фабричної: таких, як звісно, селяни купують не гурт. На написі стоїть випечатано: «цѣна за 10 шт. 3 коп.».

Очевидячки, передо мною був тип сільського аристократа. Мені цікаво стало побалакати з їм про його політичні погляди. Як і більшина наших селян, він дуже вірнопідданий, про царя говорить з пієтизмом, але про чиновників не надто: дуже їх усіх лає, а найбільше — хабарну поліцію. Я забажав іще розвідати, яку роль грає він на селі. Почув я дуже цікаві звістки про сільські партії, про їхню боротьбу між собою, про боротьбу з попом; та, на лишенько, поїзд тут спинився. Дядько підвівся.

— Приїхали, — сказав він, вибираючись із вагона.

— Де ж ваша хата? Видко її звідси?

— А от далі їхатимете саме проз ню, — він показав пальцем, — з вагона буде видко. Коло неї ж і пасіка.

Самотою я сильне замислився. — Хто зна, чи це один з найкращих представників нашого селянства, чи, може, брехливий глитай?! — завдавав я собі питань.

ня. Ні, ні, на глитая не скидається: це репрезентант невідомої мені селянської інтелігенції. Може бути, це сільський Цезар, що «перший на селі, не другий у Римі». А яке ж житов'я тих українських сільських Цезарів? Я так і не довідався докладно, і не відаю, яке воно. Ах, чому я не користав з кожної нагоди (а їх було так багато), щоб свідомо вглядатися в сільський побут? Чому? Як я міг досі не дбати перш усього про те, щоб пізнати тую таємничу силу «народ»??

І я щиро каявся. Я б радніший був наздогін побігти тому селянинові, що з собою поніс геть од мене багате джерело дорогих мені звісток. Я чекав, дочекатись не міг, чи скоро я опинюся нарешті вдома та робитиму те, що мені любо...

VIII

Приїхавши таки додому, я якнайшвидше зробив собі так, щоб мене залишили самого. Тоді я нишком пішов у сад, нашукав затишне місце та й простеливсь обличчям на траві. Я поцілував землю і не міг одірвати губів од неї.

— Моя Україно!!! — шепотів я, ледві можучи дихати. — Люба моя!!

І я знов цілував землю.

— Ти моя тепер! Ніхто тепер тебе од мене не одбере... ніхто... повік...

— Кажуть: «національність — то тільки так собі форма». Іще ж кажуть: «без національності можна й перебутися». Треті кажуть: «без національності треба перебутися, треба її одкинути...». Дак вирвіть же, вирвіть же попереду моє серце! Вирвіть серце, котрим я кохаю, та аж тоді балакайте зо мною проти національності! Бо хоч би що мені казав розум чи софістика, а

серця не навчити. Хоч би я й сам того бажав, я не можу його присилувати, щоб воно не любило тієї «нікчемної форми»!.. Отой соловейко, що співав мені ранньою весною, співав по-українськи таки!

Я підвівся та захитавсь. Три безсонних ночі далися мені взнаки: я очемерів.

— Psychop... nat... — промимрив я і гепнув на землю, зомлівши.

Два дні після того я вилежав хорий.

IX

Вже цілий місяць я живу дуже кумедно. Вдома я рідко сидю: якщо й сидю часом, то тільки на те, щоб упорядкувати свої етнографічні записи або прочитати що-небудь українське — другими мовами я вже не читаю нічого, хіба що воно стосується до України! Ба й тоді читаю неохоче. Цілий місяць я коли пишу, то тільки по-українськи. Цілий місяць у мені сидить тільки українська душа. Цілий місяць я займаюся тільки українською етнографією, в усяких розуміннях того слова. Я живу самою гадкою про народ, всі мої теперішні інтереси крутяться коло поняття «народ», і мене тепер ви бачите тільки серед народу: я й по хатах, я й по городах, я й на пастівникові, я й на річці коло рибалок, я й на поли. (...От хотів був написати «пóлі», та схаменувсь й написав «пóли», бо вчора добре довідався, що тут говорять і так, і так, а мені архаїчна форма більше до вподоби.) Мене люблять-таки, мене не цураються: чим я заслужив такої ласки, не знаю, — тільки ж знаю, що я з того щасливий. Мої «прості» знайомі радіють, коли я приходю до їх, а я сам радію й поготів. Я такий щасливий, що мені часто здається, ніби я п'яний зо щастя.

Сьогодні Івана Купайла. Хоч мене й запрохували хлопці до себе, та я не піду: чогось хочеться мені придивитися до всього потайки, нищечком; хочу придивлятися так, щоб мої знайомі міщани мене не зуздріли... Ах, а якою гарною мовою говорять вони! Яким же то способом я передніщими роками міг не вважати і не цінувати, що в наших звенигородців така чиста, чудова українщина?! І не знати, що гóрод, а не село.

Вже вечоріє — піду.

Х

Тепер наша година вночі.

Господи! Скільки я сьогодні пережив, перечував!..

Як я вийшов був з дому, то сонце ще не сіло. Я припхавсь до однієї криниці, де навкрути густо росли верби, та й вигідно примостився поза деревами. Дивлюся, походжають деякі малі дівчата; декотрі, знов, посідали на призьбах, позаквічувавши голови. Онде в одній купці переглядають і критикують віночки. Якась дівчинка, на ймення Степаня, що їй буде год з десятеро, дуже вихваля своє, а гудить чуже, найбільше ж накопичується на Хіврю.

— Вже-бо й сплела собі цяцю!.. Як у мене, то тут і повняки, і зірка, і нагідки, і пантелимони... і жовтого, і жовтогарячого... А оця — накидала собі чогось сіренького та й дума, що то вінок!

Хівря — бліде, недужне дівча; я знаю, що недовго їй животіти на білім світі. Вона підводить потомлені очі на Степаню і знов дивиться на свій сіренький віночок.

— Чому ж мій поганий? Хіба ж це не такі самі квітки? Он синьовід, кава, ласкавець...

— А онде простий бур'ян!.. — зраділа несподівано Степаня. — Бур'ян! Бур'ян!.. Гоп-гоп! Чуки-чуки! Бур'ян!..

Всі дівчата голосно зареготались, а за ними й сама Хівря. Та в тім сміху не було в слабовитої дівчинки чогось веселого, а було щось жалібне, принаймні так мені було здавалося. Вона затулила обличчя своїм плохеньким віночком та й quasi-весело визирала крізь його. Потім сказала:

— Коли ж мені шкода цих-о квіток — їх ніхто не любить.

«Їх ніхто не любить, то я їх любитиму». Це вам говорить проста мужицька дитина. Багато ви знаєте в нашої «інтелігенції» дітей з таким золотим серцем? А то, може, знайдете?!

Безжурна Степаня була б, може, знов щось утнула Хіврі, аж тут скоїлася кумедна пригода. Маленька Горпина — їй було так год семеро — була понастромляла до свого віночку силу вишень, а вони тепер подушилися: чотири червоних течійки попливли по її упрілому личку. Подруги давай кепкувати. А Горпинка здійняла вінка та й любісінько заходилася пороздушені вишні їсти. Всі аж умлівали з сміху. Та й я з своєї засідки ледві вдержувався, щоб не реготатись, дивлючись на втішну пузатеньку дівчинку, що геть уся вмазалась і чепуриться таким новітнім способом.

— Ге-ге-ге-гей!.. Вербу! Стаймо мерщій нашу вербу, бо ті свою вже постановили! — як стій кричала знов таки Степаня. Всі подивилися на другий кінець шляху. Я міг розглядіти, що й там зібрався такий самий гурток дівчат-підлітків, усі в віночках. Не важко було зміркувати, що тут іде боротьба на амбіцію. «Тим» хтілося, щоб публіка з усього кутка приходила дивитися й співати до їхньої верби, а Степані так само хтілося, щоб Купайлове свято одбувалося тут, коло хати її батька.

І ці, і «ті» позабивали верби в землю й повішали на вітах вінки. Неутральна партія дівчаток, що гулялася була на одшибі, оддалік, пішла до «тих».

— А ми швидше заспіваймо! А нумо, нумо, співаймо швидче! — енергично підмовляла Степаня. — Доки ті мовчать, всі попереходять до нас.

— Не гурт із ким співати! — обізвалась Яринка. — Нас тіки п'ятеро, а там усі. Ходімо краще пристаньмо й ми до того гурту.

В ворожому таборі тимчасом поставали кружкома, побралися за руки і почали пісень. Зрадливі Степанині подружки весело побігли й собі туди та й мерщій прилучилися до товариства.

Степаня трохи не плакала. Як на те, маленький її брат, приземок ще, підкрався до сестриччиної верби, зламав одну гильку, далі другу, потім напер на всю деревину. Вона важко гепнула і голосно захрупотіла. Степаня обернулася та й почала лупити брата дубчиком. Він голосив. Вона сама заголосила ще гірш за його. Обидва, плачущі, побігли до хати. Коло зеленої верби нікого не зісталось.

Мені не було чого сидіти в своїй схованці. Я пішов далі. Вже лунали співи й по других шляхах. На всю Звенигородку розтиналося довге, одностайне: «Івана! Купайла!». Надворі сутеніло, сонця вже не було.

Я йшов, тулячись попід тинами та барканами, щоб мене не вгляділи. Немало, де перехрестя, то там і Купайла справляють. Але куди не глянеш, усюди здебільша малі, підлітки; великих дівок не гурт, бо вввв-тра рано вставати на жнива. Парубків навпаки, хоч їм так само вввв-тра рано вставати, видко чимало. З не-вдоволеними обличчями вони переходять од однієї

верби до другої, щоб де надибати дорослих дівок, щоб пожартувати можна було.

Я стояв коло чийогось перелазу, міркуючи, куди б мені тепер попрямувати, коли чую зпозакутка голоси. Я мерщій ховаюся за перелазом. Ідуть шляхом чотири парубки.

— Каторжні дівки! — бубонить один. — І не наспівалися, як уже й спати пішли. Ану, йдімо до Кордуля, мо' там щось путяще єсть. Казали, Ганна там буде та панських наймичок багато. — (А тим, звісно, вставати взавтра можна й нестак зарані.)

Я оддалік пішов за парубками до Кордулевого дворища. Незабаром почулися дівчачі голоси. А мої хлопці й сами заспівали собі своєї, себто ніби не вважають на дівок:

Желал би я бить зозулею,
Мог би я літать.
Полетел би, узнал би я,
Кого мені горше жаль.
Полетел би я в тот садочок,
Де я з милою гулял.
Сорвал би я тот цвіточок,
Що милую забавлял.
Милая ти одрадо,
Я на вулицю не йду,
Сказать я тебе не смею,
Що я тебе люблю.

Любов наша гражданська,
Ніхто об неї не знал,
Шо з нашої любові
Случилась большая печаль.
Запертії наші три кóвнати,

Де наш бил совет.
Прощай, прощай, друг любезной,
Пайду на той свет.
Ти мені в пользу будеш,
Шо я не забуду нікогда,
Ти другую полюбиш,
А я нікогда нікаво.
Отворіте мне темницу,
Пустіте на белой свет.
Посмотрю я на ету девицу,
Которой у свете нет¹.

Ач! Пісня не абияка, не проста! Передше я, було, раз у раз дуже сміявся з неї, допитуючись у наших хлопців, чим їх приманила така безсмаковиця, що вони її скрізь співають. Дак не можуть пояснити! А бачу, що оте курзу-верзу їм до вподоби дуже. На мою думку, такі пісеньки подобаються нашим українцям зовсім не через те, як каже Драгоманов, що буцім вони одбивають у собі сучасну живу дійсність, а через те, що той, хто їх співа, їх не розуміє. Я знаю багато таких людей навіть з «інтелігенції», що люблять виспівувати французькі або італьянські романси, розуміючи їх з п'ятого на десяте; а для простих українців великоруська мова та співанка грає роль французької — в тім є й своя естетика, і свій шик. Так само й великоруські мужики на Волзі, де чужих мов не чути, страх як люблять співати прості-сіньку нісенітницю, аби вона була не в тямку. Там є така пісенька:

Чынги-дрынги, мой фетон!
Чынги-дрынги, форафон!

¹ Фонетику вдержано дуже точно.

Тильги-вильги, вих тах-тинушкѣ
При долинкѣ, при долинушкѣ,
і так далі, і так далі, та й це не приспів якийсь, а справ-
жня довга пісня.

Річ очевидна, що в усіх оціх випадках ми маємо діло з законами якоїсь особливої, чудної естетики, особливої, своєрідної, кумедної поезії. Зневажливо висмівати цю кумедну мужицьку естетику ми не маємо великого права. Невже ж наші «інтелігентні» літературні школи — сімволізм і декадентство — так-таки дуже високо стоять понад селянське «чынги-дрынги»?! А мої чотирі парубки, підходячи до купальського гурту, ще й другої затягли:

Захотела наша бариня гулять,
На четвѣорке, на буланих лошадах,
Ще й на єтих нарисованих санях.
За мѣтьолицу мѣтьолушка мѣтьоть,
За мѣтьолицу мой миленькой ідьоть,
За рученьку Сашу-Машеньку ведьоть.
Саша-Маша лічком бела-хорошѣ,
Розчесана с-под гребѣшок волосѣ.

І цю пісню я тямлю добре. Казали мені хлопці, що поняли її од одного чолов'яги, що ходив до Вадесу на заробітки. Наскільки мені пощастило довідатись, нові пісні привозять з Вадесу: і отакі звеликорущені, і старі козацькі, і чабанські. А втім, я рідко коли міг докладно вивідати, звідки хто виучується якої новітньої пісні. Ще найширіше одказала мені одна молода мати. Вона сказала: «А хто його й знає, звідкіля ті пісні беруться! Часом, було, гойдаю дитину, то сами пісні в голову лізуть». — «Які? Такі, що ви їх уже десь чували?» — «Ні, всякі: і такі, що чувала, і такі, що самі в голову йдуть». Пристарюватий один селянин, як я спитався в його,

звідки люди виучуються пісень, згідно одмовив: «Ат! Хіба того добра ще вчитися треба? Самі в голову йдуть». (До речі, запишу, щоб опісля не забути. Другим разом я був спитався в того самого селянина, чи не знає він якоїсь думи про Хмельницину, а він одвітив: «Хіба я тепер п'яний, щоб пісні співати?!»). Це цікава річ: очевидячки, з думкою про пісню народ в'яже думку про щось молоде або веселе, а поважним людям співати не личить.)

Парубки підійшли до Кóрдуля саме тоді, як дівки на часинку покинули співати. Хлопцям хтілось пожартувати з ними. «Здрастуйте, мусю Ганна!» — крикнув один, рудий, а звався Гнат. Він учепився до повновищої, високої, огрядної дівчини.

— «А чого це ви, дівки, затихли? — порядкував він. — Гей, глядіть мені! Співайте зараз, бо позадушуємо геть усіх».

— Ой на городі крокіс поріс,
Забрав чорт хлопців та й в ліс поніс.

Ой на городі крокоситься, —

Забрав чорт хлопців та й носить! —

почали дівки за Ганниним приводом. Тоді хлопці кинулися душити та лоскотати дівок. Ті брикалися й хвицалися. Ганні пощастило швидко видертися з обіймав рудого Гната та й надавати йому добрих штурханув у бік. Другі дівки, щоправда, повизволялися не так скоро. Нарешті веселий галас і метушня ущухли. Все стало спокійно, уп'ять залунало спів'я. Заспівувала Ганна. Гнат був знову сунувсь до неї з жениханням і знов дістав запотилешників та штурханців. «Іди к чорту, жмайло замурзане!» — покрикнула дівка вже не жартом, а насправді, та й заспівала:

Перекладу кладку через виноградку,
Вербову, вербову. Час вам, дівчатка, додому.

А ти, Катерино, зостанься:
Прийде Гнатко, — звінчайся;
Принесе віночка з кропила,
Щоб ти здорова зносила.
«А я того віночка не зносю,
Полюблю Гната, як душу».

Катерина — божевільна дівка, старчиха, вся Звенигородка її знає та й глузує. Гнат розсердився, а всі зареготалися. «Атож! Овва як злякалася!» — одвітила Ганна та й завела нову пісню:

Ой летіло помело через наше село.
Стовпом дим, стовпом дим!
А Гнатова голова зайнялася була.
Стовпом дим, стовпом дим!..

Дівочий хор весело підспівував за Ганною. Рудий Гнат таки розлютувався. «Казав, щоб мене не зачіпала!» — гукнув він та й кинувсь бити дівку. Вона, репетуючи і zarazом регочучи, бігала круг верби або ховалася за товаришок. Хлопці, котрі з цього кутка, заходилися спиняти Гната, а його приятелі заступилися за ним. Ні сіло ні впало завелася справжня бійка проміждо парубоцтвом. Дівчата сполошилися. Співання перервалася. Ті, що боязкіші, зараз познімали свої віночки та й повіялися геть. Позоставалися тільки такі, котрі охочі дивитися на бійку або свару. Незабаром і вони втихомирилися: Гнатових приятелів набило вдосталь, а найбільше його самого; він пошкандибав позаду од усіх та й, думаю, що обрікався помститися клятій Ганні. Більше вже тут не справляли Купайла.

Я пішов далі, куди ноги несуть. Була десята година, а дівчата, котрі з менших, не вгавають: навпаки, саме тепер воно й співається найкраще. Голоси од співу

далеко лунають по місті. Вийшла на проходку звенигородська «інтелігенція», стараючись походжати саме там, де співають. Спинятися коло вербів «панам» не можна, бо перед «панами» співати не стануть і замовкнуть; тож наші інтелігенти повільною ходою посуваються проз дівчачий гурт. А я нашукав собі одне місце поза високою купою каміння, заготовленого на бруківку, і притаївся. Верб, де співали, стояла зовсім недалечко од мене. Співали, знов таки, самі підлітки, страшенно високими сопранами, а може, й фальцетами (якщо дівчатка можуть співати фальцетами). Замість публіки на землі сиділо скількись хлопчаків, а коло порога хати стояло дві молодиці. «Івана Купайла!» — лине по повітрю.

— Явдохо! Не скавчи так, наче собака! — кричить серед пісні Марина.

— Сама ти, Марино, собака, та ще й рябая! — нашвидку відповідає скривджена Явдоха та й тягне пісню далі.

— А ти не вий! — знов вирізується з гурту Маринчин голос. — Бо мені вуха роздереш.

— Навіжена! Чого їй треба! — кричить Явдоха серед пісні. — Як налазитимеш, то я за те наштовхаю ногою твого брата.

Світив місяць. Я бачив того брата. Він сидів у колі, попід самісіньким деревом. Це було ще маленьке хлоп'ятко. Десь, певне, грізба мала дуже сцілющу силу для тонких Маринчиних вух: її делікатний слух заспокоївся, вона вже більше не дровичлась.

Збоку чую голоси. Іде ціла юрма панів. Вони наблизилися до дітей та й зупинились. Пісня була на середині, тим-то дівчата ще доспівали її до кінця, але далі — нічирк. Усі мовчать. Панство стоїть та дивиться.

— Что ж вы, дѣти, не поете? — питає череватий пан. Ніхто не відповідає.

— Вы с ними говорить не умѣете, — голосно перебива його одна з дам. — Дівчатка, що ж ви не поете ваших веснянок? — вдається вона до їх.

Знов усі стоять мовчуком.

— А що, чи пойдете з вербою на річку? — (Річка тече тут унизу.)

— Ні, — одказує таки одна з-поміж гурту.

— Жаль. Ну, бувайте здоровеньки! — говорить пані. Вся панська кумпанія пішла далі. «О, если бы вы знали, как я люблю народную поезію!» — чую я, як каже дама до своїх кавалерів-поводатарів: «и именно не русскую, а нашу южную поезію. Il ya la quelque-chose de touchant...».

— У; хвостата! — чую я, як розмовляють діти.

— Таки хвостата, — провадить і стара жінка, що була слухала розмову. — «Понесете на річку», — кривиться вона з дами-націоналки. — От якби тебе присилувать, щоб понесла б!.. Хвостата!

— Та ще говорить «веснянок»! — передражнює Марина.

— Тітко, а то не грішка, що пані про Купайла каже «веснянки»? — пита якась мацапура в баби. Тая, не слухаючи, сама допитується в другої, старішої.

— Це ж вона й по-хрянцюзькому ушкварювала?

— Ні, десь, певне, по-німецькому.

— А хіба то не однакова мова, хрянцюзька та німецька?

— Ба не однакова. Кажуть, що всіх аж дванадесять язиків...

— Співаймо! Співаймо! — викликує Явдоха. — Ану, нумо: «Скавав коник під гречкою...», — тонесенько завела вона.

— Знов заскиглила! — сказала Марина.

— «Заскиглила»? Дак ось же тобі за те!

Чую, маленький Тиміш галасує, бо Явдоха вдарила його ногою під бік.

— Не плач, не плач, Тимоше! — заспокоювала хлопчика Маринка. — От, самошеш! А бий тебе коцюба, бісової джуми дівка! — вилаяла вона Явдоху.

— Не лайся, бо я битиму Тимоша знов!

Жінки почали гамувати їх та й помирили врешті. Але вже діти не конче квапилися співати: десь, певне, горла їм потомилися. Балакали так собі дещо.

— Е-е-е, Самсоне! А нащо ти вінки хапаєш?? — як стій нагукнула Маринка на якогось хлопчика, що був нищечком підкрався до дерева та й стягав з гильки вінок. — Дивіть, дивіть! Уже вкрав Меланчиного вінка та ще й до других підбирається.

Меланка зарепетувала.

Всі раптом кинулися ратувати своє добро од Самсона, поспішали поздіймати з верби свої віночки. Звісно, не перебулося діло без того, щоб за поспіхом не подерлися два чиїсь віночки, здається, Оксанин та Марійчин. Оксана і Марійка заходились плакати. Баби силувалися їх угамувати.

— Ач які! — вмовляла старіша. — Хтіли б, щоб і Купайла співати, і вінки щоб були все цілі!

Тимчасом хлопчачок Самсін знов налазив до дівочок:

— Ану! Чи співатимете, каторжні дівки, чи ні? Бо я вербу забираю, — зважливо вигукував він.

— Та й що з нею робитимеш? Замість капусти собі візьмеш, чи що? — питала жінка.

— Піде взавтра йому на закришку, — шуткувала друга.

— Дак не співаєте? То от вам!

Самсін прожогом вистромив вербу з землі та й побіг з нею навіткача до річки. Дівчата (звичайно, дівчата) страшенно заверещали та й кинулися за їм наздогін. За скількись хвилин вони, тріумфуючи, вернулися з своєю здобиччю та й оголосили тіткам, що вже не треба буде носити вербу на річку, бо вони за одним ходом її й скупали.

Несподівано пригналася сюди, аж засапалась, одна подружка і оповістила, що коло Дідика верба із свічками. Всі побігли туди. Тільки дві бабі ще zostалися й розмовляли.

— Чи ви, бува, не знаєте: пани — вони ніяк не справляють Купайла?

— Хто їх зна, серце! Либонь що ніяк. Хіба, може, на річку купаться ходять, та й більше нічого... Ох-ох-о... час уже й лягнитися, — позіхнула вона.

Жінки позаходили до хати.

ХІ

Я тоді по скалах спустився вниз до річки. Господи, що за чудова картина!

Місяць. Він високо сяє з неба і творить з річкою чуда чудні, дива дивні. Вода — голуба як небо. Береги — чародійні, казкові. Мені бачиться, ніби хтось оправив цілу річку вдовж у золотую, гарную рямку: а то ж мокрий прибережний пісок, що лежить широкою смугою вдовж синьої річеньки, — і ясніється, і блищить і гискрами блимає, неначе там вдовж пісочаного берега, ген-ген аж у далеку далечінь, посипано не піском, а золотом щирим, а воно і дріжить, і тріпоче, і грається, і в глибіню-середину синьої річки вкинутися хоче. Та не досягне! Бо проміж тією довгою золотою

прямою-стрічкою та довгою синьою річкою-картиною рівним бігом в'ється-розгортається ще їдна стрічка, така сама довга безкінечна хвиляста й зубчата смуга; і одгорожує вона синю воду од золотого берега, та й сама вона не золотая, а з прозорої-прозорої білої води... Ні, то не вода, то кришталь граньчастий, хоч глибокий, та ясний... Або, може, то довгії сріблястії китяги з криги, оті, що зимою з покрівлів звисають? Сонце обкидає їх снопами проміння; проміння, наче чепурлива красавиця, прудко біжить та й ховається поза матовою сталактитовою кригою, а сховавшись, лагідненько й кокетно виглядає з льодової середини на світ Божий, блимаючи очицями: сріблястими, білими іскорками. Тепер саме літо, а річенька наша дивиться так, мовби в ранню весну: начебто допіру скресла крига, начебто по середині річки синя вода йде, а до золотих берегів скрізь попримлипали зубчасті шматки білого льоду та й мальовничо облямовують річне русло.

Онде, ген-ген, високая скеля стремить, одним боком на місяць, другим — геть од місяця. Тая полови-на, що в тіні, темна-темна-перетемна і понуро чорніє, а другая, що на світлі, ясніє та вилискується; вона вог-кая, зарошена, тож неначе золота гора сяє, і здається, що з самим місяченьком спориться, в кого з них личко ясніше. Удень на ній лежало було побите скло, тільки ж тепер місяць-характерник перечарував його на брильянти дорогоцінні.

Тихо-тихо плине вода в річці, рівна та ясна, мов дзеркало: ані пружечки, ані смужечки, ані рисочки на ній. В тее дзеркало місяць заглядається, на свою вроду любить. Світле його обличчя одбивається по самій середині річки, а звідти аж до берега килимом

простелилася широка золота стежка та й укрила собою, немов золотим серпанком або парчевою плетяною сіткою, густий, непроглядний водяний гай з осотні, куширу та латаття. І стоять ті зілля в воді, немов шу-михою вбраний барвінок, що в дівочих косах, а й з-попід шумихи вибивається їхня темрява зеленисть; та й пишаються вони — вихиляються, наче гарна молодиця в золототканому очіпкові. Попід широченним листям лататтевим — темная схованка, куди й місяць не заглядає. Тільки щось вряди-годи визирне звідти з-попід порослі, замиготить искрою на воді та й знов заховається попід широке, кругле листячко. То зіронька з неба; вона засоромилась, при-таїлася-заховалася в водяну гушавину, втікаючи од яркого місяцевого саява: сидить та й инколи виглядає, чи не можна знов на небі зазоріти, чи не стемнішало. Якась рибка-молявка сплеснулася-скинулася; бризки пирснули й просияли золотим дощем; пішла по воді хвилька, підбігла попід латаття темряве та й гульк! — раптом замість однієї зірочки захилитався-затріпотів на воді цілий разочок небесного зоряного намиста. Через ту жартовливу хвилю сполохнулися й захиталися і ті глибокі-глибокі чудернацькі ліси, що ростуть попід водою не так, як на землі, а верховіттям на підспода, корінням на поверха. А тії звичайні земні ліси, що на березі стоять та з підводними спільний корінь мають, вони стоять собі спокійнесенько, не поворухнуться.

І задививсь я на той дивний підводний світ, де голубе небо — в глибині, а ґрунт — на річних поверхах, де в дерев верхушка до глибокого дна пнеться, а гилля — геть із річки виплигнути хоче. Там, попід водою, в тій синій безодні, либонь єсть своє осібне чарівне цар-

ство; в тих диких нетрях, що в воді одбиваються, єсть сила дивовижних, химерних істот... Та он, он!.. Там-он, коло самісінького берега!.. У сутіні, попід вітластою вербою... поміж непроглядними лозами... — що воно там таке роїться? З тієї гущавини, де густіше, мабуть, ніж в американських дівичих пущах, — що воно там таке погляда на мене?! Що то за куца потвора з кумедним мохнавим обличчям?? От вона повертає баньками, ворушить довгими велетенськими вусами... Хіба перебігти кладкою на той беріг, упіймати її?

Ні, не піду, бо знаю гаразд, що нічого не вловлю. Знаю, що ледві наблизюся до прояви, вона перекинеться в звичайну вербову колоду, а на ній будуть молоденькі паростки...

...Стій! Стій! Куди ти?! А це вже що копається, отам-о далі, в темному закутку? Чи то чарівлива русалка, чи гидкий анциболот, чи знов якась мара?.. Чи, може, то сам старий Купайло? Егеж, то він, я вірю, що то він, я чую його своїм серцем!.. Хорее, Дажбоже, Купайло! Мабуть, ти прислухаєшся, як твої внучки, «Дажбожі внучки», співають тобі величальну пісню? Ти чуєш, мій Купайлу: адже голоси од твого свята линуть аж сюди на річку? Чуєш?

І-ва-на!.. Ку-пай-ла!..

Дажбоже! Ти радієш, що твої внуки рідних святощів не забувають?.. Ти радієш?.. І я радію з тобою, і щиро молюся до тебе: «Призри з небеси, Дажбоже, і посіти вертоград сей...».

І-ва-на! Ку-пай-ла!

XII

Недовго я блукав після того по шляхах, слухаючи пісень. Одно — що не манулося мені до людей, бажалося

самотою зостатись, а друге — наші пильні десятники заходилися скрізь водворяти мир і благочиніє, себто розганяти співаків додому.

— Далі-далі північ, а їм спання немає! — приказували вони. — Додому! Додому! Наспівалися вже на цілий рік.

Всі звідусіль розходились. Я, як прийшов до себе, усадовився та й позаписував усе, що бачив і чув.

XIII

Не спалося мені. Пішов я в сад.

Іду стежкою. Зупиняюсь, оглядаюсь на всі сторони світа... Ох, той місяць, той місяць!.. Він високо зорів з неба. Усе, що є в саду, кожную деревину, кожнасіньку найдрібнішу билину — усе видко, як на долоні: попід прозорими потоками голубого світла все виразно ви-значується. Все спить, все зачароване. Тиша, мовчуца тиша навкруги, аж вухам важко. Не подихне вітерець, не залопоче листячко на дереві, не стрепенеться ніяка пташка в гніздечку. Мені здається, ніби я — наче той принц, що оповідають у казках: заблукав до німого лісу, до сплячого царства, де живого духу тільки й є, що я сам.

Я став серед грядок із квітками. Мене обвіяли дивні пахощі. В них поперемішувалося дихання тисячі не-однакових квітів та й позливалося в один спільний наркотичний аромат. Чи то резеда, чи то біла лілея, що дражнить мене найсильніше? Схиливсь я до лілії, понюхав її, задивився на неї. Під сяйвом срібролицього місяця ввижається мені, ніби не живую порослу квітку я бачу, а бачу пластичну різьбу з тонкого, аж прозорого мармуру, що по-мистецьки виточив мудрий худож та й настромив на зелений куш, нехай

пишниться. Розкішна квітка квітчиться — неначе гордовита непорочна дівка дивиться. Я б вірив, що то чистий мармур, якби мармуровий квіт не віяв на мене своїм пахучим духом.

Знов я звів очі до місяця та й одірватися не можу. Срібролиций лле своє сяйво — наче вода з кипучого джерела порськає. Цілі водоспади голубого проміння ллються на розлогий сад, і квітник, і геть навколо. Я навіть очима бачу, як проміння тече-пливе з неба живим голубо-срібним потоком, той потік коливається і хвилюється, і ціла повінь сріблястих газових течій затоплює геть усю землю... Як гарно!.. Як любо!.. Як солодко дивитися на цю країну-красавицю! Це моє рідне, моє українське, це моя рідна Україна! Я все це кохаю. Я кохаю всю оцю природу, бо вона моя рідна; я кохаю кожне сотворіння на цій землі, бо воно — на моїй рідній землі.

Тихенький шелест побіля мене. По доріжці щось біжить: маленька звірина простує до мене. Коло самих моїх ніг вона раптом спинилася та й згорнулася в клубочок. Це їжак. Їжак! Мій рідний, український їжак! О, настовбурчився, напудрився, закувався в саморідний колючий панцир. Я б радніший вицілувати тебе, мій їжаче! І таки я запевне був би обцілював тебе, аби ж твоя сорочка не кололася. Я ладен пригорнути тебе до свого серця, і мені так шкода, що не можу тобі вимовити своєї великої прихильності до тебе. «Ти лякаєшся, полохливий їжачку?? — шепотю я до його. — Мене не лякайся». Я спустився навколішки перед колючим клубочком і дививсь на його так, як мати дивиться на дитину в колисці. «Не бійся, любий мій! Не бійся! Я тебе не зачеплю. Диви: я навіть уступаюся з твого шляху, щоб ти міг собі котитися, куди схочеш...»

Я ще раз доторкнувся прихильно, легесенько рукою до їжака, та й пішов геть од клумб, туди, де деревина густіша. Вишник. Туди веде не прочищена доріжка, а вузенька втоптана стежечка. Я вступив у вишенне. Ненароком я черкнув головою об віту: чую, що на гильках росяно; з листя скрапнуло на мене декільки холодних рісок. Далі, далі! Я уже в самій глибокій гущавині. Темрява. Сюди місячний промінь ледве сягає. Але ж он там-о крізь густі віти пробилося тонке пасмо промінів і впало срібним кружалом на темний дерник, на траву-мураву. В тім чарівнім кружальці мокра травиця блищить ізмарагдами, і діамантами, і сріблом, і перлами, а навколо — темний, аж чорний дерник. Я, наче замовлений, вступив очі в тую перлову росу, в ті перлові-бриліантові краплі та й сам незчувся, як простелився ниць лицем на дернині, притулив гарячий вид свій до зарошеного зілля. Вогкий деревій мене лоскоче. Пахучий! Він пестить, він обцілює все моє обличчя. Я млію. Серце мені зворушилося. З очей збігає щира сльоза; вона падає на деревій і змішується з росяними перлами... «Земле моя мила! — шепотю я впоєний. — Рідний мій краю! Як я кохаю тебе!» Зо щирої любови я цілую матір сиру землю, обіймаю її та до грудей пригортаю, наче живу. Я цілую й мій пахучий деревій, я радніший всю Русь-Україну обцілювати. Серце лускоче, нерви зачеплені-розворушені, груди движать, з очей ллються ливні сльози, а на душі так любо та так одрадісно!..

XIV

Таки не можу перебутися без рефлексії!

— Це, що ти робиш, сміхота сміховинна! — зашепотів до мене якийсь голос.

- Дарма! Нехай собі і сміхота, дак зате щира.
- Це річ навіть ненормальна!
- Ненормальна? А нехай собі ненормальна!
- Це чиста хвороба, це *psychopathia nationalis*.
- Психопатія? Добре! Нехай і так! В усякім разі це дуже мила психопатія. Од такої хвороби я гоїтися не хочу та й не буду: ба я ще й радітиму, коли матиму право вважати себе за такого психопата. Ergo, vivat *psychopathia nationalis*!! Vivat!!
«Ще не вмерла Україна!»

1890, Звенигородка

В вагоні

(Дорожні сценки. Із щоденника)

I

Поїзд мляво одходив од Києва на північ. Я дививсь у вікно, на київські передмістя, на бідну Солом'янку з її вбогими циганськими мазанками... Коли, як стій, чиєсь співання приневолило мене одвернутися од вікна та й зоглядітися позад себе. Не в вагоні, а десь поза дверима, очевидячки на вагоновій площадці, чувся п'яненький голос:

Видко шляхи полтавські і славу Полтаву,

Пожалійте сиротину і не вводьте в славу...

Далі двері одчинилися, і до вагона хитаючись пролізла мацапура. На тій прояві був поганенький, заяложений костюмчик, більше-менше такий, який носять за буденною роботою всякі «офіціялісти» по польських економіях.

Чолов'яга постояв коло дверей, тупенько поглядаючи на пасажирів. Потім посунувся проміж лавами на середину вагона, став саме коло мене і... смачно гикнув.

— *Przepraszam...* очень ізвіняюсь..., но... *chóć po świński, ale zdrowo*, как говорітся... Ну, не беда!

— Я хоч дівка небогата, та чесного роду:

Не стидаюсь шити-прасти і носити воду, — хрипко затяг він, та ще й голосно, на весь вагон. І спинився.

Наголос «очень» замість «óчень» дуже мене зацікавив: я знав, що так вимовляють галицькі москвофіли. Та людець скидався більше на поляка.

— Ви поляк? — спитав я.

— Ну, нет! Извініте! Я самий настоящий, твердій руській... Из Австрійской Русі, і православний, із Гниличок... Покінул унію — покінул і спольщеную Галичину та й переїхал в русскія владенія... Уже два годá... Так jest, z osmdziesiat ósmego roku...

Ви пан вольний, ви письменні,
ви рівня з панами.

Як же можна вам дружитись
з простими дівкамі, —

знов заскрипів він, каламутно обглядаючись по вагоні, де всі позводили очі на нього.

Тим часом до вагона ввійшов кондуктор.

— Ваш білет? — удався він найперше до галицького рукосина.

— Нет і не будет. Не брал. Я тільки до Дарніци еду, — завзято одрізав галичанин.

— Ну, то заплатіть подвійну плату за те, що всіли без білета. Або зсадю з поїзда. Та от ми вже під'їздимо до остановки «Київ товарний».

Поїзд і справді ледві-ледві вже посувався. Видко було платформу станції, перон.

— І на думке не імію брать білета! Не стану тратіть деньги, хоть і імію!... Мнє ж тільки до Дарніци і єхать надо!..

— Ну, то злізете з поїзда, — розсердивсь кондуктор. — Жандарме! Підійдіть-но сюди! — гукнув він, одчиняючи вагонові двері. А вже ж поїзд тим часом спинивсь перед «Київом-товарним». — Заберіть оцього безбілетного пасажира!

— Как?! Мене, руського, в Росії будут виталківать із вагона, будто такого-нібудь жидіка!.. Проч от меня!.. Вон!.. В Дарніци сам злезу!..

Та жандарм із кондуктором та кочергарем підхопили істинного руського під пахви — і, хоч він і бурхавсь, витягли на залізничну платформу. Там його й залишили коло станції.

Поїзд рушив далі, а я міркував про подію. Якої народності оцей істинно рускій галичанин? Думи свої думає він, очевидячки, мовою польською; силується бути росіянином, а пісні од щирого серця співає українські, та ще й з «Наталки Полтавки». Що ж для його справді рідне?

Напроти мене сидів якийсь білявий студент, великоруського типу, десь, певне, мій одноліток. Видко, що й він, так само як і я, роздумував про галичанина, бо нарешті сказав голосно:

— І що це за прокляття висить над тим російським патріотизмом та православієм! Де побачиш вивіску «Православіє і русская ідея», наперед можеш сказати: плюгава погань і чор'зна що!

II

А поїзд біг далі. Вже ми перевезлися й через Дніпро та й опинилися в Чернігівщині. До вагона знов увійшов кондуктор.

— Ваші білети! — проголосив він.

Дійшла черга й до нашої лави. Я видобув свого білета, що був купив у Києві, і мовчки подав кондукторові. Мій сусіда, отой білявий студент, зробив те саме.

— До Москви, — промимрив кондуктор, штемплуючи мого білета. Далі взяв білет од мого сусіди. — І це до Москви, — сказав він та й пішов далі, по других пасажирах.

— Ви, колего, москвич? — спитав я в студента.

— Ні, я аж із Костроми, тільки вчусь у Москві. А оце гостював у Київщині понад старим Дніпром, коло Коньова. Чудові місця!

— Що це? Таке село Коньове? — спитав я, напружуючи свою топографічну пам'ять.

— Ба ні! Це повітовий городок! Там і Шевченкова могила поблизу...

— А! То це Кáнів! — догадався я. — Не Коньов, од коня, а Кáнів, мабуть, чи не од птиці-кані, яструба такого.

— Та правда, там хохли звуть його Кáнів... Тільки ж я був думав, що Кáнів — то по-хохлацькому, а по-руськи буде Коньов... Дуже важка хохлацька мова! Мало скидається на нашу... нічого не второпаєш, як вони по-своєму балакають... Але дуже гармонійна... І пісні малоросійські — одна розкіш!.. Та й народ гарний, не те що наш...

Студент одразу заволодів моєю симпатією. Мабуть, і я йому підійшов до думки. За чверть години ми обидва, — звичайно, студенти-колеги, — вже добре познайомилися один з одним, поділилися поглядами... довідалися кожне про кожного, що він — то собі соціаліст-марксист, а з мене анархіст. Навіть трохи поспорилися за свої переконання.

Далі припхавсь із другого вагона якийсь блюдець, шукаючи мого новітнього свата. Йому треба було перебалакати про щось своє, зовсім не цікаве для мене. Я витяг із саквояжа останнє число львівської «Зорі», що роздобув у Києві, та й зачав читати. Але голосна розмова двох людей, близько над самим моїм вухом, перебивала мені читати. Я перебіг очима по вагоні, побачив, що є порожня лавка коло другого вікна, та й сів там і втупив очі в свою часопись.

III

— Скажіть, будь ласка, ви, мабуть, багато декого знаєте з українців у Києві? — почувсь коло мене голос. — Мабуть, доктора Галіна знаєте? Це мій добрий знайомий.

Голос говорив по-російськи. Я підвів очі. Напросто мене, куди я пересів був, сидів на супротивній лаві якийсь добродій, в офіцерській формі, із срібними гудзиками, із срібно-білими наплічниками. «Політичний жандарм!» — зімркував я і похмуро одказав:

— Ні, ніякого доктора Галіна я не знаю.

— От! А мені здавалося, що всі українці в Києві знають його добре. А в гурту Арабажина й Дегенів з ніким не знайомі?

— Я нікого з українців у Києві не знаю, — холодно й ніби байдужно одрік я, в душі дуже й дуже сердячись на той безцеремонний допит от невідомого мені шпига.

— Це мені аж дивно! — справді здивувався той. — А я бачу в вас у руках галицьку часопись... це ж ви рідко в кого знайдете!.. Думаю: ну, певне, в нас і спільні знайомі знайдуться...

— «Зорю» цензура пускає до Росії, — холодно-ввічливим тоном пояснив я жандармському офіцерові. — Це не якась нелегальщина... Я був би міг вам показати навіть напис на бандеролі: «Дозволено иностранной цензурой».

Добродій весело розсміявся:

— Та ви, бачу, вважаєте мене за поліцейського жандарма?!

— А ви, хіба, ні? — недовіжливо спитавсь я.

— Я військовий лікар, з петербурзької військово-медичної академії!.. Гостював у Києві, їду зараз до Ніже-

ня... Оця наша форма, з білими гудзиками та наплічниками, раз у раз турбує добрих людей: недодивляться гаразд — і думають: «З політичної охоранки!»...

Я засоромився, попрохав вибачення. Ми заразсінько покинули російщину й перейшли на українську мову. Балакали довго, геть про все, що для нас дороге й цікаве.

IV

Далі на часинку були змовкли.

— Ви самі не з Києва, виходить? — спитав мене нарешті лікар, про щось своє думаючи.

— Ні, я з південної Київщини, із Звенигородки, а вчуся в Москві.

— А я з Сум, із того зовсім помосковленого города. Знов же, жив чимало в Петербурзі... Отак, як бачимо, вже по всіх усядах потроху набирається чималенько нашої свідомої української інтелігенції... По глухих далеких закутках, то там, то сям — скрізь стирчить наш братчик українофіл, де один, де пара, де й більше... Тільки ж у мене часом бува от яка тривожна гадка: диви, народжується національна українська інтелігенція, прекрасно виробляється в неї літературна мова, гарна, чиста, пуристична і придатна для всіх найвищих філософських і наукових потреб; а в народі тим часом рідна мова губиться, нівечиться, москowitzься. Чи не підкопується тим фактом увесь ґрунт під нашими інтелігентськими ногами? Чи не йдемо ми проти історичного ходу подій? Потішаєш себе: «Ні, воно не так!». А отже ж, усередині щось гризе та й муляє...

— Мені здається, — завважив я, — деяке помосковлення в народі не єсть річ органічна. Траплялося мені

часом познайомитися з простою сім'єю, де вже були держалися мови мішаної. То я, було, візьму вкраїнську книжку, ну хоч би й традиційного «Кобзаря», починаю в тій сім'ї — і незабаром постерігаю, що мішанина вже й пропала, люди знов говорять чисто по-українськи. Велике діло — книжка, а селянин наш часто й не знає, не відає, що є на світі друковані українські книжки і що українською мовою можна не тільки говорити проміж собою, але й писати йечатати. Нехай довідається, що є українське письменство — от і од національності не одкинеться...

— Та хоч би й довідався, то не покупить книжок, бо народ — убогий, а вони дорогі. Путящой книжки, не метелика, дешевше як за тридцять-сорок копійок нема — отже, це ціна для півкопи яєць. А за «Кобзаря» то й кърбованця треба дати — се себто три курки... Та, окрім того, признаюся, я не зовсім вірю в магічну силу од книжки. Не знаю, як у вас на Київщині, а в нас на Харківщині не то одна українська книжочка — десять українських здоровецьких книжок не виженуть московщини із якоїсь сім'ї.

Я на те помовчав. Та потім дещо пригадав.

— Єсть іще один шлях, та не знаю, чи добрий він, — почав оповідати я. — Якось трапилася й мені така хата, де тільки мати говорила по-українськи, а її чоловік та старий його вдівець-батько силувалися все балакати по-московськи, навіть до малих дітей. Жили вони над річкою, Тікичем нашим, то я часом, як їздив човном по річці, спинявся в їх перепочити. Почитав я їм «Кобзаря» — бачу, слухають залюбки. Уже син почав одкидатися од московщини, але старезний батько кріпиться: усе «што» да «как» да «большуший»! Раз якось поклав я собі в кишеню «Оповідання з святого писан-

ня» Опатовича, хтів десь на леваді переглянути, зазначити собі декотрі цікаві для мене слова, стилістику тощо. Поїхав човном — і захотілося води напиться. Зазирнув до її хати. Було чи свято, чи неділя. Вдома сидів тоді дідусь сам. Він з'очив у мене книжочку. «Це божественне», — кажу я байдужно. «А ну, ну! Почитайте божественного!» — ожививсь він. Нене моя! Як йому теє сподобалося! Як його причарувало! Сміливо скажу, що я ще ніколи не бачив такого пильного слухача... Між инчим, мене дуже здивувало те, що старий нічого досі не чув і не тямив з Біблії, допіру од мене довідався. Іноді він задумливо переривав мене, приміром такими увагами: «Видали ви! Дак гаддя усяке сотворив Бог, а не чорт». Очевидячки, він знав тільки народні перекази богумильського характеру, про те, що світ творили і Бог, і чорт укупі. Або: «От звідкіля диявол узявся! А ми ніколи за це й не чували!». Біблійна космогонія дуже-дуже його зацікавлювала... З неменшою увагою переслухав він реєстр усіх ознак, що їх має Бог: вічний, вседобрий і таке инче. А як я, на пояснення Божої вічності, вичитав: «Цілі тисячі років задля Бога мов одна година», то дідусь похінно перепитав: «Скільки, скільки тисячів?..».

— Все это было смѣшно,

Когда бы не было так грустно, —
перебив мене доктор.

— Атож... Таки «грустно»... Ну, то слухайте далі. Історія про Йосипа, що його продали брати, викликала моему старенькому слухачеві рясні сльози, бо й її почув він допіру вперше... Я й не сподівався, що так довго доведеться мені читати перед їм... Аж скількись годин!.. Бо він усе не пускав мене йти. Вже смерком я покинув діда, то він мене сильне запрохував прийти

вдруге з цією книжкою («з цими-о описами», як казав він). Другого дня їду я човном по річці, аж чую, хтось гукає на мене: «А здорові були, паничу!». Це мій дідусь замість звичайного свого «драстуйте». Я вплив при беріг, зайшов до тієї хати — і як тоді почув, так і раз у раз одтоді чув, що мій дідусь уже говорить і зо мною, і в сім'ї чисто по-нашому... Отаке може зробити священна книжка...

Доктор слухав мене дуже уважно.

— А що ж було б, коли б ви йому ще й з української Євангелії були щось прочитали!.. — задуманий сказав він. — Це вже так! Джерело обрусіння приховується особливо в тім факті, що нашому селянинові не доводиться чути своєї мови в церкві, в проповіді, в побожних книжках. Через те він звекає до думки, що його мужицька мова — щось низьке, недостойне. Дайте йому вкраїнське Євангеліє — тим дасте йому й українську національність. Та через кляту цензуру важко його роздобути з-за кордону... от і в мене самого нема його... Ну, ви, очевидячки, приходили з біблійними «Оповіданнями» до свого дідуся ще не раз. Чи кожен раз було таке саме сильне враження, як і вперше?

— Я більше з біблійними речами до його й не заходив, — признавсь я. — Соромно було.

— Чого соромно?! — здивувався мій земляк.

— А того соромно, що навіть і першого разу мене серед читання була гризла прикра думка: «Що це за дурні легенди я йому підсуваю!». От читаю я йому, приміром, як ото Ной примостив у маленькому ковчегу всіх звірів на світі... ще й харч для їх на півроку... а увесь той ковчег — тілки п'ядесять локтів, або 12 сажнів, завширшки, та триста локтів, або 70 сажнів, завдовжки, та тридцять локтів, або 7 сажнів, заввишки.

Дак, читаючи дідусеві про це, сам думаю: «Ну, туди навіть поганенький звіринець провінціального кумедіянта навдаку чи вліз би! Поставте поруч пару слонів, та пару носорогів, та пару верблюдів, та сім пар биків з коровами (бо чистих звірів бралось до ковчега аж по семеро пар), та ще сіно для їх на півроку... Гей-гей! Куди ж після того притулити в ковчегові всяку инчу скотину та всіх других звірів на світі (з левами та тиграми, що сіна не їдять)?! Та куди всунути все птаство, та все, яке була на світі, гаддя?!...». Читаю далі, як Бог позатулював Ноеві ковчег щитно звідусіль, щоб і продухи не було, і плавали вони 150 днів... а сам думаю: «І всі тії звірі там без повітря не задушилися!». А мій наївний дідусь побожно слухає і всьому вірить!.. Ні, це важке почуття! Ми — інтелігенти — хіба маємо право для врятування національності використовувати темну віру нашого селянина, накидати йому і клерикалізм, і протинаукові забобони? Клерикалізм — поганий спільник, а відстрашливий приклад для нас — це польський націоналізм із його обов'язковим ксьондзівством...

Мій розмовник аж обурився.

— Ну, земляче, вже простіть мені на цім слові, що скажу, але цей ваш лібералізм аж надто виходить дешевенький! — одказав він. — Тисячоліття бігло за тисячоліттям, а люди, всі люди, охоче читали Біблію, цю високу вселенську книгу, навчалися з неї, втішались нею, втішались й поетичними її легендами, — і далі читатимуть, і далі втішатимуться, однаково, чи невчені вони будуть чи вчені. Бо якщо отой ваш простий, неписьменний дідусь у Звенигородці плакав з біблійної історії про Йосипа, то так само й я, інтелігент, ще й досі міг би з неї прослізнитися, читаючи Біблію. А ще

ж тая легенда завсіди була гарною невичерпною темою і для малярів, і для поетів, чи ліричних, чи епічних, чи драматичних, і я за біблійну легенду про Йосипа, за теє джерело поетичного надхнення для людськості можу бути перед авторами Біблії тільки вдячний. Та ні! Більше треба признати! Тут не про голу естетику йде, тут справа глибша! Недавнечко побачив я на сцені середньовікову французьку містерію «Йосиф, проданий братами до Єгипту» — то я відчував, що мої вражіння од цієї легенди по-братерському зв'язують мене з довгою низкою попередніх людських поколінь, а наших нащадків зв'язуватимуть зо мною: для всіх нас була, єсть і буде однакова з неї насолода; і ця спільність — символ братерства людського духу для всіх віків... Те саме скажу й про кожную іншу легенду в Біблії, от хоч би й про висміяний вами потоп світу. Ви, наче вчитель математики перед школярами, заходилися були арифметично вичисляти мені, чи справді помістяться всі звірі на світі в тому ковчезі, який має тільки сімдесять сажнів завдовжки... Але ви забулися про етичну ідею Немезіди, що висвічує в тій неарифметичній легенді! Ви призабули й драматизм потопової картини, повний грізної естетики! Я був ще дітваком, як бачив ефектний малюнок: вода бурхливими потоками все заливає... грішні люди з одчайними обличчями покорченими пальцями чіпляються за верховіття дерев, за виступи гір... Це ж та сама першорядна художня тема, що «Останній день для Помпеїв і Геркулана»... І от тепер, добродію-земляче, ви хочете мені нав'язати думку, що тільки я або якийсь інший інтелігент маємо право на насолоду з біблійних легенд, а наш селянин — то вже ні, він уже не має такого права!..

— Постійте, добродію! — підняв голос і я. — Ви забулися, через що ми заторкнули цю тему. Для вас, для інтелігентної людини, Біблія є лиш літературна збірка легенд, повних давньої поезії... але ж ви хочете, щоб я, аби врятувати вкраїнську національність, з лицемірною побожністю читав біблійні побрехеньки перед побожними селянами, вдаючи, що все воно — священна правда, джерело точної науки? Ви ж вимагаєте, щоб я те вдавав! Бо адже ж селянин через українську Біблію повернеться до вкраїнства тільки тоді, коли я піддержуватиму його віру в те, що Біблія — свята правда... Чи можна ж нам для національної мети підсувати йому Біблію як святощі? Чи можна пристати на той принцип, що, мовляв, «мета виправдує всі способи»?..

Звичайно, мій розмовник не згодився зо мною і споривсь далі. Я так само не одступавсь од свого. Балакали ми голосно, мабуть, аж надто голосно. Скількись жидків із сусідньої лави повернули голови до нас.

— Ви зугт ер, а мишіґенер? — спитав один, киваючи бородою на... ой, здається, таки на мене, а не на доктора!

— А філософйе!.. — зневажливо одказав другий, махнувши рукою. І вони знов загиркали про своє.

Та, мабуть, і справді спірка моя з доктором була тілки «а філософйе». Ми двойко, люди з нечисленного гурту свідомих українців, посваритися нас правжки не могли. Одкинувши дражливу розмову про Біблію й Євангеліє, ми незабаром балакали знов дружелюбиво на всякі інакші теми, аж поки до Ніжєня доїхали. Тоді лікар щиро попрощався зо мною й вийшов з вагона.

V

З Ніженського вокзалу наперло до вагона сила народу. Я швидче пересів на своє первісне місце, коло студента костромича, там, де був мій чамадан, і переказав, яке кумедне непорозуміння сталося було в мене з військовим лікарем для нашого першого ознайомлення.

— Він, — кажу, — питається в мене: «Та ви, мабуть, чи не вважаєте мене за жандармського офіцера?!». Я йому: «А ви хіба хто?..».

І я драматично спинивсь.

— Ну, і він, звичайне діло, вас за те зараз трах по морді? — зовсім діловито запитавсь у мене студент.

— Ні, — вразивсь я. — Попросту зараз і вияснилося, що це тільки непорозуміння, і ми дуже по-приятельському зараз після того розбалакалися.

— Не зна-а-а-ю! — протяг костромич. — А якби мені хто був сказав, що я — із жандармської поліції, я напевне був би не видержав і одразу б по мордяці... А вже після того були б мирилися...

VI

Серед тих пасажирів, що вдералися до нашого вагона й стояли в проході поміж лавками, один, так мені здавалося, аж надто пильно глядів на мене, немов пізнавав. Я теж крізь окуляри придививсь до його своїми короткозорими очима. «Мабуть, чи не знаю я його? Зустрічалися десь?» — майнуло в мене в голові. «Господи!! Та це ж Андрій Козак з Острозької прогімназії на Волиню!.. — зміркував я. — Мій колишній шкільний приятель, що його я вже шість літ як не бачив. Теперечки в його вже й вуса єсть, — та які чорні!»

— Це ти, Андрію? — радісно вдався я до його.

— Простіте, ви навєгнóе ошібалісь, — холодно одказав той, одвертаючи голову вліворуч од мене, а обидві долоні — вправоруч. — Мі з вамі не знаком, і я такі да не Андгій, а Соломон...

І він попхавсь далі.

Я, засоромлений, сів на своє місце. Публіка, котра ближча, весело реготалася. Мій колега-костромич радів цілою своєю утрібкою, отак, як може радіти тільки молода, безжурна натура. Сміх його був німий, він сховав своє обличчя в себе на грудях, чи навіть на колінах, ще й тісно загорнув голову обома руками; і тільки через те, що його тіло струсувалося й ходором ходило, видко було, що ввесь він аж пирскає нутряним сміхом.

Потім він утихомиривсь.

— Ви не сердьтесь, колего, — прихильно забалакав він до мене. — Але ж ваша комічна сценка нагадала мені тую, що я недавнєчко був чув од одного актора в вашому Коньóві, чи то пак Кáневі.

Не дожидаючись, доки я зачну розпитувати, що воно й як, він дуже талановито, наче справжній артист, виголосив діялог двома неоднаковими голосами. Ще й заголовок додав:

Помилилися

(Трамвайна сценка)

До трамвайного вагона увіходить стара пані з ридикюльом у руках і, сівши напросто другої, що вже була сиділа в вагоні, гукає:

— Матінко моя! Та чи вас я бачу?!

— Голубонько! Он коли довелося побачитись! Здоровенькі були, золото моє!

Бабки тричі лобизаються.

— Як ся маєш, голубонько?

— Спасибі вам: живу потроху. От ви чи в доброму здоровлю?

— Здорова, тітонько, здорова, хвалити Бога.

— Ну, і дітоньки ваші?

— І діти здорові. Найстаршу дочку того місяця вже й заміж оддала.

— За кого ж, рідна моя, віддали?

— А він служить на почті. Тридцять карбованця на місяць жалування має.

— Ну, дякувать Господові, дякувать Господові! Бо тридцять карбованця, як на тепер, служба вже чималенька, Маріє Степанівно.

— Вибачайте, матінко: ви вже й ім'я моє забули!

— Чому забула?

— Атак. Мене Вассою Сергіївною кличуть, а не Марією Степанівною.

— Ото маєш! Чи ж ви не Марія Степанівна Цвітецька?

— Ніколи в світі я Цвітецькою не була!.. Андрієнкова моє прозвання, Андрієнкова. А ви хіба не Перепетуя Матвіївна Корчинська?!

— Та бійтеся Бога! Яка вам з мене Корчинська!

— Ну, значиться, я помилилася. Оце дияволська мана! Тютю! А тьху на тебе!

— Чого це ви небого, плюєтеся? Плюнуть і я вмію... Тьху, тьху, тьху! Ось як: з процентами! Тьху!

Баби гнівно споглядають одна на одну та розсовуються по різних кутках вагона.

З того оповідання і я, і всі, хто сидів до нас ближче, аж розлягалися сміхом. Та сам оповідач не дозволив собі навіть осміхнутися, і це йому додавало комічності. Поїзд іще не рушив, усе стояв коло Ніженя.

VII

Вагон, здавалося, був уже битком набитий, коли це, засапуючись, убіг іще якийсь жидок із кошиком. Трохи покрутившись і сюди, й туди, він нарешті якось таки вхитривсь одшукати собі порожнє місце, коло однієї підстарюватої жінки.

— Слухайте, тітко, — вдавсь він до неї. — Мені ще треба на часинку забігти до вокзалу. То я поставлю кошика на лавці коло вас, отут, де маю сидіти... нехай буде кожному видко, що моє місце не порожнє. А ви вже, будь ласка, коли б хто сунувся сюди, скажіть, що я зараз ісінько поверну до вагона.

Він подався. А до вагона незабаром уввалився якийсь офіцер; артільщик тяг чамадана за їм. Сісти не було де.

— А оце що?! — грізно покликнув офіцер, стромляючи пучкою в жидів кошик. — Носильщику! Скинь цього кошика й підсунь під лаву, а я тут сам сяду.

— Та тутечки один жид сидить, — обізвалася була тітка. — Він далі-далі надійде...

— Який-такий жид?! Це кошик, а не жид! Тут людям сидіти треба, а не корзини ставити!.. Носильщику! Прийми це геть!

Кошик засунуто під лавку. Офіцер заволодів місцем і сердито розсівсь.

— Бісова тіснота! — бурчав він. — Повний вагон жидови та чор'зна кого... Та ще бреше дурна баба, ніби має прийти іще якийсь парх!.. Мало їй того жидів'я, що вже тут. Весь вагон пропахтіли часником та цибулею!..

Поїзд рушив. Під остатню хвилину вскочив жид і кинувсь до кошика.

— Це моє місце! — загаласував він до військового. — Он і тітка скаже, що моє! Пустіть мене, я хочу сісти!..

— К чорту!.. Було не вештатись по всіх усядах!.. В кишені, мабуть, і білета немає, то він і циба в вагон аж на останці, вже як поїзд пішов... Чуєте! Ідіть геть, бо це місце вже моє...

— Ба моє!

— Ба моє! Розібралися? Моє!.. Кажу вам ясно поруськи, а по-жидівськи я не вмію.

Балакалося російською мовою, а вже ж, як кожному відомо, по російськи треба казати «єврей», а не «жид», не так, як у нас, бо слово «жид» у росіян має образливий характер.

Жид спалахнув.

— А й я вам ясно кажу, що місце не ваше, а таки моє, бо я тут був сів передше од вас! — огризнувся він. — Не тямлю, як витолкувати вам це по-мужицьки!..

На своє лихо сказав.

— Як?! — гукнув офіцер громовим голосом. — Ти насміливсь обізвати мужицькою дер-жав-ну мову?! Тую мову, що нею говорить сам монарх?! Ах, ти! Да я тебе, приїхавши до Крут, побачиш, куди засадовлю!!!

Жид знітився й ущух. У вагоні настала гнітюча тиша. Ніхто не зваживсь нічого сказати офіцерові, бо ж звісно, що гріх проти батюшки-царя — найтяжчий за всі гріхи.

— Чи не обізватися б нам з вами? — сказав я півголосом до свого колеги-студента.

— Не можна, — так само стиха одказав він. — Бо цей солдафон справді може потягти до жандармів на станції. Зроблять допит, трус, а в мене в чамадані — чотири нелегальні брошури та з десятеро прокламацій, усі однакового змісту. Назвуть агітатором... Не спекаєшся халепи.

Я нічогісінько не одказав. А сам про себе я теж знав, що в мене в чамадані лежать три томи женовської

«Громади» та Драгоманівська програма «Вільна Спілка. Вольний Союзь». Погано було б, коли б їх у мене витрусили.

Так от довелося придержати язика за зубами, щоб не вийшло, як кажуть у нас на Україні поляки, *wie seĵ smrodu, niz rosciechy*.

Ми обидва помовкли. Я немічно лютував, поглядаючи на нахабного офіцера, отого самодержавного прибічника. Та вже вони вік пануватимуть, оті плюгаві людці, оті кати?! Невже ніколи не доведеться бачити їх звалених, придушених під ногами... і помститися над ними попросту тим, що погордливо плюнеш на їх.

І я згадував та й тепер живцем розумів арабський вірш Фараздака, поета з VII віку:

Йâхабба зâ надхто-кя би л-машâфири,
Кя-анна-һу тонһâно йавма мâтири!..

Як же воно любо — плюнути на тебе, розбитий вороже,
набравши слини повні губи,
щоб вона аж обілляла тебе геть усього, наче водяний
смерч серед дощової бурі!..

Тепер я второпав Фараздака, я збагнув усю силу людяної ненависти, що він її вклав у своє коротке ямбічне двустишшя.

А поїзд біг на північ.

Москва, 30 січня 1891 року

Бейрутські оповідання

І. «Растлініє нравів»

1. Іменинник

І

Бейрутські єзуїти — о! З них народ дуже розумний та догадливий!

Єсть у них школи — найкращі на цілу Сирію; так до тих своїх шкіл вони залюбки приймають і дітей православного арабського люду; сподіваються, чи не можна буде своєю наукою прихилити їх до католицтва або хоч на унію навести. Тільки ж проти цього он що було б їм не наруч: вчитимуть вони православних дітей цілий тиждень спокійнесенько, а надійде субота — підуть діти зі своїми православними батьками до своєї церкви на вечерню, а далі, другого дня, підуть знов до своєї церкви на одправу недільну — от вам разом і пропаде геть уся «незла, тиха» праця єзуїтська, що непомітно була велася над дитячою душею цілий тиждень. Заборонити ж дітям ходити з батьками до рідної церкви — не випадає. Та єзуїти — народ тямущий: знайшли собі спосіб, щоб усе про людські очі було шито-крито. Завели вони порядок у своїй школі, щоб у суботу була наука й по обіді та аж до заходу сонця; як прийдуть діти до школи в суботу зрана, так уже й до вечора через науку не вертаються додому, а

тим часом православна вечерня одійде. А другого дня, в неділю, знов дітей зранку кличуть до школи, та не на лекції, не на «classes»... борони Боже, бо це ж свято! Ні, в школі одбуватимуться так собі лиш прості «études»¹, щоб діти вкупі з учителями легше могли вчити свої «devoirs»² на понеділок, а потім учителі поведуть їх кудись за город на прогулку, бо того вимагає шкільна гігієна. Отак у неділю рано, вже в годині сьомій, діти збираються до «колежа» і зараз сідають до вчення devoir'ів на завтра. Ще й «девуарів» не повиучувало, а вже в монастирському костьолі, що при ньому колеж, дзвонять дзвони до католицької Божої служби; вчителям треба йти до костьолу, а щоб діти самі без догляду не пустували, ведуть їх до єзуїтського костьолу. Одстоять діти католицьку службу Божу та послухають проповіді — дають їм поснідати; потім ведуться знов «études», а тоді — й на спільну проходку. Так воно й гігієнічно буде, й педагогічно, і до схизматицької служби не підеться.

Гігієнічно, та чи зовсім? Чи то гаразд, щоб бідолашним дітям не давати волі за цілий тиждень аніже? Чи то по-людськи, щоб у дітей не було й днини, вільної од учення?.. Ат! Хіба ж це так? Адже єзуїти — народ не тільки розумний, ба й добрий. Кожного місяця вони обирають якийсь будень — ну от середу, вівторок або що, та й одзвояють дітей од науки на цілий день, аби лиш той день не випав проти православного празника. Знов же й кожнісінького четверга наука закінчується якраз опівдні, дітей пускають додому, і вже тоді цілий четвер аж до вечора — то їхній день: нехай собі

¹Заняття (франц.). — Ред.

²Домашні завдання (франц.). — Ред.

дітва гуляє вдома, нехай бігає, стрибає, веселиться, не журиться. Честь і слава мудрим і добрим єзуїтам!

II

Був один такий четвер 5 шебâта 1897 року; шебât — то по-нашому фефраль, або лютий; єзуїти були б сказали, що то вже 17-го шебâта, та православні араби держаться старого стилю. В той четвер жінка бейрутського доктора Гедіє — отого, що сидить у православному кварталі Рмейль, — не дуже раділа єзуїтському четверговому звичаю та й не без досади думала, що ось, мовляв, настане південь та й діти поприходять із колежа. Бо в неї, за нікольством, назбиралася сила неминої білизни, аж за цілий місяць, і треба було її попрати. Звичайно всі хазяйки перуть білизну в п'ятницю: на суботу воно буде готове — от на неділю й надіти можна свіженьке-чистеньке. Та Гедійіха добре бачила, що таку велику купу вона не впорає за один день, і надумалася вона частину того шмаття впорати ще в четвер, а вже решту в п'ятницю. Звичайним хазяйським звичаєм взяла вона двоє величєнних баняків, напхала їх чорною білизною, налляла водою і, як водиться, поставила баняки на велику-превелику глиняну жаровню (печей у Сирії нема), щоб вода закипіла та й увесь бруд щоб із білизни випаривсь; все вона робила сама, бо проста сім'я Гедійів не держала наймички. Іще й не кипить, іще й не зараз прати, а в пані Гедійіхи хмаристі думки до голови заходять. Опівдень поприходять діти зі школи — що його тоді, в Бога, чинити! Хоч скрутисся, більш нічого! І за дітьми наглядай, щоб одно одному голови не порозбивало, і білля пери та оджймай, і обід вари! «Вигадали ж ті бісові єзуїти звичай: у четвер та щоб

діти не вчилися, а байдики били. І де це по цілім світі видано?! У четвер!.. І чи не гріх їм од аллаха православного!» Гедійїсі, через білизну, стало здаватися, що нема вже вищого й смертельного гріха, як байдикувати в четвер.

На біду, один з її маленьких хлопців і зовсім не пішов сьогодні в школу. Бо він зветься Ельян; отже ж сьогодні п'ятого шеб'ата — святого Ельяна; а вже ж тії франжі, європейці б то, позаводили тепер у Бейруті таку моду, щоб іменини святкувалися. Давніше араби й не чували були про таке диво, ніхто й не знав, що в людини можуть бути «іменини», ну а тепер знають і святкують. Звісне діло, іменини бувають тільки в тих християн, в яких і ймення християнські. Бо коли якийсь християнин зветься Фуадом, або Несімом, або яким інакшим мусульманським ім'ям, то звідки ж він викопає собі іменини, в якому календарі? Свята церква не знає таких ангелів-хранителів, щоб звалися вони Фуад або Несім. Ну але святий Ельян у християнським календарі є, і Гедійїшиному хлопчаківі сьогодні радість: отці-єзуїти ще вчора сказали йому, що сьогодні він може не йти до школи.

Скучно хлопчикові на самоті. Заспівав він собі французьку дитячу пісеньку, що вивчив у школі: *Il était une bergère, qui gardait ses moutons...*¹ Та швидко обридло. Ага, он біжить кицька.

— Бис-бис-бис! — закликав її Ельян. Кицька, що звалася Хосна (красуня), довірливо підбігла. Ельян схопив її та й міцно тримав — йому шість год, сила єсть, кицька не видереться. Учора Ельян, як вертав із школи, то бачив, як один парубчак, що мався зарізати півня,

¹ Він був пастухом, який стеріг своїх баранів (франц.). — Ред.

спершу зробив з ним комедію, або, як вимовляють сірійські араби, «комодію». Той парубчачок прив'язав був півня довгим шнуром за ногу до кілочка, а тоді потрошку, кожну пару хвилин, надрізував йому ножем шию. Півень бігав на припоні, мов скажений, кров дзюрчала йому з надрізаного горла, на жовтім піску намальовалися дуже-дуже гарні червоні взори. А діло діялося просто на шляху. Навкруги погуртувалося багацько людей, — і старих, і дітвори, — та й усі похваляли вигадливого парубчака, всім було весело, а дітворі з радощів аж гукала та верещала. Особливо сподобалася вчора Ельянові ота частина «комодії», як у півня вже три четвертини шиї було перерізано, а він таки ще бігав і так кумедно-кумедно крутив підрізаною головою; знов же й кров була тоді вгору такою високою течією, наче з водомета! Шкода тільки, що після того півень в скорості впав і вже більше не бігав; «комодії» настав кінець, і публіка порозходилася.

Оце тепер Ельянові заманулося прив'язати Хосну до стола і надрізати їй горло, щоб і вона бігала, як учора півень. На жаль, не було мотузка. Тоді хлопчина надумав собі другу «комодію»: він цупко схопив Хосну за хвіст, підніс її високо-високо, на скільки сягали вгору його рученята, і зачав походжати по хаті, вимахуючи висячою Хосною, немов шаммаєс (диякон) кадилицею; в акомпанемент до цієї церемонії він поважно приспівував: «Господи, воззвах к тобі, услиши м'я», — що не раз чув, як співає вдома на молитві його побожний батько. Кицька з диким нявчанням звивалася на хвості, немов гадюка, силуючися вдряпнути Ельяна.

У матері в кухні саме був уже доспівав один із наставлених казанів, коли почувся духовний дуєт Хосни з Ельяном. Швиденько мати вбігла з кухні в

хату, видерла кицьку, смикнула Ельяна пальцем по носі і так само швиденько вернула до кухні.

Ельян, як зостався сам, трохи помізкував. От він згадав, що тут у великій шафі на буфеті стоїть тарілка з дибсом, себто з виноградним повидлом, або наче патокою. Підставивши собі стільця, він виліз до шафи, розчинив дверці та й застромив пальця в густий смачний дибс, щоб полизати.

На лихо, мати зачула грюкання од дверців.

— А ти, поганцю, сину шістдесятох пантофлів! — буркнула вона, покидаючи казани з білизною і з недопраним мокрим рушником у руках поспішаючи знов із кухні до хати. Щодо лайки: «син шістдесятох пантофлів», — то вона мала собою визначати, що аж тридцятьоро людей топтали поганця Ельяна ногами, мов яку гадюку.

— І хто вигадав задля лінивих оті клятї йменини, бодай йому все лихе було! — вигукувала пані Гедійїха, смикаючи Ельяна за ноги. — Злізай мені, осле, зараз із шафи!.. Зараз!! Не маєш чого робити, то взяв би вчив би свій деуар на завтра!..

Хоч пані Гедійїха й не знала французької мови, та слово «деуар» через французькі єзуїтські школи знають тепер чисто всі араби в Бейруті, навіть своє рідне слово «фард» призабули.

Ельян поволі злізав з буфету. Мати, щоб заохотити його, гепнула його скількись разів по шиї мокрим, гарячим рушником, що був у неї в руках. Хлопець утік з хати в сад.

Невеличкий сад коло їхньої господи був дуже гарний і поетичний. Найбільше було тут дерев апельсинних та померанцевих, але були й інші: гвоздичне, що скидалося на плакучу вербу, мигдалеве, що саме тоді

вкрите було чудовим, пахучим цвітом, лаврове, оливне і всякі другі. Кипариси й пальми розкішно піднімалися вгору, коло них плохенько тулився романтичний повзучий ясмін, а недалеко росли мірти — і всі пахощі зливалися в наркотичний, п'янючий потік, серед якого іноді, за вітрецем, прорізувалася міцніша течійка гострого духу лампоцвітів-датур. Та Ельянові було не до ароматів: він заходивсь оглядати апельсинові дерева, чи нема де плоду. Та нічого не було: всі апельсини були пообриваті, а через дітей Гедійїха не могла допильнувати навіть стародавнього звичаю — кидати на дереві один чи пару овочів необірваних, щоб «дерево не було сиротою»; бо єсть приміта, що коли «не покинути дерево сиротою», то воно й на той рік родитиме. Ельянові знов пригадався дибс, знов захотілося поласувати.

«А що коли я в мами добре попрохаю? То, може, хоч задля йменин моїх вона мені дибсу дасть? — подумав він. — Та треба попереду чимсь до мами піддобритися. Ага! Прикинуся, ніби не знаю, де моя книжка заверглася, та й піду по тую книжку питатися в мами, щоб знала, що я хочу вчити девуар. Тоді мама подобрішає, а тоді й дибсу дасть...»

Тільки ж він не відав, що тим часом сталося на кухні.

Треба знати, що кухня в арабів анітрохи не така, як у нас. Нема там печі, немає грубки; арабська кухня — це просто наче комора. Коли треба спекти хліб (хӱзет) або пиріжки (фтӱір, ажін б-лахм), або якусь кращу, ніж звичайно, печеню з м'яса абощо, то на те єсть фӱрни, себто громадські пекарні або булочні, з великими пічми; туди й несуть те, що треба. Пекар (фӱррӱн) принесе сире м'ясо, чи сире тісто, чи зліплені пиріжки

попече або посмажить за смішно невелику плату; та й смачніше воно виходить, ніж коли б пекти вдома, без печі. Арабські господині так звикли до цього порядку, що не добачають жодної мороки в тім, щоб носитися з сирим тістом геть з хати. Ба навіть коли б хто захотів пекти щось таке вдома, то громадський голос не похвалив би його. «Свої хліби оддавай пекти пекареві, хоч би він часом і спалив половину їх» — навчає арабська приказка. А звичайну хатню страву готують хазяйки на тиббах, себто жаровнях — глиняних найчастіш. У кухні єсть не одна, а скількись жаровень. На спід жаровні насипають вугілля і розпалюють; зверху понад вугіллям становлять залізну або глиняну решітку, а вже на тій решітці, над жаром, примостують що треба: чи там горщик, чи каструльку, чи ринвочку із стравою.

У пані Гедійїхи один тиббах стояв був сьогодні на столі, і в нім варилися зелені стручки квасолі з бараниною; а два другі тиббахи стояли коло столу на землі, і там у казанах кипіла брудна білизна. Доки пані Гедійїха поралася була з Ельяном коло шафи в хаті, забралася до кухні двоє котів-кавалерів, що прийшли були, очевидячки, з візитом до Хосни. Вони скочили на стіл, щоб рознюхати, що там за їжа вариться в ринві. Аж тут раптом зарипіли двері: пані Гедійє, визволивши од Ельяна кицьку, вертала до кухні. Коти прожогом метнулися із столу до вікна. Як скікнули, то зачепили за тиббах і перекинули ринву з квасолею та м'ясом. Вся страва бухнула зі столу вниз та й не куди, як у казан з білизою, де вода аж клекотіла, випарюючи геть увесь бруд із шмаття.

— Ой, сусідоньки-голубоньки! Рятуйте! — зчинила галас пані Гедійє.

Із сусідніх, близесеньких подвір'їв того самого кутка, з однієї, з другої, з третьої кухні повибігали сусіди. Прибігла й ситт Вáрде, і Ёмм-Іскáндер, і ситт Вікторія, і Ёмм-Нажіб. Не треба було багацько й розказувати їм що й як. Моторненько, щиро і з величезним баб'ячим галасом, що чувся, певно, й на третьому шляху, заходилися вони пособляти Гедійїсі. Котрі квасоля й шматки м'яса не зовсім іще потопилися в казані, а плавали зверху, ті вони повихоплювали зручно з казана попросту пальцями і склали знов у ту саму ринву, де воно було й варилося; а котрі стручки та шматки м'яса потонули, ті довелося витягати з-поміж білизни ложками та друшляками; і це вони склали в ту саму ринву. Таким способом справа не загинула: геть усе було визбирано і знов стало доварюватися, і обід не пропащий. Нема де правди діти: теперечки позавадилися в Бейруті такі з'європейщені араби, що були б не стали їсти такої їжі, сказали б, що гидко брати до рота таке м'ясо й квасолю, які навіть одну хвилину побували в казані з білизною. Та з таких новітніх дурнів усі добрі люди тільки сміються та дражняться. «Барізі!», себто парижанин, — кажуть на такого людця. А втім, не багацько ще таких у Бейруті й єсть. Ёмм-Нажіб дуже добре якомсь-то обізвалася про цих «паризьких» перебендів, що коли б усіх отих «барізіїв» подержати з тиждень на їжі святого Антонія, то куди б їхне гидування й поділося!..

Та тепер жіноцтву ані думки не було про чиєсь можливе гидування, бо треба було якнайшвидше врятувати й білизну, адже кип'яток у казані, куди була ввалилася страва, зробився тепер дуже масний. Живо притягли велику олов'яну балію (сінйе), що вживається в арабів для білизни замість наших ночов. Туди з вели-

ким гамором і метушнею заходилися вкидати білизну, що по одній штуці виловлювали її з киплячого казна... Гойкання... жіночий крик... гармидер... Гедійїха, звісно, метушилася й репетувала найлучче од усіх.

Отож серед такого пекла увійшов до кухні Ельян на садові двері. Не вважаючи на розгاردіяш, не вважаючи анітрохи на те, що мати з сусідами мало не скрутяться коло білизни, хлопчик зачав смикати матір за спідницю.

— Имми-и-и-и (Мамо)!.. — зтяг він дитячим плаксивим тоном. (Треба було б сказати «өммі», та в Ельяна через плаксивість виходило «имми».) — Имми-и-и-и!! — жалісно розтягав він на примхливий дитячий лад. — Имми!.. Фе-е-ен кте-е-бі? (Де моя книжка?..)

Хлопчині дуже хотілося дибсу. Задля дибсу треба було похвалитися любов'ю до книжки. То що йому до білизни!

Як почула ситт Гедійє, що Ельян смикає її за спідницю, вона обернулася та й на хвилину ніби закам'яніла з лютого дива.

— Н-на́с би-и-на́с уль-отта би-н-нифәс!! (Себто: «Тут і людям скрута, а ще й кітка кричить, що вона — породільниця!») — обурена зашипіла вона словами арабської приказки і штовхнула Ельяна в груди.

— Я вчитись хочу! — запхикав він.

— Ого! Це зовсім, як та жінка, що в приказці: «Жит ні штата, жит-ні!.. Йә рижокаль, та'а маххит-ні!» (Ой, та й напала ж на мене охота працювати, напала! Але йди-но, чоловіче, всякай мене попереду!) Іди мені, чортячий хлопче, геть з кухні до диявола!.. Бодай ти був проклятий на твої йменини! Ййхриб бейтак!..

«Ййхриб бейтак» значить: «бодай твоя хата завалилася!». Хати в Сирії будуються не інакше, як із тесаного

каміння: згоріти вони не можуть, а завалитися та зруйнуватися можуть. Через те араби, коли кого лають, то зичать йому: «ййхриб бейтак!»; і це найзвичайнісінька лайка. Гедійїсі ані думки не було, що коли б розвалилася Ельянова хата, то була б розвалилася її власна хата. Бо ніхто з арабів ніколи не вдумається в цю лайку, що вона визначає, а несвідомо вигукують її всі, куди не ступни.

III

Потроху-потроху надійшов і південь. На дзвіниці езуїтського монастиря вибило дванадцять. Ельян, що був уже трохи притомився з нудьги й сидів нишком у кутку коло хвіртки, разом побачив, що його брат Фуад, сестра Матіль (себто Матільда) і ще друга сестра Аліса вертають із школи додому.

Ельянові раптом стало дуже весело. Він почув, що по всіх його тілі забили якісь живчики. З великого, надмірного напливу енергії він, сам не знаючи як і через що, кинувся несподівано на Фуада, що трохи був старший за нього, схопив Фуада за руки, придержав і зачав його копати ногами в живіт.

Сторопілий Фуад, хоч старший і сильніший, з несподіванки не знав був, що чинити, і не боронивсь. Та далі що малося сили укусив Ельяна за вухо. Обидва заверещали так, мов недорізані поросята. Матіль і Аліса теж, задля компанії, заходилися горлати.

Прибігла Гедійїха із шовбеком (качалкою) і без усяких довгих допитів взяла всіх лупцювати по чім попало, а Ельянові, — се вже спеціально задля йменин, — наділила зосібна пару смачних лупасів, «не в счет абонента», ще й додала:

— А оце тобі, йменинниче!

Незабаром після того прийшов додому сам хазяїн хати, доктор Гедійє, ль-хакім Гедійє, як кажуть на нього.

Хто людина заїжджа, хто не знає тутешніх норів, хто забуває, що попавсь у тую сторону, де в столітніх Авраамів родяться Ісааки, той, коли не бачив ще самого доктора Гедійє, а бачив тільки малих його дітей, повинен подумати, що батько — чоловічина ще не старий. Адже найменшій Гедійєвій дочці Алісі допіру чотири роки!.. А тим часом ль-хакімові Гедійє є вже сімдесят вісім год. Він і глухий, і недобачає, і зубів недолік, і голова й руки трусяться. Він чоловік сухорлявий, височенний і здається ще вищим на зріст через свій довгий халат — гомбâз. Бо хоч тепер у Бейруті геть уся молодь і навіть більшина людей пристаруватих одягаються вже зовсім по-європейському, зоставляючи ще хіба червону феску на голові, однак старі діди давню одіж іще не кидають. Через те й на хакімові Гедійє довгий шовковий гомбâз, себто халат або шлагфрок червоно-рижої фарби, густо розлінований подовжніми білими смугами, що йдуть згори вниз. Підперезаний він мотузком, бо то така мода до гомбâзів у Бейруті; по других містах люди підперізують гомбâзи широкими чересами або шалями. На ногах у Гедійє з-під халата видко височенні білі панчохи і низесенькі пантофлі, як у наших лапсердакових жидів. На голові — червона ярмулка-феска, що її не скидають з голови, навіть сидячи в хаті. Обличчя... — ох, нема де гріха діти! — обличчя хакімове дуже скидається на мишаче, тільки що схилене вниз. Шкіра на лиці — аж сіра, така поморщена; зморшки дуже рельєфні іще й через те, що ані борода, ані баків у

старого немає, бо всі тутешні християни, окрім попів та черців, голяться. З-поміж світських людей тут з бородою ходять лиш мусульмани та божевільні та ще ті християни, котрі, не боячись посміхів, хочуть зовсім скидатися на європейців; такі знов і замість червоної фески носять європейський капелюш або бриль. Вуси в хакіма Гедіє — вони єсть: сиві чи сірі, рідесенькі й дуже довгі, тверді, як щетинка; отож через них Гедієве обличчя найбільше й скидається на мишаче або хоч на старе котяче. І очі бігають, як у мишей, а брови аж білі і звисають бахромою на очі, як часом у сичів.

Ох, треба признатися, що поміж арабами тільки бородаті мусульмани мають на старості літ поважне, величне і гарне обличчя. А християнин — доки він молодий, доти з нього такий вродник, що аж-аж-аж; а постарівся — то й виглядає не по-людськи: котрий — скидається на горилу, котрий — на сиву мишу, котрий знов — на старого облізлого кота...

Ль-хакім Гедіє не вчився в ніяких спеціальних школах. Був давно колись у Дамаску один старий тямущий хакім — то Гедіє і поняв у нього всю лікарську науку. В Бейруті теперечки аж двоє медичних факультетів з європейськими професорами: один — в монастирі в отців-єзуїтів при їхньому «університеті святого Йосипа», а один — в «Syrian protestant college»¹ американських місіонерів. Ті обидва університети постачають докторів на цілу Сірію й Палестину, і докторів тепер у Бейруті, не вам кажучи, як собак нерізаних. Тільки ж оті новітні доктори беруть дорого, а Гедіє гарно подякує й за бешлік, себто за копійок двадцять; через те пацієнти ще не зовсім його кида-

¹ Сирійський протестантський коледж (франц.). — Ред.

ють. Знов же й ліки його не дуже дорогі і не дуже мудрі, а прості собі нівроку: хина, слабительний лимонад чи якийсь інакший тесгіль, себто пургатів, тощо. «Та й давно ж він гоїть людей — то хоч факультетської науки ніколи він не відав, мусив з довгої практики виробитися на досвідченого лікаря», — думають бейрутські харпаки, пам'ятаючи своє прислів'я: «Хто старший з тебе на день, той, мабуть, чи не на сто літ за тебе розумніший». Опроче, всі шанують хакіма Гедіє іще й за його побожність: він не те, що молоді доктори, він навіть книжок не читає, бо молитвослови напам'ять знає, а в світських тепер пишуть про саме кохання; він, як є вільна година, зараз молиться та святих пісень співає. За те люди його поважають, і пацієнти ще од нього не одкидаються.

Як прийшов старий додому, посідали всі обідати. Обідали по простому звичаю, по-старосвітському, без стільців, сидячи на широких килимі, а посередині стояла сѡфра, або трапеза, — дуже низький круглий стіл. І їли по-старосвітському, без тарілок і без вилок, руками. Та й нащо ті тарілки? Юшки на обід не варять, а все інше легко їсти на хѡбзі. Коли ви подивитеся в словник, то знайдете там, що слово «хѡбз» має значити «хліб». Та коли казати правду, то в арабів зовсім немає хліба або того, що ми звемо хлібом: паляниць вони не печуть і не знають, а печуть лиш тоненькі коржі та й звуть їх «хѡбз», і ото — їхній хліб. Покласти шматок м'яса на хѡбз або зачерпнути хѡбзом з миски трохи рижу — от вам і жодної тарілки не тра. Може, хто питає: а кістки або жили, або плівки з м'яса — куди ж їх дівати? Куди їх скидати, коли тарілки перед собою нема? А! Все те, що обсмоктано або обгризено, треба знов класти на ту саму спільну миску, де лежить усе

м'ясо. Воно правда: як багато накидається в миску плівок та кісток, то не дуже зручно вибрати з-поміж нагорнутої купи шматок цілого, ще не братого м'яса. Але ж у кого очі єсть, той не помилиться, а в голодно-го, як каже прислів'я, «очей не пара, а дві пари».

За обідом Гедійїха розказала чоловікові, що витворяв Ельян і що то за йменини.

— А в церкві був? — шамкаючи, спитав батько в хлопця.

— Ні, байї (тато), не був.

— Отак!.. Ох, ці франкські вигадки!.. Вигадали йменини, та до церкви не навчать іменинника піти, а кажуть, щоб лиш подарунки дарувати.

— Які подарунки? — спитала Гедійїха.

— Звісно які. Понакупляють іменинникові цяцьок та ласощів, дарують гроші тощо... Така мода у франків!..

Пообідавши, хакім пішов спати. Жінка принесла сито аккуму і розіклалася на підлозі, щоб перечистити аккум на вечерю. Ця праця довга. Аккум — то собі такі будяки, дуже колючі, з м'ясистим стеблом; коли пообтинати колюче волохате листя й покинути саме-но стебло, то з нього виходить дуже смачна їжа — так ніби спаржа. Чистить собі Гедійїха аккум, аж гульк! — до неї прийшов і сів Ельян. Хлопчакові дуже вбилася в тямку батькова оповідка про іменинні подаруночки.

— Имми (мамо)! — занив він одразу. — Имми! Дай мені п'ять нехâсів (мідних шажків)...

Ельян каже на матір «ти», бо по-арабськи слово «ви» не прикладається до одної людини, тільки до багатьох.

Певне діло, мати й не подумала вволюти синову волю. Не дивниця, що Ельян зачав протяжно голосити гортанним голосом:

— Аие-аие-аие! — затяг він, далі на півсекунди перепинився й потяг повітря в себе, далі знов затяг свою гортанну довгу ноту: — Аие-аие-аие! Аие-аие-аие!..

Пішов концерт!

Арабські діти плачуть інакше, як франжійські. Звісно всім, що арабська мова дуже горлова. Особливо ж єсть там один такий звук, що рідко хто з європейців навчиться його коли-небудь вимовляти. Той звук зветься «айн». Вузлуваті німці (хитрі в біса!) постерегли, що коли прислухатися, як риплять немазані двері, то ото ж і маємо того самого арабського «айна». Другі філологи знов кажуть, що мале теля, коли мукає до своєї матері, то вимовляє арабське «айн» зовсім чисто: «мабуть, чи не од верблюжат у пустинях і навчилися араби свого «айна», — догадуються вони. Треті знов запевняють, що й кожен європейець уміє вимовляти арабське «айн», коли слабує на морську хворобу; бо коли, вибачайте, він ригає, то той звук, з яким люди ригають, і єсть найчистіше «айн». Та, мабуть, чи не легше вам буде навчитися того айна ось як: притуліть кінчик язика до нижніх зубів, до самих пнів, далі притисніть цілий язик щільно-щільно до спідньої челюсті, щоб горло було вільне, та й силуйтеся вимовляти гортанкою не то «а», не то «є», не то «г» — от вам і вийде той словутній «айн». Спробуйте, може, пощастить вам це зробити!

— Аие-аие-аие-аие!.. Аие-аие-аие-аие!.. — айнував Ельян щось із півгодини, сидючи на підлозі коло матері, коло сита з аккумулятом. Мати, — їй і байдуже, — чистила собі любісінько аккумулятор. Вона навіть не помічала того плачу й забулася про нього, хоч Ельян голосив близько коло її вуха, і міркувала про свої хатні справи. Так само

й батько — спав собі спокійно, бо хоч Ельянове голосіння дуже-дуже скидалося на різке теляче чи верблюжаче мукання, та було воно доволі рівномірне й монотонне.

Фуад, Матіль і Аліса тим часом були гайсали по підвір'ї. Нарешті їм прийшло на думку, що з Ельянового голосіння можна собі зробити дуже втішну забавку. Вони прийшли до хати, всі трійко посідали біля Ельяна і зачали йому підсобляти. Скоро він роззявляв рота і починав свою айнову ноту, заразісінько роззявляли рота й вони та підтягали братові дуже енергійно, а як Ельян спинявся, щоб одсапнути, спинялися й вони, брався він наново голосити — приставали до нього й вони дружним хором. І їм було дуже весело. Матері було зовсім байдуже до їхньої забави.

Та Ельянові далі вже й невидержка стала. Раптом серед голосіння, обірвавши одну свою дуже високу ноту, він скочив, хвицьнув у живіт Алісу, вона аж перекинулася, далі зробив те саме з Матіллю, а з сильнішим Фуадам зачав битися навкулачки.

Тепер мусила вступитися в діло й мама. Та не встигла ще вона розборонити і вгамувати дітей, коли прокинувся батько. Крехтячи, плямкаючи губами, підвівся він з ліжка, підійшов до дітей і скинув з ноги шкурятяну пантофлю, щоб покарати винних, — різок тут не вживають. Як же бачив він, що галасують усі діти однаково, то попередю побив їх пантофлею геть усіх однаково; а що привідцем здавався батькові Фуад, — звісно, старший! — то безвинному бідоласі влетіло наприкінці скількись лишніх паців, та й то не по спині і не по шиї, як іншим, а просто пантофлею по лиці.

Вчинивши таким побутом святу справедливість і стихомиривши дітву, старий хакім, крехчучи з утоми, знов пішов до ліжка, щоб спочити після трудів праведних.

— Не варто було всіх бити! — кинула наздогін жінка, зрештою доволі байдужно. — Винен був тільки Ельян!

— Ет кâди ль-улад шянак хâлю! (Хто захоче дітей розсудити, тому просто треба повіситися!) — одвітив старець звичайною приказкою, яку раз у раз можна почути од арабських батьків.

— Тфу алейк! (Тьху на тебе!) — зашепотів тоді Фуад на Ельяна і плюнув на нього. Ельян сунув його кулаком під ребро. Розлютована Гедійїха повиштовхувала всіх дітей на подвір'я, кленучи езуїтів, що вигадали свято в четвер.

2. Шейх Жаммель

I

Не дуже довго довелося Гедійїсі після того посидіти на самоті коло сита з аккумулятом.

Вона сиділа на підлозі спиною до дверей, що вели на подвір'я. Двері були розчинені, бо хоч фефраль у Сірії трохи холодніший од усіх других місяців, та таки й у фефралі буває добра спека — звісно, як коли. Звичайно про фефраль не дурно кажуть: «Шебâт — ма йлу тбâт (у фефралья нема постійності)»; та сьогодні день був дуже теплий, і Гедійїха навіть сиділа спиною до незачинених дверей.

Схилена над своїм аккумулятом, вона й не зогляділася, як коло неї раптом виріс якийсь високий чоловік, а позаду нього — дві жіночі постаті, обіпнуті в біле.

— Нигâрик саїд, йâ Ôмм-Никұльа! (День твій щасливий, Миколина мати!) — привітавсь гість, титулюючи пані Гедійє ім'ям її старшого сина, як того вимагає

арабська звичайність. Формула «день твій щасливий» значить попросту: «здорова була!».

Пані Гедіє підвела очі, хвилину приглядалася до того, хто стояв над нею, і радісно скрикнула:

— Чи ба! Шейх Жяммелі!.. І не впізнала була!.. Нгâрак мбâрак! (Се значило: «День твій благословенний!»). Це теж формула, якою відповідає той, кого привітають, отак як у нас відповідають: «доброго здоров'я!».) Заходь, заходь он сюди, Амінів батьку! — запрохувала вона його, підводячись і показуючи рукою на сусідній покоїк, що грав ролю вітальні. Тепер вона Жяммеля, як годиться, величала вже Аміновим батьком (Абу-Амін), бо старший Жяммелів син звався Амін.

Всі вони: ситт Гедіє, шейх Жяммелі і обидві обіпнуті білі жіночі постаті — увійшли до вітальні.

— Ну, як ваше дороге здоров'я? Як почуваетесь? (Кіф сиххâткон иль-азізе? Кіф хâлькон?) — увічливо показував шейх Жяммелі звичайні привітні арабські формули.

— Слава Богу! Дякуємо Богові! (Ль-хамд ілля! Нашкор âлла!) — відповідала ситт Гедіє, вклоняючись і прикладаючи руку до серця.

— Як ваш добрий настрій?.. Як вам на думці?.. Як вам діється (Кіф инширâхкон? Кіф хатіркон? Кіф шоглькон?) — вимовляв шейх Жяммелі церемоніальні привітні питання.

— За твоїми молитвами!.. За Божим доглядом!.. Най і тебе Бог сохраниць! (Би-даâк!.. Нâзар âлла!.. Аллаг ййхфа-зак!..) — знов кланялася пані Гедіє.

— Як здоров'я богохранимих? (Кіф халь иль-махрусін?) — допитувався гість, називаючи дітей «богохраними», як воно й годиться.

— Моляться, щоб і твоя милість почувався гаразд!.. Нівроку, прости Боже! (Б'йіс'алю хатир жна́бак!.. Аста́гфир Алла́г!..) — проказувала йому господиня дому одвітні привітальні формули.

Вже й за цих довгих церемоній одразу видко, що шейх Жяммел не тутешній, бо ділові бейрутинці так довго не вітаються, а обмежуються на якійсь одній із тих формул. Ба й виглядав Абу-Амін зовсім-зовсім не так, як бейрутяни: знати, що він або, може, з Лівану, або з якихсь інакших, іще дальших гір. Перш усього, коли вже не казати про його величезні чорні блискучі очі, кожному мусила кинутися на увагу його чорна-пречорна борода, лиш де-не-де покраплена сріблястою сивиною, — борода напрочуд розкішна, борода поважна, борода велична. А в Бейруті світські люди борід не носять. Ціле Жяммелеве обличчя мало на собі особливу, своєрідну расову відпечатку. Бейрутинці і другі сірійські городяни — то здебільша поараблені греки, почасти італ'янці, вірмени і інші леватинці; вони — араби, бо їхня мова — арабська, але з виду, своїм типом вони не одрізняються од греків. Отже ж, гірське Жяммелеве обличчя було геть семітське, надто вирізувався високий ніс, не такий пересадно горбатий, як у євреїв, але просто гордовитий. Вбрання, що на ньому, теж особливе. Штани (шерва́ль) — чорні, широкі, з широченною матнею (да́наб). З плеч звисає голубий плащ(аба). На голові — вишнево-червона намітка (кяффі́є), перетягнута, мов чорною діадемою, шовковою чорною вужівкою; з нею намітка трохи скидається й на дамаський капор, і на чернечий каптур, чи на капюшон; ба й нижні краї сеї хустки мальовничо спадають на спину й на плечі поверх плаща. Мов чорна гадюка, що наче скільчилась на

голові в шейха круг тім'я і висків, в'ється тісною діадемою навкруг червоно-темної намітки ота товста шовкова вужівка, скручена із чорного шовку; у шейха Жяммеля ця шовкова вужівка-діадема завтовшки, мабуть, чи не на добрий канат. Зветься воно агяль, себто перев'язка.

Жіночі постаті, що прийшли з шейхом (то були дівчата, як трохи згодом виявилось), сповиті кожна з голови до ніг в широке біле простирядно чи в мішок, схожий на саван; те простирядно зветься изар, або покривало. В крижах изар був підперезаний наче невидимим паском, якоюсь підшитою поворозкою, і через те долішня частина изару виглядала так, як біла спідниця. Зате горішня частина того савану була зовсім таки ніби міх, надітий на голову, на стан і навіть на руки і пришитий до спідниці; тільки ж той міх був дуже-дуже широкий, просторий і складчастий, і в нім залишено було одну-однісіньку дірку: для очей і обличчя, яке виглядало звідти, неначе з черничого білого каптура. Та й тая дірка затулена була навішеною чорно-жовтою серпанковою хусткою (манділь) — щось наче вуаль, і не запнулі були самісінькі очі та частина лоба.

— Хто з тобою, Абу-Аміне? — спитала Їмм-Никулья (Миколина мати), відбувши довгу церемонію перших привітань і посадивши Жяммеля на одному з низьких довгих диванів, що стояли суцільною четверокутною лавою коло всіх чотирьох стін у тій світлиці. Кам'яна підлога в тій світлиці була вкрита не тільки так, як у других покоях, себто плетеною із соломи та з трістя рогожею (циновкою, матою), яку араби звуть хасіре; ні, поверх хасіре настелений був іще й великий килим, що вкривав мало не всю підлогу, досягаючи

своїми берегами аж до всіх чотирьох диванів, які стояли коло стін. Окрім того, в вітальні стояли низесенькі різьблені кругленькі столички для кави, дамаської роботи, мозаїчно виложені перламутром. На стінах висіло скількись вицвілих фотографій та два великі хромолітографовані портрети царя Олександра III і його жінки-цариці. Такі портрети висять тут у кожному православному домі, а подекуди вже видко й царя Миколу II.

— Це мої дочки, — одказав Гедійїсі шейх Жяммель. — Можете одгорнути свої манділі, — вдавсь він до них (а вони були не сідали), — бо тут свої люди... та й сідайте.

Дочки охоче повідкидали манділі набік, поцілували Гедійїху в руку та й посідали на дивані, як сидять європейці. А тим часом їх батько пересів з дивану на долівку, на килим, бо видко, що на долівці, підобгавши ноги, йому сидіти було вигідніш.

— Не радю я тобі, Амінів батьку, щоб вони тут, у Бейруті, носили манділь, — вдалась Гедійїха до гостя. — Ба навіть і изар не випадало б їм носити. Борони Боже, мусульмани подумують, що з тобою йдуть мусульманки, та й буде тобі халепа. Варто було б, щоб замість изару вдяглися вони в спідницю й кофту, бо з наших християнок рідко вже котра ходить в изарі. А щодо манділю, то неодмінно нехай твої дівчата його скинуть!

Шейх Жяммелъ здвигнув плечима.

— Воно правда, навіть у нас у Палестині, недалеко од нашої Гази, — ну от, приміром, у Святім Гóроді, — дехто з християнських жінок уже ходить теперечки без манділя. Та ще й кажуть теперечки, буцім манділь — то вигадка ісламська. Тільки ж мені здається, що ця

нова мода не запинати обличчя — то розпуста. На мою думку, якось воно не личить, щоб жінка ходила перед очима чужих людей з незагорнутим обличчям. А тим паче дівчина! В Євангелії говориться: «Аще хто воззрить на жену оком прелюбодійним, уже прелюбодійствова з нею в серці своїм». То щоб людей до гріха не призводити, треба жінкам неодмінно затуляти обличчя манділем... А втім, коли в Бейруті, кажете, так убираються самі-но мусульманки, то...

— Та ще я бачу, що вони не нарум'янені і не набілені, — перебила його ситт Гедіє. — Цього в нас тепер у порядних людей не водиться. Треба дати їм білила...

Шейх Жяммель здивувався і хотів щось сказати. Та не встиг сказати нічогосінько, бо йому перебили.

Буде тому минут з десятеро, прокинувся був старий Гедіє в своїм покої. Він полежав трохи, полежав... далі підвівсь, позіхнув скількись разів; глухенький, він не чув, що в домі є гості. Йому було скучно. Щоб розважити себе, він узяв чотки й зачав голосно молитися та гугниво співати на грецько-арабський церковний лад, прогортаючи чотки пальцями. Тутешні старі люди, як нема їм нічого робити і стає скучно, раз у раз починають молитися; а чотки — то вони їх завсіди носять із собою, ба навіть серед веселої розмови люблять крутити їх у руках, «мин-шян ит-сáллі» (задля розваги), як мовляють вони. Так оце тепер старий Гедіє заходивсь молитися та співати, коли як стій почув, що його жінка в сусіднім, зачиненім покоїку начебто з кимсь розмовляє. Не перестаючи муркотіти слова з молитов та підспівувати дещо гугниво-божественним гласом, старий Гедіє пішов туди, де чув гомін.

— І по множеству щедрот твоїх очисти беззаконіє моє... — почули Жяммелі з Гедійїхою коло дверей. Там стояв хакім Гедіє.

— Найпаче омий м'я от беззаконія мого, — буркотів Гедійє, уважно обкидаючи всіх підсліпуватими своїми очима та перегортаючи чотки. Аж раптом він упізнав Жяммеля, і слова з молитви увірвалися:

— І от гріха мого оч... День твій щасливий, Амінів батьку (Абу-Аміне)!! — скрикнув він, покидаючи своє божественне гутніння.

— День твій благословенний, Юріїв батьку (Абу-Жю́ржі)! — радісно одказав Жяммель. Він підвівся з підлоги і, старосвітським звичаєм, приклав руку спершу до серця, потім до лоба і низько вклонився, торкаючись тою рукою аж до землі.

Правду кажучи, Жяммель був на хрещене ймення Нажіб, а Гедійєве хрещене ймення було Юсиф. Та в араба велике щастя і честь — батькувати. Тим-то відколи чоловікові народиться старший син, усі забувають батькове справжнє ймення та й не звать його вже інакше, як «батько» (абу), додаючи до того «абу» синове ймення. В хакіма Гедійє од покійної першої жінки старший син зветься Жю́ржі, через те Гедійє давно вже інакше не титулується, опроче як Абу-Жю́ржі, і покійницю-жінку титулували Їмм-Жю́ржі (Юрієва мати). Од другої, теперішньої жінки старший Гедійїв син зветься Микола (Никў́ля), або, як вимовляють у Бейруті, Н'ў́ля, через те Гедійїху кличуть Їмм-Н'ў́ля (Миколина мати). В Нажіба Жяммеля син первак зветься Амін, через те Жяммель не є Нажіб, тільки Абу-Амін.

Абу-Жю́ржі і Абу-Амін поцілувалися.

— День твій благословенний! — ще раз сказав шейх Жяммель одвітні слова привітальної формули і щиро

стиснув Гедійєву руку (а це вже новітній спосіб здоровкатися). — Чи сподівався ти, що колись доведеться нам знову побачитися?

— Тридцять сім год, здається, буде, відколи ми всі покинули Дамаск... Бо якого року скоїлася дамаська різанина? Адже 1860-го? Я досі вже побейрутився... мабуть, що й мову дамаську досі вкрай забув...

Це була неправда, бо старий Гедійє вимовляв і досі всі слова на дамаський лад.

— А я, — осміхнувся Абу-Амін, — говорю, як чуєш, уже зовсім по-газьки... Воно, правда, чисто по-дамаському я ніколи й не вмів добре, бо, сам знаєш, батьки мої, й дід, і увесь наш рід — усі з Гази, всі ми — палестинці. Хто-хто, а я, відколи покинув Дамаск та вернувся до свого гнізда в Газу, забув балакати по-дамаськи геть до нащадку!..

— А що привело тебе до Бейрута? — спитала пані Гедійїха, цікаво поглядаючи на Жяммелевих дочок. Хоч неповоротливий, мішкуватий ізар своїми широкими складками скривав їх стан і робив з них якусь незграбну купу, та одтулені обличчя свідчили, що ті дівчата — вродниці. А втім, негарних арабок є дуже мало: всі народ уродливий.

— Сказати б, що й не сам собою приїхав, а дочки приневолили? — осміхнувся шейх Жяммель. — Вони одбули всю науку в московській школі, що коло Єрусалима під Віфлеємом, у Бейт-Жалі. Вчительки-московки хотіли були залишити їх і надалі в себе, щоб теж повиходили на вчительок. Та в мене, хвалити Бога, достаток є: не захотілося жити самому без дочок. Вернули вони додому — бачу: страх як нудяться за школою!.. І надумавсь я провезти їх трохи до Бейрута, нехай розважаться.

— А я їм женихів нашукаю! — жартівливо сказала Гедійїха.

Дівчата раптом зчервоніли і постуляли коло очей кінці изарів так, що обличчя зовсім не стало видно, мов за запоною. Шейх Жяммель вдав, буцім нічого не чув, але бачити було, що, на його думку, не випадає казати такі речі перед дівчатами, хоч би й жартом. Щоб одбігти од цієї теми, він зачав розпитувати, де вчаться діти Гедійїв. Він аж жахнувся, як почув, що в єзуїтів.

— Ви б краще оддали їх до москобів! — докірливо сказав він. — Не знаю, як хлопців, а дівчат москоби виховують дуже добре, навіть наче черниць. Навчають бути покірними, навчають, як батьків шанувати, а найбільше навчають кохати цілим серцем грецьку віру.

Грецькою вірою (дін ер-Рум) араби звуть православіє. Тим-то хоч себе вони в звичайній розмові називають арабами (улед-Араб), та коли розмова торкнеться їхньої релігії, то кажуть: «Ми греки». І се не має значити, буцім вони признаються до грецької національності, — навпаки, греків вони дуже не люблять, — а попросту це значить: «ми — православні». Росіян вони так само звуть греками. Це так, як на Буковині русини про себе кажуть, що вони «волоської віри». Варто зауважити, що справжні греки, котрі шовіністичні (а хто з греків не шовіністичний!), не хотять признавати православних арабів за арабів, а нарікають їх «Ελληνες βαρβαρόφωνοι» (елліни-чужомовці). Антропологічно це більше-менше правда, коли казати про Сірію, та в Палестині — чисті семіти.

— Єсть у нас в Бейруті московські школи, — казав Гедійє, — та що нам з них за вигода, коли там французької мови не вчать!

— Так і треба, бо французька мова — католицька! — закинув шейх Жяммель. — І я колись був жалкував, що мої дочки французької мови знати не будуть, та одна вчителька з-поміж тих московок добре мені сказала: «Не знатимуть французької мови? Ну, значиться, до католицтва їм шлях загороджено».

— Ех, куме! Католицька вона мова — католицька, так коли ж нам без неї тут важко! Знаєш наше прислів'я: «Коли до собаки діло маєш, то й собаку прихильно привітаєш: добридень, паночку! (Ес-собх бильхейр, йя сіді!)». Хто по-французьки тут у Бейруті не вміє, той, як я, далі-далі з голоду пропадатиме!.. Ваша Палестина, якщо згине Туреччина, може, ще й дістанеться московбам, ну а наша Сирія — то вже звісно, що нікому не припаде, опроче як Франції. Та вже й тепер не розберу я, чи арабською, чи французькою мовою більше говорять тут у Бейруті!.. Адже геть усе тут у французьких руках: і школи, і фабрики, й порт, і залізниця, і торгівля, і банк, і все, все!.. У нас і приказка зложилася: «Фейн-мâ бтішлях ель-лôга ль-франсâвийє, бтіжі вâ'фи (Французьку мову хоч би куди ти кинув — вона знов стає перед тобою стійма)». Наш старший син Н'уля має доброго товариша — столяра, і той раз у раз працює в єзуїтському монастирі і має хліб; а коло нас живе сусіда, так само столяр — то він, Боже, як заздрить товаришеві нашого Н'улі та й каже: «Що й говорити! Франжійці платять за роботу краще, ніж наші араби, та біда моя, що до мене франжійці не підуть, бо я їхньої мови не тямлю».

— Лучче тобі одно око імущу вниті в царствіє небесное, нежелі два оці імущу ввержену биті в геєну огненную, — одрубав Жяммель.

— Е ні, не кажи, Абу-Аміне! — виправдувався Геді-йє. — Мої діти хоч і знатимуть французьку мову, а до

гесни огненної не підуть, бо зостануться до кінця віку добрими греками!

Жяммель, замість відповідати, вдався до малого Фуада, що саме тоді ввійшов до хати:

— Ану, хлопче, перехрестись. Та не по-католицькому, а по-православному.

Якби він не був додав останньої уваги, то Фуад напевне був би перехрестився добре по-православному. Та, почувши суворий наказ: «не перехрестися, борони Боже, по-католицькому», — хлопець сторопів і збився з пантелику.

— Во ім'я Отця, — вимовив він, кладучи три пальці на лоб, — і Сина, — кладучи три пальці на серце, — і Святого Духа...

Тут Фуад припинився, завагавшись, чи ліве, чи праве плече він має знаменати. Досі він завсіди клав пальці спершу на плече праве, себто як усі православні християни. Але оце тепер, і сам не знаючи через що, узяв та й назнаменував попереду ліве плече!

— А що? — сказав Жяммел.

Гедійє схопив сина за плече:

— Коли ти мені посмієш іще раз отак перехреститися, то я тебе вб'ю! — засичав він. — Ти не знаєш, що за це — пекельна мука?! Ти не знаєш, що усі єзуїти підуть до пекла?! Ти не знаєш, що і вся їхня віра згорить?! Не казав я тобі цього?!

— Казав, — прошепотів переляканий Фуад і хотів було податися з хати.

— Ні, хлопче! Стій! — спинив його Жяммел. — Покажи мені ще символ віри.

— Вірую во єдиного Бога-Отця, Вседержителя... — швидко заторохтів Фуад, аж поки дійшов до осьмого члена. — І в Духа Святого, Господа животворящего, іже

од Отця і Сина... Ні, ні! Тільки од самісінького отця!.. — поправився він похапцем.

— Бачиш! — зауважив триумфально Жяммель. — Єресь!

— Ні, добродію Абу-Аміне! — перехопив Фуад. — Їй-богу, я знаю як слід! Це мене тільки в школі отак при звичаєно казати, що «і од сина». А сам я добре знаю, що не од сина, а тільки од отця!..

— Це знаєш, а кажеш не те!

— Ні, ні!.. Валлаг-білляг (їй-богу і присяй Богу), ні! — щиро виправдувався малий хлопець, несподівано набираючись релігійного запалу. — Я католиків і єзуїтів ух як ненавидю!!! — фанатично вимовив він. — Є в нас у колегі один хлопець, що перейшов на католицизм, — то се ж я найбільш од усіх дражню його та лаю та кидаю пісок за комір. Раз він мене спинив та й каже: «Чого ти лізеш?.. Чого чіпляєшся? Я сирота, моя мати бідна, вона не має, чим мене годувати і зодягати, через те й мусив перейти на католицизм. А як добуду науку в колегі, то заразісінько тоді й покину католиків...». А я взяв та й пожбурих у нього каменюкою!

— І повір мені, Абу-Аміне, що той хлопець, як вийде з колежу, таки одкинеться од католицизму! — дуже гордовито завіряв шейха Жаммеля хакім Гедійє. — Ти ще не знаєш наших православних бейрутян: вони тільки дурять отих єретичних дурнів. Знаєш прислів'я: «Чиєї руки вкусити не можеш, цілуй її та благай Бога, щоб усохла!» Так і вони роблять. Доки хлопець у школі, доти кланяється єзуїтам, ба часом і католика з себе вдає, а скінчить школу — то єзуїти йому не дорожчі од козячого вітру... А то ще бувають і такі, що навіть як і школу покінчають, удають із себе католиків, беруть од єзуїтів усяку роботу, тягнуть із них грошки та підмо-

ги; а мають помирати — візьмуть та й покличуть православного попа і в нього висповідаться, і ховає їх піп православний! А вже ж дітей своїх, хоч самі вдають католиків, нізащо не охрестять по-католицькому!..

Гірняк шейх Жяммель не розумів, чого Гедіє так пишається з тих лицемірних штук. Він собі думав, що навіть прикидатися католиком — теж бридота.

— Ех-ех-ех, Абу-Жюржі! — дорікнув він, хитнувши головою. — Бачу, що тут у вас у Бейруті не гаразд люди живуть, не праведне життя ведуть... Фасéd оль-ахляк (растлініє нравів) у вас... он що!

І він, немов на те, щоб самому собі зазначити любий контраст, злегесенька позирнув краєм ока на своїх дочок, що за цілий час ані пари з рота не пустили, а все мовчали, як воно й личить «нерастлінним нравам».

Вираз «фасéd оль-ахляк» доволі архаїчний, книжний, та побожний аль-хакім Гедіє, що звук до мертвої церковноарабської мови, очевидячки, не міг його не зрозуміти. Тільки ж йому здалося, що Жяммель, мабуть, чи не переборщує в своїм суді. А втім, як розбалакалися він та шейх Жяммель іще довше на цю саму тему, як пожаліли про святу старовину, то зачав і хакім Гедіє лаяти «растлініє нравів» у новітніх бейрутян, спеціально ж — у новітніх лікарів. Та вже zarazом переказав він старому приятелеві і про сьогоднішні синові «йменини», що вигадали єзуїти, і про те, що сьогодні хлопець виробляв.

— Кажу ж, чисте «растлініє нравів», — буркнув шейх Жяммель, — он, диви, і малого вашого Абдаллаха бозна-чому навчають!

Гедійїха покривдилася, що шейх, через помилку, сказав на Ельяна Абдаллах — неначе в Гедійїв дітей так багацько, що важко й затишити їхні ймення.

— Не Абдаллах, а Ельян! — поправила вона гостя. — Абдаллаха в нас зовсім немає. Од першої жінки мав Абу-Жюржі ось кого: Жю́ржі, Мхаїля, Жебра́на та Аде́ль... — усі вони в Єгипті... А мої з ним діти: Н'у́ля, Асма, Брба́ра, Хафі́за, Аталлах, Ма́р'ям, Мі́трі, Фуа́д, Матіль, Ельян і Аліса. І ото всього!.. Більше не було нікого!.. Абдаллаха ніякого в нас немає!..

Через цю помилку, зрештою, Абу-Амін не втратив їхньої приязні: далі Абу-Жюржі і Өмм-Н'у́ля зовсім од щирого серця впрохали шейха, щоб він, борони Боже, не йшов шукати собі притулку деінде в гостях, а щоб зупинився, як годиться давньому доброму товаришеві, в їхній господі. Про те ж, що Жяммель міг би собі шукати, на франкський лад, найнятої хати, про це нікому й думка до голови не прийшла: цього були б не дозволили звичайні закони арабської гостинності.

II

На вечір Гедійї покликали до себе чимало гостей, переважно старих дідів-виселенців із Дамаска, та не забули покликати й їхніх немолодих синів разом. Знов же й Гедійєва незамужня дочка Мар'ям, що вчилася у модної бейрутської швалі кравецького ремесла і лиш надвечір вернула додому, запрохала кого встигла із своїх знайомих подруг-дівчат. Син Н'у́ля, що служив за *commis* в одному з французьких магазинів, теж закликав декількох парубків з-поміж своїх товаришів. Та ще, на вість про Жяммеля, самі поприходили ввечері у гості до Гедійїв їхні заміжні дочки з чоловіками.

Дамаскинців (ашьва́м) у Бейруті дуже багато. Після пам'ятної різанини 1860 року, яку вчинило над християнами в Дамаску та Лівані турецьке правління

вкупі з розбійниками-друзами, більшина дамаських християн, котрих не зарізано, не схотіла далі жити в своїм ріднім городі Шâмі (бо Дамаск вони звуть «Шâм») і потоком ринула в приморський Бейрут, де на очах у європейців жити безпечніш, бо французи твердо постановили завести тут порядок і не допустити дальших розрухів. Із того часу Бейрут зовсім змінив свою фізіономію, разом сильно залюднів і набрався великої торгової ваги. Правда, з Бейрута був славний торговий порт із дуже давньої епохи, ще з періоду фінікійського; і навіть за часів турецького панування не могла згинуть його торгова вага; та тільки після тої різанини 1860 року зачали в ньому хазяйнувати французи вкупі з іншими європейцями, звідусіль напливли туди християни, особливо з Дамаска, — і Бейрут зробивсь осередком сірійського християнства та й найпершим містом на цілу Сірію. Навіть мова арабська виробилася в Бейруті не тая, що була давніш. Перед 1860 роком був у Бейруті свій старий діалект, один із незліченних сіро-арабських діалектів, близький до того, яким і досі говорять старші люди в другому приморському місті Сірії — в Тріполі. Той давніший бейрутський діалект визначався дуже різкою, уривчатою й грубуватою вимовою; старі природні бейрутяни ще й тепер ним говорять; він — повний контраст супроти дамаської мови, через лад м'якої, й співучої, й тягучої. Та як налетіли до Бейрута цілі орди дамаскинців та арабських християнів з усяких інших міст внутрішньої Сірії, зачала стара бейрутська мова вимирати. Спершу був якийсь час, що діалекти пришлеців не змішувалися: прихожі та наїжджі чужі араби оселилися були своїми особними земляцькими кварталами поблизу старих суцільно бейрутських кварталів, і

таким способом чулися в Бейруті якусь пору заразом щось аж шестеро неоднакових арабських мов; ба й тепер іще кожен бейрутський квартал трохи одрізняється своєю вимовою од других кварталів. Та от виросло в товаристві між собою друге покоління тої неоднакової бейрутської людності, і вже тее друге покоління забалакало інакшою мовою, ніж їхні батьки, — мовою мішаною, ані батьківською, ані старою бейрутською, а середньою. В третьому поколінні, себто в сучасному, процес діалектної мішанини, мабуть, чи не дійшов до свого краю, і тепер можна просто сказати, що давньому бейрутському говоріві і нахожому дамаському чи іншому всякому говоріві вже скоро буде «амінь», нехай лиш повмирають старі діди; а натомість виробилася в Бейруті одна, більше-менше спільна новітня арабська мова; вона, мабуть, чи не найбагатша на цілу Сірію, хоч дуже нелюба для європейських філологів через свою «бастардність» та «неорганічність».

Та поки ще діди не повмирали, можна з їх уст у Бейруті почути і давню тутешню мову, і дамаську, і інакшу. І сьогодні ввечері у Гедійїв, де позбиралися старі товариші Гедійєві та Жяммелеві, ціла їхня стареча компанія балакала на дамаський лад. І не тільки мова — тут і ідеали були в них старі візантійсько-дамаські, далекі од бейрутської сучасності.

Тії діди посідали, натурально, в найпочеснішому покої з цілої господи, в вітальні; хто сидів на диванах коло стін, хто посеред хати на килимі. Тут поважно й заповідливо курили аргіле. Аргіле, або кальян, — се такий посуд з водою, скляний або глиняний, з довжелезним еластичним цибухом; дим з тютюну, накладеного на тім посуді, перше ніж дійде по безконечно

довгому цибухові аж до рота, мусить перейти через холодну воду й сам вихолоне. З аргіле сміють курити тільки старші; парубкам заживати його не подоба — принаймні там, де є старші люди; ну, та тут у вітальні, де позбиралося саме старецтво, всім, очевидячки, можна було смоктати аргіле, а молодих тут не було. Розмова досі йшла найбільше про старовину, згадувалося те, друге, третє, і хоч двері до сусідньої світлиці, де гуртувалася весела, шумлива молодь, були одчинені, тільки ж діди та батьки неначе й не чули того веселого гомону, що лунав там. Хіба що вряди-годи, коли радісне молодече гудіння переходило в галас, старі повертали свої очі на тую світлицю.

Знов же й те треба сказати, що так само й молодіж не дуже цікавилася старшою компанією і безжурно балакала про своє. Отут уже чулася мова не батьківська — дамаська, а новобейрутська, іноді пересипана французькими фразками та словами. Французькі слова й речення вкидалися до розмови часом навмисне, щоб батьки, бува, не зрозуміли якогось там трохи фривольного жарту, бо з батьків, а тим паче з дідів, ніхто по-французьки не вмів або вмів не гурт. А часом знов хлопці вдавалися до французької мови зовсім несвідомо, просто з навички, бо всі вони вчилися по скількись год у єзуїтів, а єзуїти, задля практики, забороняють школярам балакати між собою по-арабськи і коли почують, що один хлопець до другого забалакав не по-французьки, то на винного накладають великі шкільні кари.

В цій нестаречій світлиці, окрім парубків, сиділи й дівчата і молоде жіноцтво (старе жіноцтво було разом із старою компанією). Тільки ж сиділо тут парубоцтво й жіноцтво не вкупі, а розбивалися вони на два

окремі гуртки. Парубкам, що погуртувалися на однім боці, було год шістнадцятеро і більше, навіть декому літ двадцять двоє — двадцять троє. Вдягнені вони були не по-арабськи, як стара громада, а по-франкськи: в елегантні паризькі або марсельські модні костюми. Ще лучче, на останню паризьку моду, хоч і не пишно, вбрані були дівчата та молоде жіноцтво, що сиділи в другім кутку тієї самої кімнати. Вони страх як були нарум'янені та набілені. Чи одна з-поміж них була б виглядала справжньою бездоганною красунею, розкішною смуглявкою, якби товста верства білил не споганювала її гарного обличчя... Обом гуртам, і парубочому, і жіночому, сиділося тут весело. Дівчата гули, щебетали між собою здебільша нишком і не переставали сміятися та хихотіти; або знов вони голосно й поважненько розмовляли з газькими гостями — із Жяммелевими дівчатами, що сиділи в изарах. Хлопці, навпаки, не шепотілися, а балакали зовсім вільно й голосно і перекидали часом до дівчат свої жартівливі уваги. Тоді й дівчата сміленько і жартівливо одказували їм дещо, не зіходячи із своїх місць. Дочки Жяммелеві спершу були почувалися дуже ніяково, що сидять близько парубочої компанії, потім потроху оббулись-обговтались і хоч самі не обзивалися, та цікаво придивлялися й прислуховувалися до всього, що бачили й чули.

В вітальні стара громада забалакала про політику, звичайно, балачка зараз мусила перейти на Росію. В Бейруті дуже розповсюднені єгипетські газети, ворожі проти Росії, й через те почулося тут скількись таких голосів, які дуже ганьбили, з газетних слів, російську біжучу політику і вихваляли Англію, що вона ладна була б знищити Туреччину. Шейх Жяммель зараз скипів.

— Англія!! Чи багато для вас зробила Англія?! Од Англії ви досі раз у раз чули тільки слова, а Росія пішла була 1877—1878 року війною на Туреччину... забули те?

— Було воно так колись за Іскандара II, — зауважив один, — та минулося. Як запанував Іскандар III та Н'уля II, то Росія стала нам ворогом...

— Росія — ворогом?! — закричав Жяммель. — Ворогом?! А через кого держиться православна віра на світі, як не через Росію? А хто шле гроші нашим патріархам, як не Росія? Хто засновує в нас православні школи, як не Росія, як не «Жямайїє»?

«Жямайїє» (товариство) — се так коротко зветься в арабів «Императорское православное палестинское общество».

— Ет! Що нам із тих шкіл, — зауважив старий Файяд, — коли в них французької мови не вчать!

— Еге, католицької мови не вчать! — іронічно перекивив його Жяммель...

— Атож! Католицької! — не піддавався Файяд. — Ба, коли ж тая католицькая мова хліб нам дасть, а за московською мовою ми з голоду помremo.

— Кая польза чоловіку, аще мир весь приобрящеть, душу свою отщетить? Ілі что дасть чоловік ізміни за душу свою?

Старий Файяд сторопів, трохи був спинився, а потім уже вступчивим тоном сказав:

— Московська мова не торгова, нею ніхто ніде не говорить. І нема надії, щоб і колись нею тут балакали в Сирії. Бо нашу Сирію москоби під свою руку не заберуть, як упаде Туреччина, а заберуть нас французи: адже й теперечки найбільше інтересів у Сирії має не хто, як вони. Через те треба вчитися їхньої французької мови.

— Так ви ж самі тому винні, що вас не заберуть москоби! Нащо ви самі дали таку силу французам? Коли з вас люди ширі, то позабирайте всіх своїх дітей геть од єзуїтів, пооддавайте дітей до московських шкіл, а коли тих мало — прохайте «Жямайє» та царя Н'улю II, щоб поприсилав сюди міг більше вчителів і вчительок!.. Ох, коли б ви знали, як добре виховують у російських школах!.. Найперше діло там — послух, послух, послух!.. Після московського виховання діти навчаються поважати всіх старших і не сміють сперечатися. Колись моя дочка була не послухала своєї вчительки — то начальниця засадила її за те на п'ять годин у темний хлівець, разом з коровою та ослон, щоб була добра научка! А я знов як довідався про це, то ще й подякував учителькам... Друга дочка була звикла божитися щохвилини, їй це забороняли-забороняли, а далі взяли та й вставили в рот шпильку з ниток — і вона мусила держати її в роті цілу годину. Ну одтоді й одвикла божитися!.. Бачите як!..

Ніхто нічого не одказав Жяммелеві на таку похвалу. Тільки хакім Гедіє згодливо проворкотів:

— Що й казати! Ль ас'айє мниль-жинне (Палиця — райський дарунок).

— Кажете — московська мова не торгова, — палко промовляв шейх Жяммель далі. — Так! Вона не торгова... Та чи роздумуєте ви, що воно таке Росія?.. То — сторона, де православіє не гне шию, а панує. То — сторона, де над усім бере гору віра, а не світова вигода. То — сторона, де церкви ростуть, як високий ліс, і підводять свої золоті бані аж до бані небесної. То — сторона, де спочивають сонми святих нетлінних чудотворних мощей. То — сторона, де люди мають над собою свого православного царя. То — сторона, де

діти, після Бога й царя, шанують своїх батьків найвищ од усього на світі, не піднімають горделивої виї, не сміють пари з уст пустити проти батьків...

Він промовляв з великим пересвідченням. Ніхто не смів перечити.

Саме тоді в сусідньому покої, де сиділа молодь, почулися ніжні тони з лютні. Се була прелюдія, і зараз за тим молодий теноровий голос Нажіба Шагурі, студента з бейрутського єзуїтського університету, перейнятий сильним чуттям, заспівав модну арабську пісню:

Терплю розлуку,
Важкую муку,
Газелько!
Красу кохаю,
Обнять бажаю,
Ох, зірко!
Дала ти слово,
Що прийдеш знову, —
Та горе:
Ані явилась,
Ані приснилась
Ти, зоре!

Пошлеш спитати,
Про мене взнати,
Газелько:
«Ну, як живеться?
І як ведеться?...».
Ох, зірко!

Отак живеться,
Що враг сміється
На горе:

Тебе бажаю
Й давно не маю,
Ой, зоре!..

Останні слова з пісні: «Тебе бажаю й давно не маю. (Мин йом гиябак árжу вусáляк)», — молодий Нажіб одспівав з такою щирою, непідробленою ліричною чутливістю і дав на лютні такий гармонічний і разом смутний акорд, що навіть усім старим стало любо на серці, а вони були мовчали й не балакали вже й з початку пісні та й уважно слухали її. Сивий Нажибів батько, торговець шовкових матерій, з очевидною гордістю потирав свої руки, радий із свого сина. Серед тої тиші, що настала в хаті, шейх Жяммель саркастично засміявся:

— Оце вам овочі з католицької науки!.. Блазень голосно, серед громади співає про мерзоти, про які апостол радить людям навіть не розмовляти!.. І знає ж він, знає той блазень, що ось тут, у сусідній світлиці, сидить його батько і другі старі люди... знає — і не стидається!.. А батьки, — мало того, що самі порозтуляли вуха, — дозволяють і молодим своїм дівчатам слухати сороміцької пісні... Тьху, бридота! Якби не стид перед чесними хазяями, зараз був би забрав своїх дівчат звідси!..

Цим разом стара громада не витерпіла й добродушно зареготалася. Дехто весело поплескав Жяммеля по плечу. Тільки беззубий старезний Гедійє дуже похвалив його за таке ціломудріє. Знов же й у молодій компанії, в другому покої, теж почувся з того регіт, та вже ж не такий добродушний, як у старій громаді, і серед парубочого гудіння вирізався чийсь виклик:

— Ah, vieux blagueur!!¹

¹ А, старий брехун!! (франц.). — Ред.

— Ми думали були, — дався чути другий парубочий голос, так само французькою мовою, — що нема вже ніде гіршої гіпокризії, ніж у езуїтів, та бачимо, що московське лицемірство ще гірше.

— Та ще й столітній дід Гедіє лізе із своїм чернецьким ціломудрієм! — тихенько зауважив хтось третій з-поміж парубоцтва. — У самого аж до старості літ діти плодяться, а невинну нашу пісню він лає!..

І все знову загуло в господі, мов у вулику. Старша громада в своїй світлиці забалакала про своє, молода громада — знов про своє. З якоїсь ідейної асоціації, притуленої до слів пісні, хтось із хлопців пригадав, що в нього в кишені є французький каталог усяких забавних новинок.

— Poignard piquant, — читав він заголовок. — Vous dites à une dame, que vous ne pouvez vivre sans son amour et que vous allez vous poignarder sous ses yeux. Joignant le geste à la parole, vous vous frappez du poignard à la poitrine, côte du coeur, et... la lame s'enfonce dans le manche. La pièce, franco 1 fr. 25 cent...¹ Отак я освідчуватимуся перед m-lle Férideh, — вкинув він.

Всі приятельки m-lle Férideh зчинили сміх.

— Bonbons hongrois, — читав галантний парубок про другу новинку з того каталога. — On offre un bonbon à la personne que l'on désire attraper. Une demiheure après on entend et on sent les premiers effets. Pour essayer sur soi-même, prendre deux bonbons et boire un peu d'eau. S'est épatant! Les... p... — тут читач спинився і замінив

¹ Гострий кинджал. Ви говорите одній дамі, що не можете без її кохання і що ви заколете себе перед її очима. Супроводжуючи слова жестами, ви б'єте себе кинджалом в груди біля серця, і... лезо входить у рукоятку. Коштує це один франк і двадцять п'ять сантимів... (франц.). — Ред.

крутеньке слово на делікатніше... — les soupirs se succèdent avec une rapidité surprenante. Le bombardement est merveilleux. La boîte — un franc vingt-cing centimes franco...¹ Оцього б дати тому старому шейхові!..

Незвичайний регіт пролунав серед молоді. Ті з дівчат, котрі тямили по-французьки, трохи були засоромилися, та теж розсміялися. Тільки ж серед тієї своєї веселості молодіж мусила несподівано звернути свою увагу на сусідню світлицю, де ніхто не чув того, що діялося тут серед хлопців, бо там знов пішла своя жвава спірка. З-посеред старечого гомону вирізувався дуже палкий Жяммелів голос:

— Кажете, що Росія не хоче, щоб Туреччина дала нашому краю автономію? А ви забулися, що ви не доросли ще до автономії!..

— Як?! Що?! — залунали голоси.

— Не доросли! Не доросли!.. — розпинався шейх Жяммель. — Згадайте своє арабське прислів'я: «Не дай, Боже, з араба та пана!» (Мá-фіáшаньяна мин ибн-Араб йитсáлат!) Нам, арабам, не автономії треба, а треба дуже суворої та справедливої чужої власті. Нам треба не волі, а залізної руки та дротяного нагая. І я вірю, вірю: коли Росія не хоче, щоб Туреччина дала нам автономію, то певне, що вона має думку забрати нас сама, під свою залізну руку... А поки що вона хоче, щоб ми під турецьким батогом училися «добродітелі» та «утверждалися у святой вірі православної», а тоді

¹Цукерки угорські. Пропонують цукерку особі, яку хочуть обкрутити. Півгодини чекають і вже помічають перші наслідки. Щоб переконатися самому, візьміть дві цукерки і запийте водою. Це разуче! Зітхання настають з дивовижною швидкістю. Атака невідпорна. Коробка — один франк двадцять п'ять сантимів без оплати витрат... (франц.). — Ред.

вона нам дасть справедливе щастя під своїм самодержавним православним царем. І да будет сіє!.. Да будет!.. Да будет!!!

Не можна пером списати, який галас зчинився після цих слів. Молодіж, що із своєї кімнати все чула, реготалася навіть досить непристойно. Та діди того ані бачили, ані чули. З них кожен хотів забрати голос у цій справі: всі горлали, мов у школі, й ніхто нікого не слухав. А надто була комедія дивитися на ветхого деньми Гедійє. Немічною, тремтячою рукою схопив він за рукав Фейяда і щось йому енергично шавкотів своїм беззубим ротом. А Фейяд знов — видиравсь од нього в другий бік, бо тягся до Жяммеля та гаряче вигукував йому свої уваги проти його слів. Жяммель, на якого всі накопалися заразом, палко розмахував руками і правив своє. Гомін був наче в жидівській школі, як кажуть українці, або «наче в лазні, де раптом води не стало», як каже арабське прислів'я: «митль ель-хаммём ель-макт'уа маййиту»... Старий піп, отець Думеній, яросливо стукав об землю своєю патерицею, бо сподівався, що його слово буде найлучче...

— Хлопці, глядіть-бо на те старе руйновище! — весело крикнув хтось із молодого гурту, дивлячись крізь розчинені двері на старого ієрея.

— Цитьте! Цитьте! — загули парубочі голоси. — Слухаймо!.. Le père Doumāni¹ пнеться до проповіді!.. Sacrebleu² Pauvre imbécile!³ Він думає, що в нього ще есть tête!⁴ Опудало!..

Певна річ, що ніхто із старших не чув усіх тих прикладок. Не любила ж молодь отця Думенія найбільше

¹ Отець Думеній (франц.). — Ред.

² Хай його чорт візьме (франц.). — Ред.

³ Бідний дурень (франц.). — Ред.

⁴ Голова (франц.). — Ред.

за його недільні проповіді, де він раз у раз переборщував. Особливо всі глумилися з його не дуже давньої проповіді, коли він загрозив вічними пекельними муками для всіх тих, хто не одпостує 1-го января, день трьох святителів — Василя Великого, Григорія Богослова та Йвана Златоустого; тих святителів звуть у Сирії «три ясні місяці» (тлатт а'мâr).

Отцеві Думенію пощастило таки втихомирити стару громаду і сказати своє слово.

— І я вірив колись у московську побожність, — забалакав він, удаючись здебільша до шейха Жяммеля, — та тепер знаю, що все те — байки... Російський консул скільки разів на рік бува в церкві?..

— Разів троє! — загула відповідь.

— Жінку його чи бачив хто у церкві більше разу!

— Ніхто!.. Ніхто!!

— Отой москобій, що приїхав сюди, до Бейрута, вчитися арабської мови, чи його хто бачить коли в церкві?

— Він якось був на святого Миколи, — заступився за «москобія» один людець.

— Був, бо не смів не бути, адже тоді припадали йменини царя Миколи, та й консул через те запрохав того москобія до церкви на парад: самі ж ми бачили, як приходив од консула кавас, щоб нагадати москобієві про церкву та про молебінь... А звичайно — то саме тоді, як у церкві йде служба Божа, москобій любісінько походжає по садочку, наче на глум усім людям, та апельсини їсть або сидить у хаті та книжку читає!..

— А пости? — казав о. Думеній далі. — Всі кажуть, що ані консул, ані його жінка не постують. Не знаю, чи се правда про консула, але що наш москобій не постує, то це я вже напевно знаю, бо він живе в Атаїв, і мені пан

Атая все порозказував. Того ще мало: московій намовляв Атаїну жінку, щоб і вона не постувала. Казав: «Ти — слаба, то тобі просто гріх їсти пісне». Так і казав: «Гріх їсти пісне».

Шейх Жяммель хотів був щось заперечити, та о. Думеній нетерпляче його спинив і повідав далі:

— Питавсь я вчора в того московія: «З яких книжок ти навчаєшся арабської мови?». І знаєте, що він одмовив?

— Що?! Що?!

— З Корана! Та ще й додав, що виучує Коран напам'ять... Ти, шейху Жяммелю, гудив був єзуїтів та єзуїтські школи, а чи знаєш — навіть у тих гріховодів не дозволяють ані читати, ані брати в руки Коран? Стару арабську мову у них виучують дуже й дуже добре, це всі знають — тільки ж із Корана в їхніх школах ані духу, ані паху нема!.. Ну а цей московій сам, своєю волею вчить нечестиву книгу!..

Молодіж нишком реготалася на Думенієву бачку. Ба навіть і поміж старими почулися голоси протесту.

— Ет! — грубувато перебив попа хтось із старих. — Не задля віри ж московій учить Коран, а задля мови!.. Він же на те й приїхав сюди, щоб якнайлучче арабську мову пізнати!..

Отець Думеній обміряв свого суперника довгим зневажливим поглядом.

— «На те він сюди й приїхав, щоб якнайшвидше арабську мову пізнати...» Гм, нехай так... Так виходить по-твоєму, що треба вчитися не з чого, тільки з Корана!! Що це ти?! А чом же єзуїтські школи без Корана перебувають — і нічого!.. Та це ще я не все розказав про московія. Питавсь я в нього, що він іще читає.

Каже: «“Тисячу і одну ніч”, бо там дуже жваве оповідання». Я кажу: «В “Тисячі й одній ночі” є сила нечистої бридкої погані. Ти б узяв краще арабські “Життя святих”». А він каже: «Е ні! З арабсько-християнського письменства я нічого не читатиму, бо й самому мені воно не цікаве, а до того в мене є програма, себто наказ од моїх московських учителів, щоб я виучував самісіньке мусульманське письменство». Ви чуєте, панове? Йому дано такий наказ!

Молодіж, як зачула, що о. Думеній радив був москобієві читати «Життя святих», зачала поміж собою глузувати з попа. Очевидячки, ані о. Думеній і ніхто не чув того парубочого глузування, інакше біда була б! — і о. Думеній проповідував далі серед свого гурту:

— Ото така, бачите, поведінка в москобів!.. Такий москобій наш, такі — його московські вчителі, такі й інші москоби... Он у нас єсть тут у дівочій школі декілька вчительок, привезених із Московщини: недавнечко я довідався, що одна з них спокійнісінько шила собі щось у неділю, і всі школярки на те дивилися!.. А вже який у них піст! — половина того, що ми звемо скоромом, по-їхньому буде пісне.

Десь, певне, о. Думеній мав на думці рибу: дехто з православних арабів, — звісно, котрі богомільніші, — вважають рибу за скором, бо кажуть, що й у риби є м'ясо. Та здебільша араби, а надто приморські, думають, що риба таки не скором.

— Все, все в тих москобів попереверталось! — роздратований, торочив о. Думеній своє. — Он і в того атаївського москобія день — ніч, а ніч — день. Він лягає за три години до сходу сонця, а встає — за п'ять годин по сході сонця. Все навиворіт, не як у людей.

— Стій, отче Думенію! — перебив його нарешті шейх Жяммель, що вже давно кипів, слухаючи Думенієве красномовство. — Я не раз бачив тисячі московських богомільців у святім домі і бачив, що ніхто з християн так щиро не молиться, як вони. Гробом Господнім оруднують православні греки з найправославнішої Греччини, і поводяться там тії греки такечки, наче вони, прости Господи, в хліву, а не в найсвятішому місці. Ну а москобій, який приїде, то впаде в храмі навколішки і плаче, плаче щирими слізьми, а з святої печери навіть виходити не хоче!.. Коли ж у вас у Бейруті, в оцім єзуїтським гнізді, москобії не такі, то винен у цьому не хто, як сам ваш Бейрут!.. Тут у вас, бачу, розкорінилося нечестіє, а вже ж пак звісно, що «приміри злі тлять обичаї благі».

— Ми не жерем в піст скорому! — буркнув о. Думеній. — Ми не вчимо Корана. Ми не спимо до півдня. Вже ж не ми могли навчати москобія робити все тее!

— Е ні, отче! Ти недобре міркуєш! — перебив його шейх Жяммель. — Коли в вас таке несправедне повітря, коли серед вас живе мати всім гріхам — нечестивість, то можуть самі собою плодитися й новітні гріхи, яких досі не було тутечки. Бо хоч усі гріхи — рідні брати, так звісно ж, що й рідні брати не всі бувають однакові. Ти грішиш одним гріхом, а той праведник, що спокуситься через тебе або через твоє нечестиве кубло, може согрішити вже інакшим способом, але винні тому будете ви. Скажу тобі приповість. Тече, приміром, у вашому городі річка з нечистою, гнилою водою. Ви п'єте тую воду — і слабнете з неї на живіт. Приїхав до вас чужоземець, побачив річку, скупався в ній. Що ж? Він повинен захорувати так само, як і ви, на живіт?! Ба ні! Він

зслаб інакше: все йому тіло вкрилося болячками. А винна тому одна й та сама ваша річка, і більше ніщо... Єзуїти засіяли нечестіє в вашому городі: приїде праведник — і теж зачне грішити, тільки інакше, як ви.

Приповідь сподобалася. Думеній не одразу знайшов, що проти неї одказати. Шейх Жяммель, перемігши свого супротивника, поважно посмоктав аргіле і гордовито дивився на цибух. Та він не був би такий гордий, якби чув, що діється в сусідній хаті, де була молодіж. Вона теж надслухувала Жяммелеву приповідь, і тепер почалися з того смішки. Всі парубки з досвіду тямили, що єзуїтські вчителі добиваються од учеників побожності лучче, ніж хтось із православних. Через те всім їм аж реготати хотілося, як почули вони Жяммелеву думку, буцім єзуїти навчають бейрутян жити грішно. Тільки ж Жяммель, нехай і свідомо, та вгадав-таки, що чимала вина за «растлініє нравів» спадає й на єзуїтів, хоч і не таким способом, як він думав. Православні діти звикають по єзуїтських школах прикидатися католиками, держачись поганого свого прислів'я, що «сором не тому, хто бреше, а тому, хто не вірить»; а вдома знов лають вони католицтво на всі заставки, і через те лицемірами та двоєдушними робляться з дитячих літ — невже цьому не винні єзуїти? І ще за друге вони, мабуть, винні: православні діти через сліпу, несвідому реакцію проти своїх панів, єзуїтських вчителів, одкидають своєю совістю не тільки єзуїтське католицтво, ба геть усе, що проповідують єзуїти, а через те гублять усяку віру й етику, визволяються геть од усяких моральних повинностей. Мабуть, чи не вгадав цього трохи і шейх Жяммель своїм інстинктом, тільки не зумів цього добре сказати ані собі, ані своїм співрозмовникам.

— А ти, шейху Жяммеле, не думай, буцім ми не любимо москобів, — сказав старий поет Дагир, — от я тобі прокажу свою оду, що був склав на приїзд російського консула. Слухай:

«Все, що є в світі доброго, чесного й гарного, все воно гуртом — наче великий чудовий букет. Знай же, російський консуле, що найкращий квіт у середині того букета — це ти!

Правда, ми тебе й досі не бачили й не знали. Тільки ж чутка про твою славу вдачу давно вже доходила до нас. Через те ми тебе, й не бачивши, полюбили.

Та й хіба можна було б нам тебе не любити? Ти — посол Росії, а вже ж душі й серця усіх бейрутян щиро хиляться перед тією православною державою.

Москоби — це не попросту військо, це леви, що грізно ревуть. І нехай-но цар московський легесенько порушить губами — запанує по цілому світі мир і тиша або запалає всесвітня війна.

То не блискавка блискотить! — то меч блимає в руці московського царя. То не туман землю криє! — то московське військо йде...».

Шейх Жяммель слухав і втішався...

Ну ото нарешті балачка в старій громаді одбігла й од езуїтів, і от православних, і от москобів. Та знов не надовго. Бо як пішла мова про найсвіжіші бейрутські новини, то заговорили й про великий громадський балььо (баль), що його цими днями мали дати тутешні багатирі Сюрсоки та Фрнейнії, а дохід з того балю піде на сирітський фонд одної православної школи для дівчат. Ціну за «папірчик (варака)», себто за білет на балььо, Сюрсоки з Фрнейніями визначили десять франків з людини або з сім'ї. Так от тепер у Гедійїв і

забалакали про цю надзвичайно високу ціну за «папірчик». Трохи чи не всі старі казали, що на такий дорогий бálльо не варто й іти.

Шейх Жяммель, хоч досі й не чув був ніколи, що воно таке зветься бálльо, знов закипів.

— Ті спасенні люди задумують зробити бálльо на дохід православним сиротам, а ви одтягаєтесь!! От сором!! Ні! Щоб вас, бейрутян, застидати, то я, хоч і не тутешня людина, куплю «папірчики» і для себе, і для дочок та й піду!

— Одначе вже пізенько, — сказав хтось із гостей позіхаючи, — четверта година, час іти додому.

«Четверта година» — це значить четверта по заході сонця, а сонце тепер заходить у шість. Коли міряти час *alla franca*, себто по-європейському, то на четверту арабську годину треба буде сказати: десята ввечері. Та араби, навіть котрі освічені по-європейськи, більше люблять рахувати час своєю практичною стародавньою східною системою, доглядаючись до сходу та заходу сонця, ніж європейською системою, що пильнує астрономічного півдня та півночі, тимчасом як північ нікому не потрібна, бо тоді всі добрі люди сплять і роботи не роблять.

Гості заходилися прощатися. Якби ніч не була сьогодні місячна, то всі були б напевне пішли додому вже давно, «страха ради мусульманська». В темні ночі, скоро зайде сонце, то вже ніхто й з хати не любить виходити, і всі вулиці безлюдніють; от хіба вряди-годи поїде хтось карусою (звозиком). Тільки через те, що сьогодні ніч місячна, Гедійеві гості не побоялися засидітись аж до десятої, чи то пак четвертої, години.

Як попрощалися гості, то хакім Гедіє з жінкою та Жяммелем вийшли ще за ними на подвір'я, щоб над-

вести їх до хвіртки. Стежка вела коло садової залізної низької штахети. Ніч була ясна, хоч голки збирай, і дуже тепла. Із саду розливалися п'янючі пахощі од цвіту померанців та лампоцвітів і от цвітучих чайних рож та фіалок.

— Як у вас тепло в вашій Сирії! — задумливо сказав до Гедійїв шейх Жяммель, уже як зачинилася за гостями хвіртка. — Наш палестинський февраль куди холодніший од вашого!.. Нема де правди діти: гарна ваша сторона!.. Шкода тільки подумати, що кляті езуїти принесли в ню так багато лиха і нічого доброго...

Доктор Гедійє згадав собі про своїх конкурентів, які повиходили в світ із езуїтського університету, згадав собі й про те, що вони поодбивали в нього чимало пацієнтів. Він зітхнув — і теж заявив із повним пересвідченням:

— «Багато лиха і нічого доброго»... Що правда, то правда... Так-таки-так!

3. Балльо

I

Ль-хакім Гедійє та його знайомі не належали до найвищого бейрутського християнського товариства. Се були собі люди середніх достатків, середньої класової верстви. А єсть у Бейруті — що їх так звуть — нотаблі, по-арабськи на них кажуть ль-акéбир, а це можна перекласти по-нашому: «більші пани», або й «вельможі», якщо тільки не буде смішно звати «вельможами» неповноправних гяурів — християн мусульманської Туреччини. Це не родовиті аристократи, бо родовита християнська аристократія (християнські шейхи та

еміри) є тільки в горах, і живе вона здебільша в бідності; а ці бейрутські городські «вельможі», чи нотаблі, — то попросту багаті міщани, великі комерсанти, банкіри і т. ін. Хоч і скупі, як усі сірійські городяни, вони живуть собі на широку ногу й показно, водяться з консулами та й з іншими важнішими європейцями, бувають знайомі і з мусульманськими властями, часом і самі служать на офіціальних посадах у турецького правління, звісно, лиш на таких, куди мусульманський закон дозволяє пустити немусульманина. «Вельможні» християнські сім'ї в Бейруті — то Сюрсоки, Твейнії, Фрнейнії, Тради, Бюстрози, Фрейжі та інші. Для таких малозаможних людей, як Гедійї, плата десять франків за білет за бálльо здавалася чималенькою, і вони не дуже ладналися до того балю (бо й справді, як на бейрутське дешеве життя, то десять франків — це великий капітал); отже ж, для цих нотаблів такі гроші були дрібниця, і вони, або їхні жінки та дочки, нетерпляче дожидалися того балю, де можна буде досхочу натанцюватися, наслухатися кавалерських компліментів, почванитися своїми модними костюмами. Декотрі з «вельможних» пань та панночок шили собі тепер новітню сукню спеціально задля бálльо. Примірювання нового костюма — це дуже цікава річ задля жіноцтва, мабуть, чи не на цілому світі; а задля східного семітського жіноцтва, яке тяжко любить убитися в гарну одіж, — отак як наші жидівочки, — примірка нового костюма є цілісінька церемонія, і на ту любу й поважну церемонію скликаються задля поради всі добрі приятельки.

— Ага, нарешті прийшли! — привітно докоряла одна молода пані двом своїм товаришкам. — Написали, що будете тут опівдні, а спізналися, мабуть, годин на двоє!

— Не мене питай, — виправдувалася одна з гостей, — а питайся в Магіє: півтори години висіла за туалетом, доки прибралася! От бачиш, Магіє, яка ти!.. Ти собі любісінько за туалетом сиділа, а я аж занудилася, ждучи вас!.. Та чого ми стоїмо?! Сідайте, будь ласка!.. А чому ви вчора ввечері до мене не заходили?

— Бо ввечері зайшла до нас m-me Хасібє із своєю дочкою, бодай їм добра не було! Прийшли вбивати нас!

«Вбивати когось» — це по-арабськи значить «надокучати комусь». Так кажуть про дуже нудних людей.

— Бодай їх Бог убив! — щиро побажала їм і хазяйка дому. — Правдиві мужічки мужічками. Балакати з ними — чиста мука!

— От тільки що дочка її Ізабела не поганенька собі, нівроку.

— Ізабела? Анітрохи не гарна... не вродлива... а додайте до того, що вона страшенно маніриться та ламається... аж сміхотá!

Тут увійшла ще одна приятелька. Привіталися.

— Ізабела? — забалакала нова гостя. — Я її бачила тої неділі в церкві святого Юрія. На ній була червона сукня з білими кружевами, з білою гарнітурою, під останню моду. *Vraiment, c'était le dernier cri de la mode*¹.

— Чи бачите? — розсердилася хазяйка. — Вона, мужичка тая, що й досі по-городському навіть говорити не навчилася, вважає себе за найелегантнішу даму на цілу округу!.. Доброго смаку нема в неї ані на шеляг мідний, а хоче вдягатися якнаймодніш!

— Та знаєте що? Хочете, підемо цієї неділі до церкви святого Юрія? Ізабелу в її новітній сукні ми там

¹Справді, це останній крик моди (франц.). — Ред.

напевне побачимо, бо вона раз у раз ходить до тої церкви... Та заодно подивимося на m-me Рохânâ, а надто на m-me Лятіфе. Казали мені, всі аж заглядалися на те плаття, що було на ній у неділю: аж очі в себе вбирало!

— Чому ні? Підемо й до святого Юрія!

— Так не забувайте: в неділю — до Юрія... Ну, а твоя сукня, що для бálльо, вже, значця, готова, Єлисавето? — вдалася одна з гостей до панії дому.

— Модистка пообіцялася була принести на примір-ку ще в південь, та чомусь припізналася, так само як і ви. Я вже тричі посилала за нею.

— Я б тобі порадила оторочити оборки не чим, тільки таким самим кружевом, як я собі купила вчора... Делікатне напрочуд!

— Ба я вже собі весь доклад дібрала на свій смак... От зараз самі побачите, чи добрий смак у мене.

— А я заходила була вчора в «Magazin National»¹... От де бачила чудові й розкішні кружева та й усякі матерії... Шкода тільки, що все воно здебільша линюче.

«Magazin National» — це не французький, а щиро арабський магазин. Араби дуже люблять робити собі французькі вивіски, хоч часом трапляються в тих вивісках курйози. Он над одним магазином замість «Confections d'enfant»² надписано: «Confection d'enfants».

— Дивує мене, чогось не трапляються вже тії товари, які бували давніш. Є в мене декотрі плаття, пошиті буде тому год з четверо або й п'ятеро. Ото матерія гарна, міцна, нелинюча! Плаття — неначе досі в первісному своєму сяйві!

¹Магазин «Національ» (франц.). — Ред.

²Готовий дитячий одяг (франц.). — Ред.

«В первісному своєму сяйві» має значити: «допіру пошиті», «ще нові».

— А чи ви знаєте, мої панійки? Часом у різнощиків бувають найпречудові матерії і всякий інший крам. Позавчора я купила в одного різнощика кашемірову гарнітуру... От розкіш!.. І дешево!.. Та от і зараз маю з собою клаптичок у кишені — бачите?

— Ой, та й гарно ж! Це така річ, що наводить божевілля! Це така річ, що аж розум вона виганяє! (Ші біжя́ннин! Ші біта́ййір ль-акль!)

«Наводити божевілля», «виганяти розум»... — не треба брати цих емоційних виразів дослівно. Вони попросту мають визначати: «Це така принадна річ, аж очі розбігаються».

— А по чому за локоть?

— Е, він був правив по два з половиною піастри, та я одразу об'явила ціну ші́стдесят пара. Довго він одмагавсь, торгувавсь, та нарешті пристав і оддав по ші́стдесят парá.

60 парá, або 1 1/2 піастри, це більше-менше 10—11 копійок.

— Що дешево, то дешево!.. Як йтиме він узавтра коло вас, напровадьте його до мене!

— І до мене! Я теж куплю!

— І до мене!

— А от, буде тому скількись днів, бачила я m-me Мааруф. На ній була прекрасна сукня кольору *jujube*¹. Але як вона сидить на ній!.. Ет!

— Бо в неї кривий стан! Чи варто й одягати в гарне оту криву ломаку?! Каже прислів'я: «Ля́ббис иль-уд-біжуд (Вдягни пеньок — то й пеньок покращає)»... Ну а для неї ніщо не pomoжеться!

¹Грудної ягоди — унабі, китайського фініка (франц.). — Ред.

— Крива та ще й довготелеса! — згодилася пані дому.

На хвилину розмова припинилася, аж ось в однієї з гостей ентузіастично заясніло обличчя — вона разом щось пригадала:

— Чи ви вже знаєте вчорашню новину?! — раптом вигукнула вона сенсаційним голосом.

— Яку?? Яку?? — з радісно-тривожною цікавістю накинулися всі на ню.

— Вчора справили заручини m-lle Емілії з д. Мór-косом — звільна, смакуючи кожне слово, проказала вона.

— Невже?! Виходить, що таки доби́ли торгу!.. Бо чутка про те, що Емілію хотять заручити, іде, мабуть, чи не з місяць. Казали тільки, що батько та жених на приданім не можуть помиритися.

— Це правда, не могли були б та й не могли, бо жених правив багато більше грошей, ніж Еміліїн батько давав. Аж учора зовсім домовилися, і вже край!.. Сторгувалися!.. Батько згодився дати геть усю тую надбавку, що правив д. Моркос.

— Ну та Еміліїн тато може ще й теперечки сміятися собі в пазуху!.. Бо другий дурний покупець на його дочечку був би знайшовся не швидко, хоч би татусь давав за нею й мільйони!..

— Еге ж!.. Тої неділі зустрілася я з нею на весіллі в панів Вагбі. Вона була вбрана в атласне плаття, біле-білесеньке, а сама вона — аж чорна!.. Виглядала так, наче блоха в сметані... Ага! Ще ж я зустріла там пані Мутрân... на ній була шовкова рожева сукня... була там і пані Адла... на ній — костюм непоганого ржавистого кольору. А втім, нічий костюм не припав мені так до вподоби, як той, що мала на собі m-me Катұра: небесно-голубий... аж сіяє принадою!

Увійшла наймичка:

— Прийшла пані модистка... Жде в вашій спальні, — оповістила вона хазяйку.

— Ходімо, ходім! — весело заметушилися всі та й побігли дивитися на принесену модну сукню.

Отак значніші бейрутські дами готувалися до баллю. А втім, треба признатися, що такі розмови однаково були б велися поміж жінками та дочками тутешніх нотаблів не тільки тепер, перед балльом, але й будь-коли. Балачка про костюми, про костюми, про костюми — ото найзвичайніша тема серед вищого бейрутського християнського дамського товариства, і луччих інтересів у них немає. Що ж до таких пань, як Гедійє та інші, котрі з бідніших, то їхні всі розмови звичайно ведуться про кухню, про всякі страви, про хазяйствечко. Не багацько високих інтересів і в дівчат: вони в тісній своїй компанії, — як думають, що ніхто їх не чує, — люблять балакати про інтимно-фізіологічні справи — от, приміром, коли і в який день хто з них має щомісячну жіночу слабість, або балакають про щось інше із цієї самої сфери. На честь християнкам можна зауважити, що їхні розмови, хоч і фізіологічні, бувають безмірно пристойніші, ніж у мусульманок. Мусульманські дівчата й жінки, з дитячих іще літ, як зберуться в своїх гаремах побалакати між собою, то навчають одна одну про такі подружні подробиці, що навіть найгірша європейська проститутка була б почервоніла з сорому.

II

Ну от надійшов день балю.

Один з гарних звичаїв, який позаводили європейці в Сирії, — це той, щоб будувати покої дуже широкі й з високими стелями: одноповерхова господа тутешніх

багатших людей виглядає заввишки з церкву. Що ж до давніх низьких азіатських будинків, то треба аж дивуватися, яким способом люди в них можуть не спектися живцем серед палючого сірійського літа. В Бейруті одна з найвищих зал, дуже розлога й розкішна, — це в господі Фрнейніїв. Громадський балльо має одбутися саме в ній.

Ще танці не почалися, та вже багато гостей посходилося. Зала й суміжні покої аж кишать пишними й гарними, хоч і розмальованими, дамами і не менш пишними кавалерами. Невважаючи на дорогеньку ціну за «папірчик» (білет), зібралося сюди чимало людей навіть і з середнього достатку; а вже ж нема чого й казати, що позбиралося геть усе бейрутське християнське «вельможне панство» — одним словом, усе те, що бейрутські християни звать «notre haute société», «notre noblesse», або, чисто по-арабському, «акебір-на (наші вельможі)». Поміж тими «благородними вельможами» можна побачити, ондечки, Сюрсоків та Бюстросів — багатих комерсантів, які не цураються й меценатства і запмагають своє рідне арабське шкільництво, хоч своїх власних дітей виховують в Англії та Франції. Щоправда, не саме меценатство в них у голові. Бо он, тут-таки в цій залі, можна поміж гуртом Сюрсоків углядіти Ельєса-ібн-Ібрагіма Сюрсока, що його спеціальність — зводити невинних дівчат і робити їх жінчинами. Недавнечко він з юрбою таких, як і він сам, виважив двері в одній бідній хаті, щоб живо-силом схопити дочку безталанних пожильців, яку на-знав собі давніш, і ніякого турецького суду він за те не боїться, бо він багатир — на хабар суддям гроші є... А он стоїть Муса Фрейж із своєю ще й досі гарною жінкою. Він — так само значний комерсант: торгує шовком, як і більшина бейрутинців; та честолюбець із

нього неабиякий. Як пихато несе він'оце зараз на грудях декілька османських орденів, наділених од султана! Правда, всі знають, що ті ордени позаробляла йому жінка, бо вона охоче, за згодою чоловіка, ділила своє кохання з кожним-кожним-кожним бейрутським вâлієм (губернатором). Та на ордені це не виписано, і всі тепер поважають Фрейжа — всіх зависть бере, як поглянуть на ті ознаки султанської ласки, що висять йому на грудях... Далі, онде, видко трошки пригноблену постать Саліма Шхâде, драгомана російського консульства. Селяни з Лівану ненавидять Саліма, проклинають його за хабарництво і перекручують його ймення із «Салім (мирний)» на «заллім», де корінь «злм» каже про «кривду». Та щó кому до селянської ненависті! — всі добрі люди Саліма знають, і всі щиро поважають, і всі бояться, бо він має право сказати: «Le consulat de Russie — c'est moi...»¹. Адже консул, князь Гагарін, ні слова не знає арабського, і весь — у руках Салімових, і не дурно хтось із бейрутян сказав: «В російському консульстві справжній консул, і монсул, і геть усе — то не хто, як Шхâде...». А до кого там отак привітно осміхається оце зараз Салім? О, то теж один із не послідніх бейрутських православних «вельмож»: він довго був торгував живими людьми, хоч і не рабіннями, збив собі з того чесного промислу чималенькі гроші, і тепер він один з найперших людей у Бейруті. Кажуть, що він цього літа хоче, в спілці з другими «вельможами», завести рулетку в Айн-Совфарі на Лівані, де люблять літувати багатші бейрутинці; лихі язики торочать, що разом з рулеткою він заведе й потайний мінатюрний публічний домочок, в якому

¹ Російський консул — це я (франц.). — Ред.

будуть не тільки дівчата, ба й молоді хлопці, задля любителів... Ось до нього підходить іще один значний «вельможа»: колись він був кухарем, потім...

Але нема часу казати далі, бо он, дивіть, увійшов до залі шейх Жяммель із дочками.

Жяммелеві дочки не виблискують своїм убранням: воно на них доволі простеньке. Тільки ж це костюм європейський, а не ізар, бо Гедійїсі пощастило вмовити Жяммеля, щоб він передяг дочок на європейський лад. Щодо самого шейха Жяммеля, то він ніяк у світі не згодився скинути з себе свою гірницьку одіж і пішов на балльо в такому самім старосвітському гірським костюмі, в яким приїхав.

Увійшовши з дочками до залі й попавшись у самий вир густої людської юрби, де не видно було жоднісінького знайомого обличчя, шейх Жяммель, мало не запаморочений, протовпився з дочками швидше до стіни, до дивану, де й нашукав собі порожні місця. Як посідали вони втрюх, шейх Жяммель обдививсь навкруги пильніше — і погляд йому похмарнів та й зробивсь аж тривожний. Всі дами, які пурхали сюди й туди, були декольтовані, а це шейхові Жяммелеві було не по знаку. Задля шику всі балакали по-французьки, арабської мови було так що й не чути, і на Жяммеля напала непевність, чи туди він попав, куди слід, чи в якусь сороміцьку господу. Із тих, кого він знав у Бейруті, нікогісінько тут не було.

— Аллâг! — вимовив він сам до себе. — Хто вони — оці жінки й дівчата, які ходять з голими грудима?.. Де я опинився?.. В чесній господі чи, може?.. — і він не доказав.

— Тату! — покірно зауважила йому одна з дівчат. — В одній московській книжці намальовано баль, то й там я бачила такі самі вбрання.

Батько здвигнув плечима і процідив крізь зуби:

— Добре, побачимо, що буде далі...

Заграли музики. Кавалери з дамами поставали до кадрилию. Вже й перші п'ять фігур Жяммель оглядав з огидою. Коли ж надійшла шоста, коли кавалери пообнімали своїх дам і, притиснувши їх до себе, закрутилися по залі, шейх Жяммель підвівся і громовим голосом гукнув:

— Стійте, музики!..

Танець спинився. Всякий гомін разом ушух. Всі дивилися на незнайомого араба, що його очі метали іскри, всі дивилися — і не розуміли, що сталося.

— О, Господи Боже! — зачав Абу-Амін натхненно-проповідним голосом, що аж колотився з обурення. — О, Господи Боже! За що ти нас покинув!! Буде тому тридцять і сім год, як бачив я Бейрут востаннє — і був він тоді город віри Христової. А тепер?.. Я не знаю, що тепер із ним сталося!..

Передше ваші матері, жінки й дочки ходили, закутуючи лице своє, щоб нічий погляд нечистий не впав на них. Тепер вони перед чужими людьми одгорнули запону не тільки од обличчя свого, ба й од грудей!.. За моїх часів голі груди в жінки можна було побачити хіба тоді, як вона годувала грудима дитину...

Чи ви не знаєте, що до замужньої жінки не сміє доторкнутися чужий чоловік ніколи-ніколи, а до дівчини — тоді тільки, як церква поблагословить їх зватися мужем і жоною?! А що в вас оце зараз продіється? Що це за танець? Чоловік байдужно дивиться, як його напівголу жінку привселюдно пригортає хтось другий! Батьки не стидуються, що їхні невинні дівчата падають в стидкі обійми кожному парубкові, і він перед старими людьми крутить їх по покою, мов одурілий з любоврастія!..

Де я? В чесній господі чи в домі гріха?..

Прокляття на єзуїтів, що навчили вас мерзоти вавилонської!.. О, растлініє нравів! Йя, фасад уль-ахлак!..

Гомеричний регіт не дав Жяммелеві казати далі. Інші, як скажені, реготалися з того, що от, мовляв, на Жяммелеву думку, отці-єзуїти навчили бейрутянок декольтуватися. Інші знов аж хапалися за живіт од слова «растлініє нравів (фасад уль-ахлак)», бо одно — що воно само собою архаїчне, а друге — що Жяммель, пхаючи до своєї мови святі церковноарабізми, вимовив оте слово страх як кумедно, пересадно гортанним емфатичним способом; в Бейруті швидше вже були б сказали: фсёд иль-хля. Треті знов реготалися з Жяммелевого «мужицького» вбрання і з його манер.

— Ходімо, дочки, звідси! — сказав Жяммель до своїх дівчат.

Вони вийшли. А позаду їх заграли музики.

III

Прийшовши до Гедійїв, батько зараз загадав дочкам скинути з себе франжійські сукні, хоч вони були без декольтування, і сказав удягтися в изари. Сукні він пошматував своїми міцними руками на скількись шматків. Даремне Гедійїха хотіла була вмовляти Абу-Аміна, щоб він краще продав ті плаття, а не дер їх, бо вони коштують чимало — Абу-Аміна переконати не можна було.

— Хай гине все марно! Нехай ті ганчірки нікого не спокушають!.. — похмуро одрубав Абу-Амін і зараз спитав у доктора Гедійє: — Коли йде бараход до Яфи?

«Бараходом» звуть палестинці пароплав, з російського — «пароход». Гедійє зрозумів Жяммеля, хоч у Бейруті звуть пароплав «бабôр», а французькою — «vareur».

— Котрий? Австрійський?.. Бо австрійським їхати найвигідніш, — сказав Гедіє.

— На австрійським бараході не поїду, бо й там, певне, єзуїти.

— Тривай! Сьогодні неділя?.. Е, то взавтра ввечері їде пароплав московський!

— То я взавтра й поїду.

IV

І поїхав. Ніч була гаряча, а ясна — мов день. З пароплавного чердака було добре видко і Бейрут на високім мису, і Ліванські гори ліворуч од нього, і всередині поміж ними — бейрутську затоку святого Юрія, куди й досі ходять московські прочани дивитися на камінь, що саме коло нього, повідають, святий Юрій убив страшного змія-людоджерця. Під золотим потоком місячного світила гарний білокам'яний Бейрут здавався на своїй горі ще гарнішим. Знов же, кинувши очима на другий бік уліворуч, не хотілося очей одривати од моря й гір Ліванських. Найвищий з ліванських верхів — Синнін, укритий вічним снігом, вирізувався на темно-голубому небі, мов осяйна дорогоцінна гора з суцільного щирого срібла. Шеїх Жяммель, суворо поглядивши якусь часину на ті гори, на море, на Бейрут, огидливо проворкотів:

— Блуднице вавилонська!..

Його очі з любою втіхою спинилися на російському «бараході», де він сидів на чердаку. Тут було повно прочан з Росії і з України, що їхали на Яфу до Єрусалима. Саме тоді один прочанський гурток щиро молився на ніч. «Мйа-ца-й-сина...» («царю небесний удушителью...») — благочестиво шепотів дехто, і Жяммель міг навіть розчути теє шепотіння. По-«москобійськи» він,

очевидячки, нічогісінько не тямив, якщо не брати до рахуби «Госбоді бомілюй», що часом співають по арабських церквах (вимовляючи на арабський лад «п» за «б»), коли туди прийдуть «москобійські» прочани. Та зараз Жяммелеві й не треба було нічогісінько розуміти: йому попросту була надзвичайна втіха — слухати незрозуміле релігійне шепотіння та дивитися на тую гарячу щирість, з якою «москобійський» гурток моливсь до Бога.

— Ах, мерзавци-мужічйо! — загорлав на богомольців один з офіцерів пароплавної команди. — Хохли проклятіє, беспамятніє! Ви опять расположились у самого прохода!! Сейчас мне переходіте в другое место!

І офіцер, — зроду, мабуть, не хто, як одеський українець, — додав до своєї мови проти «безпам'ятних хохлів» найгіршу московську лайку.

Само собою, бідний шейх Жяммель не міг зрозуміти офіцерської лайки, виправленої проти богомольців, ба навіть і його дочки, виховані по-московськи в дівочому Бейт-Жальському інституті, второпали лиш одно — що в тій лайці згадується мати. Тим-то ця пригода анітрохи не перебила шейхові його втіху: навпаки, він іще лучче втішився, бо офіцерського голосу прочани вслухалися заразісінько та й, не кажучи ані слівця суперечного, швиденько попереходили молитися в другий куток на чердаку, далі од проходу. Все те живо нагадувало Жяммелеві його ідеал «залізної руки» — і йому було любо.

«Бараход» тихесенько, звільна зачав одпливати. Шейх іще раз кинув погляд на Бейрут і подумав:

«Прощавай, дщи Вавилоня окаянная! Йя, фасед оль-ахляк!.. О, растлініє нравів!..».

Бейрут у Сирії,

19 феvреля — 3 марта 1897 року

II. Соломониця, або Соломон у спідниці

I

— Я не знаю, чому-то інші люди так вихваляють сірійську природу!.. Чого, приміром, любуються на пальми та на кипариси? І що в них гарного?.. Мені аж гидко на них дивитися!

— Ваша правда. Як на мене, то я сто пальм і двісті кипарисів не віддам за одну нашу російську берізку. Ах! Коли ж нам знову пощастить вернутися знову до Росії!

— І отой уславлений Ліван, що он стирчить перед очима, придивіться, теж нічогісінько не варт!

— І тут ваша правда. Було колись, ото як я була сюди допіру приїхала, Ліван здавався мені Боже яким гарним! А тепер і він мені поганий!.. Хоч знов і те правда, що через тутешніх проклятущих арабів не то що Сірія з Ліваном — рай був би споганів, рай був би обрид!.. Ах, коли б швидше до Росії!

— Ах, коли б швидше до Росії!

— Там тепер так любо, так хороше! Ноябр... зима... перший сніг... санки... трійка!

— Ой, не згадуйте, Ганно Михайлівно!.. А тут, тепер-о, в ноябрі, аж згинутися можна з тої палючої спеки!.. Ну та й каторжна сторінка ота Сірія.

— Ольго Петрівно! З усієї бейрутської природи я тільки й люблю, що море.

— А знаєте, Катерино Йванівно, адже ж і я люблю тут самісіньке море!

— Та-а-а-к... Але я люблю море не за красу його, а через те, що знаю, що можна тим морем до нашої Росії заїхати та й покинути цю мерзенну школу, де ми чор'зна чого сторчимо!

— Чи ба, Катерино Йванівно! Тадже ж і я люблю море тільки за те саме!

— І я!

— І я!

Отак розмовляли поміж собою п'ятеро паннів, дивлячися з високого балкона на один із найчудовіших краєвидів, який можна побачити на землі. Чотири з-поміж них — молодесенькі панночки, а п'ята, котра старша, Катерина Йванівна Міллер — то їхня начальниця, директриса. Кожна з тих п'яťох московок запнута високим хвартушком через плечі, а на грудях, на тому білому хвартушкові, в кожної нашіто великого сірого хреста — щось ніби так, як часом буває в сестер-жалібниць на війні, тільки що в тих сестер хрест бува червоний, а в цих дівчат він сірий, та й облямовано його широкою голубою каймою-окрайкою. Цей сірий хрест — то знак, що дівчата служать в «Императорском православном палестинском обществе».

Той великий будинок, що на його височеннім балконі вони тепер оце сидять і розмовляють, то арабський православний Бейрутський дівочий інститут, де вони вчителюють. Це школа не «Палестинского общества». Зветься вона мудрувато: «Бакұрат ель-ихсєн», себто «Первопочатки добродїйства». Таке назвище з того, що в пансіоні є чимало стипендій для бідних дітей. По-вуличному звуть того пансіона не так «з письменська — звисока», а попросту: «Мєдресет Лябібе Жяхшєн» (школа Лябіби Жяхшєнової), бо начальниця над інститутом — Лябібе Жяхшен.

Чого ж оті московські панни так ненавидять свою школу «Бакұрат ель-ихсєн»? І чого вони в ній опинилися? І коли начальниця над школою є Лябібе Жях-

шен, то яким способом Катерина Йванівна Міллер має бути так само начальниця?

Чотирнадцять тому год одна православна арабська черниця, ота сама Лябібе Жяхшен, заснувала невеличку початкову, елементарну шкільку задля малих сиріт. За допомогою православних бейрутських багатирів (нотаблів), особливо панії Амелії Сюрсок, школа тая розвивалася дуже гарно, сильно розрослася. І надумалася православна арабська бейрутська громада зробити з Лябібіної школи що-небудь краще, ніж те, чим вона була досі. Французька мова в Бейруті дуже потрібна, і задля неї православні бейрутяни оддавали й оддають своїх дітей звичайно в науку до католиків, до єзуїтських шкіл; так-от, щоб не вдаватися вже до тих еретиків, православні араби поклали переробити громадським коштом школу Лябіби Жяхшені на дівочий інститут з путящою наукою французької мови та ще з іншими науками, щоб у тім інституті могли вчитися не самі-но бідні сиротята, але й діти багатих батьків, акєбирів, себто вельмож. Сказано — зроблено. Чисто всі вчительки й учителі — православні, бо навіть для французької мови замість природних французок запрохано православних грекинь з Марселя, що в них рідна мова не грецька, а французька. Начальницею зісталася Лябібе, бо будь-що-будь це ж її школа, а не чия, а шкільною патронесою дісталася пані Амелія Сюрсочиха.

Лябібе раділа. Та чому б не радіти, коли одтепер з платних пансіонерок ішов їй чималий доходець? Дуже втішалися й усі бейрутські православні на свою новітню школу. Та з далекого Петербурга накинуло на тую школу своїм оком «Жямайє», себто «Товариство», або сказати — «Императорское православное палестинское

общество». Не однаково оповідають усі араби про те, на які способи було взялося «Жямайїє», щоб підступитися до «Бакұрат ель-ихсєн». Кажуть, що воно шкільній патронесі Амелії Сјурсоковій прислало з Петербурга свого ордена з титулом «за поміч для православія» і тим орденем прихилило до себе патронесу, амбітну, як і всі араби-християни. І от вона 1896 року дала свою згоду на те, щоб «Жямайїє» прислало до інституту скількись учительок із Московщини, нехай вони дітей навчають доброго церковного співання, і географії, і арифметики, і московської мови, ще й гімнастики. Правду кажучи, нікому з бейрутян не треба було московської мови — так коли ж «Жямайїє» дуже й дуже з нею набивалося! А що пані Сјурсок мала в православній бейрутській громаді велику силу, то бейрутська громада мусила пристати й на московську мову, хоч і з неохотою. Тільки ж «Палестинському обществу» було цього мало: йому одразу заманулося куди більше! Петербурзькі орударі «Палестинського товариства», а саме секретар Хитровó та інші обрусителі, як нашукали в Петербурзі четверо вчительок та ще п'яту найстаршу — Катерину Йванівну Міллер, то не викрили їм того тахітум'у, на який справді згодилася бейрутська арабська громада. Ні! Вони наділили Катерині Йванівні гучний титул: «начальница Бейрутского православного института для девиц» та й заявили всім п'ятюм, що мають вони їхати на Схід із спеціальною місією: щоб із Бейрутського інституту повиганяти звідусіль французьку мову, а натомість запровадити тамечки скрізь московську, та то ще й так запровадити, щоб геть усі науки йшли мовою московською, а не французькою й арабською, як було досі. Того, — мовляли петербурзькі орударі, — страх як бажають

бейрутські православні араби, бо всі православні на Сході — страшенні русофіли і люблять «щиру православну мову». Бідолашні одурені дівчата разом із своєю «начальницею» поїхали до Бейрута на свою русифікаційну місію. Дуже-дуже швидко мали вони з досвіду пізнати, що ані Катерину Йванівну Лябібе Жяхшén і ніхто з арабських учительок та вчителів не хочуть признавати за свою справжню начальницю, ані католицьку французьку та свою арабську мову ніхто з-поміж них не хоче кидати й міняти на «щиру православну»; щоправда, роблять московкам декотрі дрібні відступки і дозволяють порядкувати в дрібницях; ну, правда, звать m-lle Міллер «директрисою», але й ото всього!.. Спробували було московські вчительки, пам'ятаючи свій наказ од «Палестинського товариства», хоч трохи викорінювати французьку мову, спробували — коли вже других учительок не можна виперти, то хоч на своїх годинах держатися мови московської, а не французької: це зветься «натуральний» (а правду кажучи — антинатуральний) метод — учити дітей одразу чужою, незрозумілою для них мовою; тоді пішли з того всякі прикрі історії з батьками! Замість давнішої простої неохоти супроти московської мови, з'явилася в бейрутських арабів уже люта ненависть — і проти московської мови, і проти московських учительок. Може б, самі батьки й не дуже були турбувалися про всенюку оцю справу, бо звичайно тутешнім батькам байдуже до якихсь там програм шкільних, так їх раз у раз нишком підбурювала Лябібе Жяхшén. Вона перед своєю арабською громадою перещиганювала не тільки московську науку, ба й усяке слово бідних москочок, усякий їх жест, усякий їх учинок і всі звичаї.

Всі ці Лябібіні інтриги велися тільки нишком. Бо щоб зовсім вигризти московок з інституту — цього теж нікому не хотілося, а вже ж самій Лябібі, справжній отій хазяйці над інститутом, навіть менше б того хотілося, ніж кому. Адже гроші за службу платило московкам «Палестинське товариство» — не школа «Бакуратель-ихсєн» і не православна бейрутська громада; навіть би мали араби відкидатися од їхньої безплатної служби? Для Лябібі знов дуже важно було й те, що московські вчительки одбували, кожна по черзі, щоденні дежурства в пансіоні і добре допомагали вдержувати серед пустотливих школярок тишу й лад, бо вони зовсім легко вміли своєю прихильністю та привітністю втихомирювати дітей. До того ж вони згодилися — як не всі години, то хоч декотрі, а саме географію й арифметику, викладати вченицям не своєю мовою московською, а французькою, дарма що це йшло вже проти того обрусительного наказу, який їм дало було «Палестинське товариство». Цінуючи все оте, Лябіба й інші арабки не заводили з московськими вчительками останньої рішучої баталії на життя й смерть, а попросту робили їм тисячі дрібних прикrostей та підпускали їм тисячі шпильок. І життя бідних, одурених чужинок оберталось через ті тяжкі дрібниці в чистісіньке пекло...

II

— Катерино Йванівно! — почувся на балконі коло порога чийсь дівочий голос. — «Чорна» давно вас чогось шукає.

Голос говорив зовсім доброю російською мовою, тільки з деяким гортанним виголосом. То була молоденька вчитель-арабка на ймення Мар'ям, вихова-

ниця російської школи в Бейт-Жалі; Бейт-Жаля — це палестинське село поза Єрусалимом, або, сказати, саме попід Віфлеємом. І вона служила в «Палестинському товаристві». «Товариство» звеліло Мар'ямі приїхати з Бейт-Жалі до Бейрута на те, щоб вона служила для московських учительок за товмача, коли б довелося їм іноді балакати з такими арабами, які зовсім французької мови не тямлять.

Катерина Йванівна спустилася з балкона вниз, в одну світлицю, де знала, що там вона знайде Лябібу, або «Чорну». Чому ж Лябібе зветься «Чорна» і хто її так охрестив? А от чому і хто. Хоч московської мови Лябібе не розуміла аніжé і хоч росіянки могли при ній вільнесенько балакати між собою, про що завгодно і між іншим про ню саму, тільки ж вимовляти її ймення «Лябібе» їм не випадало, бо, чуючи своє ймення, Лябібе мусила б знати, що московки говорять своєю мовою не про кого, тільки про неї, а це знов було б ніяково. Так-от, щоб не притягати Лябібину увагу своєю балачкою, вони вмовилися звати її «Чорна», а її двоюрідну сестру Фаріду, світську, звати «Біла».

Катерина Йванівна поздоровкалася з «Чорною», бо ще її сьогодні не була бачила. «Чорна» виглядала дуже радісно й тріумфально. Може, воно здається такечки через те, що сьогодні неділя і що на Лябібі нова парадна чорна сукня? Ні, не тому. Якась особлива радість і особлива тріумфальність одпечатувалася на Лябібину обличчі.

— Сьогодні задля неділеньки чимало батьків поприходило в школу, — солоденько проказала вона через Мар'яму, і можна було впізнати з того лагідного прихильного і християнсько-незлобивого тону, що вона вступнула московкам якусь дуже й дуже нелюбу

штучку. — Та вони, батьки її, поприходили не до дітей своїх, вони бажають побачити не кого, як вас, m-lle Міллер. Вже два місяці буде, як розпочався наш учебний рік, то батькам хочеться тепер про дещо з вами перебалакати.

М-lle Міллер увійшла до вітального залу. Тут неспокійно стояла юрба одягнїх арабів, піджачників, хоч були й старезні халатники, і стояла тут ціла зграя новомодно вбраних і підмальованих арабок — це все були найлуччі Лябібіні прихильники й прихильниці. Вони кинулися до московської директриси й оточили її. Було zarazом усіх людей із тридцятєро або, сказати, — й більше. Всі гули, як бджоли в вулику.

— Ми не розуміємо, не розуміємо та й знов не розуміємо ваших розпорядків, m-lle Міллер! — гнївно задріботіла по-французькому одна з дам — дама балакуча, укладлива, що, як кажуть араби, «лсєна б'арбаа у ашрін фраши» (язик у неї був на двадцять чотири метелики). — Доки ви були не приїхали, шкільний règlement був у нас такий, що батькам дозволялося навідувати своїх дітей у цім-от пансіоні тільки один раз на місяць, і це було саме добре. А ви приїхали — та й дозволили нам приходити щонеділі.

— То чого ж ви, бачу, невдоволені? — здивувалася Катерина Йванівна. — Ви повинні радіти тому, що тепер вам частіш доводиться бачити свої діти.

— Повинні радіти!?! — загула обурена юрба.

— Радіти?! — іронічно скривилася тая дама, що розпочала розмову. — Добре «радіти»!.. Натупається людина коло своєї праці за тиждень, радніша хоч у неділю мати собі спокій, а тут — на тобі!.. Йди до дітей у пансіон!.. Ніколи вже вільної, просвітної години нам нема!

— Ваших дорікань і вашого способу думання я навіть розібрати не можу, — одмовила m-lle Міллер. — У нас, у Росії, кожен батьки дуже радіють, коли пансіонське начальство дозволяє їм частіше бачити своїх дітей. Коли я од тутешньої шкільної ради добилася того, щоб вам можна було заходити до дітей щотижня, то я думала була, що ви мені ще й подякуєте за те... А втім... ми ж не силуємо вас ходити сюди щотижня! Коли кому не хочеться, то нехай не приходить!.. Або нехай приходить так, як і давніш — раз на місяць... або й раз на рік!

— Помиляєтеся, панночко! Бо от, скажемо, я, хоч би й хотіла, то не можу так зробити! Адже коли другі батьки ходитимуть до пансіону, а я не ходитиму, то мої діти плакатимуть і нудитимуться. Нехай нікому не можна буде ходити, то діти сидітимуть спокійно!.. А вже ж скільки грошей коштує те ходіння!!

— Грошей?!

— А грошей!.. Бо не можна ж прийти до дитини з порожніми руками: треба й гостинця принести — яблучко там, чи винограду, чи пиріжків, цукерків або чого. То все те — хіба не гроші?.. А коли чия хата не близько од школи, а далеченько, то треба ще й звощиком сюди їхати — знов трата!.. Отак-то кожен раз і вилетить із кишені цілий межд!.. Чи знаєте, добродію, що через вашу примху ми за рік повинні одтепер аж п'ятдесят два меджіди за своїх дітей доплачувати!!

— Ми більше не хочемо, щоб були візити кожного тижня!.. Не хочемо!.. — з усіх боків загукали до m-lle Міллер сердиті голоси батьків. Хто не знав по-французькому, той миттю догадався, про що йдеться. Такі — загукали по-арабськи:

— Ма́ мнрід! Ма́ мнрід! (Не хочемо!)

— Знов же: не хочемо ми й російської мови! Не хочемо анітрохи! — заверещав збоку якийсь араб.

Хор підхопив:

— Не хочемо! Зовсім не хочемо! (Ма мнрід! Ма мнрід абадан!)

— Але ж, панове! — спинила їх Катерина Йванівна. — Вже ж тої російської мови зовсім мало в вас зосталося!.. Вже ж тепер я визначила розписання таке, що на російську мову йде зовсім небагато годин!.. Он погляньте: французької мови буває щодня аж три години, а російської — одна-однісінька годинка. Географію я викладаю по-французьки... арифметику, ба навіть гімнастику ведуть мої помічниці так само французькою мовою... Подумайте: на нашу російську мову тратяться ваші діти в день одну-однісіньку годину...

— А ми й того не хочемо!.. Бо нащо дітям памороки забивати!.. Нехай вчать саму-но французьку!.. Ми в Бейруті живемо, а не в Московії!

М-lle Міллер не знала, що далі й казати. Вона безрадно обвела очима залу. Коло порога стояла, схрестивши руки, свята черниця Лябібе, і блаженна християнська радість вигравала на її лиці. М-lle Міллер круто перервала розмову.

— Добре! Я перебалакаю з m-me Сюрсок, чи не можна вволити вашу волю, та напишу й до секретаря «Палестинського товариства», щоб дозволив мені геть вигнати російську мову звідси, — сухо вимовила вона, повернулася, покинула залу та й пішла знов нагору, на балкон. Там вона немічно впала, не сіла, на крісло. Та це ще не був край. Бо добряча Лябібе заразісінько зайняла десь М'яр'яму та й послала її сказати наздогін Катерині Йванівні:

— Батьки нахваляються, що всі вони й геть позабирають своїх дітей із школи, коли хто-небудь їх силуватиме вчити московську мову.

— О, Господи!.. І чого ми тут стирчимо! — мало не застогнала m-lle Міллер. — Чи не сором тому, хто нас одурив і вислав сюди на наругу!.. Одначе нічого не вдієш: треба їхати до Сюрсоцихи, все розказати, бо далі вже невидержка... Не можна далі терпіти того, що з нами тут виробляють, треба якось покласти край!.. Та за одним ходом перебалакаю і про сирітську справу, бо не можна терпіти, щоб сиротам чинилися кривди, що зараз чиняться.

Прикликали арабажія, себто погонича, звощика того. По-французьки він не тямив. М-р'ям, вихованиця суворой й «прюдної» бейтжальської школи, засоромилася, коли од Катерини Йванівни звелено їй, дівчині, забалакати до того «чоловіка» і порадитися з ним про ціну. Червоніючи, плутаючись на словах, вона спиталася в арабажія, що він заправить за годину. Домовилися за сім з половиною піастрів. Катерина Йванівна сіла та й поїхала до Сюрсоцихи.

III

М-me Сюрсок зустріла Катерину Йванівну сухенько. Тая одразу приступила до діла.

— Найперша справа, яку я бажала б полагодити, — це сирітське питання. В нашій інституті заведено так, що наймичок нема, а всяку чорну роботу одбувають учениці-сироти: вони вслугують своєкоштным дівчатам, вони прятають спальні після них, вони змивають підлогу і таке інше. Своєкоштни не поважають їх, дивляться на них, як на нерівню. Це все — дуже непедагогічно. Треба, щоб у школі всі були рівні, треба для

чорної роботи найняти осібних найминок, а сиріт — одзволити.

— Щось чудне ви говорите, m-lle Міллер! Яка ж може бути рівність, коли одні за науку й за харч платять гроші, а другі нічогосінько не платять? Ви ж самі знаєте, що сироти й годуються, і вчаться в школі зовсім дурно! Через те елементарна справедливість каже, щоб вони своєю працею одробляли що-небудь — ну хоч свою харч... Опроче, не забувайте й того, що коли б узяти найминок, то вже ж безплатно наймички не служили б: треба було б їм заплатити. Виходить, що це — справа грошова. А чи пам'ятаєте ви, m-lle, нашу з вами умову, що ми її з вами були поклали тоді, як ви сюди допіру приїхали? Вашим ділом у школі має бути самісінька педагогія, і порядкувати в школі ви маєте в самісіньких справах педагогічних, тільки їх ви й маєте право змінювати на ліпше, а в справи грошові і в економічне життя школи ви не повинні плутатися. Я б дуже вас прохала пам'ятати тую нашу умову й не вимагати ніяких грошових трат.

— Я й не вплутуюсь, я нічого не вимагаю. Я вас тільки прохаю.

— Ні, ні! Це річ така, що не можна! Нехай сироти одробляють свій хліб... бо це буде і по правді... та й не розпускаються нехай: не з великих вони панів!.. А чи знаєте? Я, до речі, маю вам сказати ще й більше: батьки наших учениць дуже не раді з того, що ви сиротам потураєте. Он, казали мені: тієї неділі, як повели ви пансіон до церкви, то ви в церкві поставили сиріт попереду, а тих, що платять, позаду. Це не годиться!

— Сироти — менші, вони на зріст нижчі, а ті, що платять, ті старші і на зріст вищі. Через те я їх так і поставила в церкві. До того ж, m-me Сюрсок, це діялося не

де, як у церкві! Хіба ж і в церкві воно не годиться?.. Хіба ж і в церкві не всі рівні?..

— Хоч би й у церкві, то не годиться. Батьки дуже були покривдилися з того та й приходили до мене, щоб пожалітися.

— Ат! Нехай буде й так! — безнадійно махнула рукою Катерина Йванівна. — Цієї неділі поставлю дітей у церкві так, щоб багатим батькам не було кривдно... Ну а тепер послухайте, що іще кажуть батьки... Це вже мені самій вони казали...

Вона розказала Сюрсочисі про те, як ремствували сьогодні батьки на щотижневі візити.

— І тут, мабуть, чи не доведеться вам їхню волю вводити, — заступилася за батьків Сюрсочиха, — тільки, звісне діло, варто було б попереду розвідати, чи справді геть усі батьки невдоволені з частих візитів, чи, може... та я цього не думаю... не рада лиш менша половина... А от іще про одну новітню річ, яку тепер заведено в вас, я й зараз можу сказати, що їй треба буде скасувати неодмінно. Торік наука велася в школі до половини п'ятої години, а за вашим новітнім розпорядком зроблено теперечки так, що всенька наука кінчається в половині четвертої... — на цілу годину швидше, ніж було торік!.. Це не гаразд!

— Але ж, пані Сюрсок!.. Я ж нітрохи не змінила число годин усієї науки!.. Скільки лекцій щодня було торік, стільки лекцій і позоставалося. Я тільки повкорочувала рекреації, щоб не були такі безмірно довгі, як давніш. І знаєте задля чого? Задля тих дітей, що живуть не в пансіоні, а в батьків удома. Тепер діти можуть уже заранше вертати додому, до своєї сім'ї.

— Ото ж то й зле!

— Зле?! Торік через нудно довгі рекреації діти трохи не цілий день, до самого вечора, без пуття стирчали в школі й одбивалися од сім'ї: батьки, можна сказати, своїх дітей ніколи не бачили або бачили їх коло себе тільки трошечки вже ввечері... Натурально, що вони зовсім не могли, як то кажуть, *influencer leur éducation* (впливати на їхнє виховання)!..

— *Influencer leur éducation*?! — перепитала m-me Сюрсок, наче не вірячи своїм вухам, що почула таку новітню чудасію, яку й збагнути не можна.

— Авжеж! На мою думку, це річ ненормальна, щоб дітям давала виховання й світогляд самісінька школа, самісінькі вчителі! — палко розвивала m-lle Міллер свої ідеї, засвоєні на петербурзьких педагогічних курсах; вона, бідолаха, не знала, що m-me Сюрсок стільки розумілася на тій новітній педагогіці, скільки одна пані на апельсинах (коли казати словами великоруської приказки). — Сім'я так само має своє повне право і свою повинність виховувати діти в своїм дусі, і ми, педагоги, не сміємо проти того опиратися. Дозволяючи дітям вертати додому раніш, ніж велося досі, я думала була, що батьки раді будуть, коли могтимуть бачити своїх дітей удома коло себе трохи довше, ніж бачили давніш.

— Ну це не так! Діти, коли вони вдома, а не в школі, то сваряться, б'ються, і нещасливим батькам з ними самісінька морока. Може, чули про наше прислів'я: «Ади ль-улéd шына хáлю (хто хоче дітей розсудити, тому доведеться повіситись)»?.. А не забувайте й того, що ви дітей пускаєте додому якраз у найскрутнішу пору. Бо це ж у половині четвертої... — правда? — вертають вони тепер до батьків?.. Ну але ж ота година, що між половиною четвертої та половиною

п'ятої, це саме такий час, коли матіркам не до дітей. Це такий час, коли матіркам хочеться трохи проходитися перед обідом, хочеться трохи подихати чистим повітрям...

— Скажіть краще: хочеться понамазувати собі обличчя білою і червоною фарбою... хочеться сидіти коло вікон та розглядати перехожих кавалерів... або походжати по шляху та моргати на них... — іронічно перебила Катерина Йванівна. — Ну в такому разі воно правда, що під цю годину діти таким матіркам не на руку!

— Ля тадіну уля тодѐну! (Не судіте, да не судимі будете!)... І от, до речі, знов скажу: була мені проти вас іще одна скарга — саме з цього приводу. Одна з дівчат прийшла була в школу нарум'янена, а ви що їй сказали?

— Це Мальвіна Трад. Їй — год шістнадцятеро. Я їй сказала, щоб вона не сміла цього робити, бо це — погань.

— А вона вдома взяла й розказала про те. Стара Традиха приходила мені жалітися, що ви підбурюєте дітей проти батьків... Ну та будь-що-будь, вернімося до нашої справи про лекції. До кінця цього півріччя ще нехай держиться той самий розпорядок, що встановили ви, але з нового року доведеться вам розтягти науку до половини п'ятої години... або ще лучче — до п'ятьох!

Катерина Йванівна гіркенько всміхнулася та й одмовила:

— Бачу, що мій голос не важить у школі нічогісінько — і це не тільки в економічних шкільних відносинах... на які я й не претендую... ба не важить він нічого і в педагогічній частині, яку ви полишили нібито мені. Дивно

лиш, на що мене вислало сюди «Палестинське товариство», наказуючи, щоб я була за начальницю!

— І мені самій це дивно! — одрізала пані Сюрсок. — Та ще й дуже дивно! «Палестинське товариство» довго набивалося й впрохувалося до нас на поміч, і я нарешті дозволила, щоб «Товариство» зробило мені поміч: я дозволила прислати сюди російських учительок, щоб вони були мені помічницями. А тепер «Палестинське товариство» бажає не помагати мені, а орудувати мною!..

— Виходить, що «Товариство» обдурило й мене? — навмання спитала Катерина Йванівна, хоч давно вже сама про те могла догадатися.

— Я про те нічого не знаю й не казатиму, — виминаючим дипломатичним тоном одмовила пані Сюрсок, не бажаючи сказати надто різкого слова. — Додам тільки, що я досі вволюла була вашу волю чималенько! Адже сиріт я зовсім-зовсім полишила вам: їх ви вчите, та й далі, про мене, вчіть саме так, як хочете і як знаєте... От, не захотіли ви, за наказом од «Палестинського товариства», щоб сироти вчили французьку мову — ми ж вам не перечили! — сироти французької мови і не вчаться, вони її не знатимуть... вчаться вони самісінької вашої мови!.. Але ті вчениці, що за свою науку платять нам гроші, з тими вже інакше діло... Ба навіть, як сказати правду, то ви й проти них не маєте чого дуже ремствувати: окрім французької мови, мусять же вони всі учити й вашу, хоч напевне не всі їхні батьки того бажають!..

Тут Катерина Йванівна перебила m-me Сюрсочиху й розказала їй про сьогоднішній напад батьків проти російської мови і про те, що батьки нахваляються позабирати свої діти з пансіону.

М-те Сюрсок переслухала її з цілою увагою. Обличчя їй дуже споважніло.

— В такому разі доведеться дозволити, щоб російської мови вчилися діти тільки тих батьків, котрі самі того забажають, — сухо вирішила вона. — Про сиріт не кажу: з тими робіть, що хочете... я кажу тільки про своєкоштных... Бо коли ми цього не зробимо, то батьки справді позабирають своїх дітей із школи, і Лябібе не матиме ніякісінького зиску.

— Ні, я ніколи на те не пристану! На це я не маю права! — рішуче заявила Катерина Йванівна, підводячися з місця, щоб попрощатися.

— Однак доведеться на те пристати! — різко сказала Сюрсочиха.

— Ніколи в світі!

На тих словах Катерина Йванівна і попрощалася з патронесою.

IV

Як їхала Катерина Йванівна додому, їй сталася пригода, звичайнісінька в Туреччині. Арабажій (а вимовляють це слово з наголосом і на а, і на і), погонич той, що віз її, був віри християнської. Як повертав він одним вузьким шляхом нагору, то він, зовсім не хотючи, якось зачеркнув дишлем мусульманина — атталь, себто носильника, що ніс був якогось тягаря на спині. Хоч і той атталь, і цей арабажій були однаково араби, або однакової раси, та араба-християнина зовсім легко розпізнати од араба-мусульманина. Бо в мусульманина видко на обличчі якийсь звіряче-почуттєвий, сексуальний відбиток і якийсь нахабно-сміленький вираз, а християнські обличчя — інтелігентні й лагідні. Тим-то атталь одразу впізнав, що з арабажія —

християнин, і страшенно розлютився, що гяур, себто людина безправна, смів дишлем зачепити його, сѣйїда (пана). (Замість слова «мусульманин» вживається в християнсько-арабській мові слово «сѣйїд», яке дослівно значить «пан».)

Треба признатися, що серед арабської раси, коли казати про ню гуртом, нема релігійної ворожнечі поміж мусульманами та християнами. Коли не в Бейруті, а деінде, приміром у Дамаску, то араби-мусульмани й араби-християни живуть у добрій лагоді поміж собою, вони заходжають в гостину одні до одних, приятелюють і таке інше. Та в Бейруті мусульман мало, а християн — сила, і вони здебільша багатирі, і за ними стоять європейські консульства, а мусульмани здебільша харпаки, і ніякі консули за них не дбають. А знов же турецькі араби-християни, де їх мало, там вони боязкі, а де їх багацько і де вони чують свою силу, там вони поводяться нахабно. Через усе теє бейрутські араби, котрі з бідних мусульман, ненавидять бейрутських арабів-християн. Знов же й турецьке фанатичне правління роздмухує цю ворожнечу... Так от і цей мусульманин-атталь розлютувався на арабажія, вихопив у нього з рук батога, спинив коні та й зачав шмагати погонича по чому попало. Той, побачивши, що ніхто його не одборонить, одразу присмирився, скуливсь і терпляче виждав, доки сѣйїд налупцює його вдосталь. Один разок атталь зачепив пугою й Катерину Йванівну. Вона з перестрашу нічого й не казала, тільки мовчала та дихала.

Ну от арабажій довів її до школи. Катерина Йванівна подивилася, котра година. Виходило, що тра заплатити арабажієві за одну годину і ще за п'ять минут.

Задля європейців чиста морока лічити гроші в Сирії. В Сирії, як і в цілій Туреччині, грошова одиниця зветь-

ся з італіянська «піастр», або з старонімецька «гуруш», себто «гріш». Піастр, або ж гуруш, ділиться на 40 «пара́», або, як вимовляють араби, на 40 «ба́ра». Тільки ж те, що зве піастром Сірія, і те, що зве піастром справжня Туреччина, із своєю столицею Царгородом, це не одне й те саме. У турків піастр — це вийде наших вісім копійок; і ті монети, які в Царгороді вибиваються, чи, як кажемо ми, чеканяться, всі пристосовані до цієї норми: от, срібняк, що зветься царгородським піастром, коштує 8 копійок, срібняк двохпіастровий коштує 16 копійок, нікелевий десятипарник (або металік) коштує 2 копійки і т. ін., і т. ін. Тим часом у Сирії кожне місто має свою грошову одиницю не однакою: кожне зве її однаково «піастром», але, приміром, бейрутський піастр — це не те, що піастр халіпський (чи алеппський). Тая одиниця, що зветься піастром у Бейруті, виходить по-нашому більше-менше сім копійок, а те, що звуть піастром у Дамаску, виходить по-нашому щось $8\frac{1}{2}$ копійок. Та, на біду собі, ані Бейрут, ані Дамаск, і ніяке інакше сирійське місто не сміють бити своєї власної монети, яка б відповідала їхнім власним грошовим одиницям; монета в Сирії вживається самісінька тая, яку чеканено в Царгороді... себто, яку чеканено з обрахунком на восьмикопійковий піастр!.. Ну, звісно, вживається іще й європейська монета, та тієї менше... І виходить страшенна, невимовна плутанина: араби користуються чужою, царгородською монетою, а лічать гроші таки своїм давнім ліком, і європеець, доки не звик, може з того ліку аж скрутитися. Візьмемо великого царгородського срібняка, велику срібну одиницю, що зветься і в Туреччині, і в Сирії «ріель» (il reale), або «межідій» (себто монета султана Абдул-Меджіда), — він коштує на наші

гроші одного карбованця і шістдесят копійок. В Царгороді, натурально, лічать, що межідій має в собі 20 піастрів; ця цифра 20 — кругленька, рівна, дуже зручна для ліку, а zarazом — і реально правдива, бо те, що зветься в Царгороді піастром, буде по-нашому 8 копійок. Але от у Бейруті, де мусять користуватися тим самим царгородським межідієм, люди кажуть, що межідій, себто ота велика срібна одиниця, ділиться на 23 піастри, а в Дамаску лічать, що в межідієві єсть 19 піастрів. Оце вже одно само собою буде для європейця мука, бо він звик, щоб його цивілізована велика грошова одиниця ділилася на парне число, а не на 19 або на 23!.. Та ще гірша плутанина з дрібняками. Беручи плату бо платячи єдино вживаною царгородською монетою — ну, приміром, однопіастровою, — бейрутяни кажуть, що вони беруть або дають одного піастра і 5 бар; двохпіастрова царгородська монета — це по-їхньому $2\frac{1}{4}$ піастра; срібна $\frac{1}{4}$ межідія — це 5 піастрів + 30 бар; нікелева царгородська монетка на $\frac{1}{4}$ царгородського піастра — це в бейрутян виходить $\frac{1}{4}$ піастра + $2\frac{1}{2}$ бари. І такою системою одбуваються геть усі грошові обрахунки! Природні бейрутяни, що звикли до свого консервативного ліку і до не своїх, турецьких монет іще змалечку, не добачають собі в тім ніякої невиноди. Але європейці!.. Вони, особливо ж котрі приїхали до Бейрута недавнечко, цю фінансову систему аж кленуть! Вона задля них тим важча, що ніяких цифр на монетах не вибито, а єсть тільки круті карлючкуваті написи, яких неорієнталисти читати не вміють.

Катерина Йванівна розкрила калитку, погортала її, далі висипала купку дрібних грошей на долоню та й безнадійно подивилася на ню. Їй страх важко було

розміркувати, котрі монети і скільки монет повинна вона дати арабажієві, щоб заплатити за одну годину з п'ятьма минутами, що вона оце проїздила. Ну, за годину треба заплатити 7¹/₂ піастрів, бо така була умова. А за п'ять минут зайвих скільки тра накинута? Щоб арабажій не мав претензій, вона захотіла дати йому аж 10 піастрів. Так! Але ж котрими монетами має вона їх виплатити? That is the question!.. «Оце заковика!» — як сказав був котрийсь із ворогів українського письменства, видумуючи, ніби отак стоїть в українському перекладі Шекспірової драми.

Поглядівши з німою нудьгою на грошики, Катерина Йванівна взяла лічити ось як (вона муркотіла московською мовою):

— Оця монета — то три піастри з чимсь. Для легшого ліку нехай вона буде три піастри рівно... Парочка оцих-о монеток вийде, коли не помиляюся, знов три піастри і скількись bâр... — нехай будуть і вони попросту три піастри!.. І оце так само нехай буде три!.. А оця монета коштує піастр із чимось... лічімо її рівно з піастр!.. Заразом буде не менше як десять піастрів.

— Prenez!¹ — дала вона візникові щось аж одинадцятєро піастрів, та й, одійшовши од воза, зачала сходити вгору, по високих кам'яних сходах, на шкільний ганок.

Арабажій, ще як Катерина Йванівна була копалася по калитці, одразу був зміркував, що ця «франжійка» нічогогісінко на грошах не тямить. До того ж вона й по-арабськи не балакає. Отже, можна буде, певне, злупити з неї більше. Через те він гнівно гепнув грішми об землю й загорлав на неї якусь дуже довгу арабську

¹ Візьміть (франц.). — Ред.

промову, з якої Катерина Йванівна второпала однісіньке слово: «аліль», себто «мало». Це слово було їй по знаку.

— Non, non! Ce n'est pas «alil»!¹ — обурилася вона. Та арабській по-французьки не тямив і горлав собі далі на цілий шлях. Тим часом Катерина Йванівна піднялася до найвищої ступеньки сходів і вже мала б ступити на ганок, аж тут їй наспіло нове лихо — старець.

Арабські старці... о! З них великі майстри свого діла! Цей, що сидів тут, коло порога, як побачив ситт (панію), то театральню схопився лівицею за серце, голову меланхолійно відкинув назад, очі поетично втупив у небо і, простягаючи правицю, драматично застогнав:

— Алла́ йхалліки (Бога ради!), мамзель!.. Алла́ йхалліки!!!.. — А арабській тим часом репетував на шляху.

Катерина Йванівна, щоб швидше втекти од арабських криків, мерщій поспішала до хати, а через те не зауважила на старця. Вона подумала було ступнути на поріг, аж тут раптом губи старцеві затрусилися, на них набігла піна чи слина... хто його зна!.. — він заскреготів зубами, заверещав з усієї моці та й упав серед епілептичних конвульсій саме на порозі. Це була його звичайна штука.

Безталанна Катерина Йванівна, повагавшись хвилину, таки переступила через нього і ввійшла до хати. Вона зайшла до свого покою, де на ню чекали всі вчительки; знеможена, знервована, вона кинулася в крісло та й зачала оповідати про свій візит до Сюрсокової.

Як стій двері одчинилися. До покою вперся арабській і заходивсь нахабно кричати на ціле горло.

¹ Ні, ні! Це не мало! (франц.). — Ред.

Есть в арабській мові слово «рух!», себто «пішов геть!», і єсть слово «ру́хи!», себто «пішла геть!». Всі московські вчительки знали самісіньку форму жіночого роду та й то вимовляли її м'якенько: «Рухі», — а знали самісіньку жіночу форму через те, що їм доводилося мати діло з самісінькими дівчатами.

— Рухі!!! Рухі!!! — загукали вони всі п'ятеро разом, побачивши, до чого доходить арабажійська нахабність. Та арабажій не слухав їх і крикливо домагався свого.

— Боже мій!.. Яка безсоромна відвага!.. — чулися російською мовою переривчасті голоси обурених дівчат... — Рухі!!!!

Арабажій і не поворухнувся, щоб іти, а навпаки, ще гірше загомонів, вимахуючи руками. Тоді Катерина Йванівна, що їй уже терпець увірвався, скипіла. Вона скочила з крісла, тупнула ногою і, забувши з гніву, де вона, в якій стороні й якою мовою тут говорять люди, грізно крикнула:

— Ру́хі сейчас, гаварят тебе!!

Погонич, зроду боязкий, як усі християни, заразісінько після такої грізної інтонації шутнув за двері.

— Нащо ви кажете форму жіночого роду «рухи»? — поправила всіх Ма́р'ям, як арабажій подавсь геть. — До чоловіків треба казати «рух!».

— Ох, серце Ма́р'ям, — простогнала Катерина Йванівна, — зроби мені ласку, не поправляй мене сьогодні в арабській мові... не кажи нічогісінько про арабів, бо іще одна згадка про той капосний народ — і я вмру.

— Спасибі вам, Катерино Йванівно! — покривдилася Ма́р'ям. — Адже ж і я — арабка, то і я капосна?!

— Ні, ні! — засміялася її начальниця. — На мої слова ти не смієш кривдитись, ти виховалася в росіян, ти — наша...

Мáр'ям заспокоїлася. Та коли казати правду, то з неї вже більше-таки була росіянка, ніж арабка. А розуміти свою національну арабську честь і шанувати свою арабську народність її в школі не навчили.

V

Зминув іще місяць. Настав грудень (декабрь). «Чорна» підучувала батьків, щоб вони щотижня або й частіш протестували проти московської мови. Знов же й сама «Чорна» щодня туркала московським учителькам через Мáр'ям, що московської мови ніхто не бажає. І m-me Сюрсок безнастанно домогалася, щоб російська мова зробилася наукою надобов'язковою, навіть про педагогіку зачала згадувати, що от, мовляв, навіть із педагогічних законів якось виходить, що московську мову треба дітям кинути. Під «дітьми» розумілися самісінькі ті, що платять гроші, бо щодо сиріт, то їм педагогічні закони любісінько дозволяли вчити тую мову.

Катерині Йванівні життя її зачало здаватися все гіршим та й гіршим пеклом. Її енергія щораз занепадала. Нарешті вона заявила й Сюрсочисі й Лябібі, що готова порозсилати до всіх батьків листи, де питається в кожного, чи хоче він, чи не хоче російської мови для своєї дитини.

Незадовго перед Різдвом вона й скомпонувала дипломатичний лист саме з такими запитаннями до батьків. Лябібіна двоюрідна сестра Фаріде, «Біла» ота, охоче переклала того листа з французької мови на добру арабську (бо Мáр'ям не вміла писати путящою арабською: не навчили її бейт-жальські обрусителі!). Порозсиляли такий лист по всіх батьках... звісно, по тих, котрі за науку платили гроші. Вороги московщи-

ни тріумфували, бо сподівалися, що всі поодкидаються од тієї науки.

Почали в школу сипатися писані відповіді од батьків. Лябібе їх усі позабирала собі та й сказала була Катерині Йванівні дуже солоденько і з великою християнською добродушністю (вона завсіди виглядала дуже по-християнськи, коли мала комусь дозолити гаразд), що не дасть їй тих листів, бо однаково ж вони писані мовою арабською, вона попросту їй сама перекаже, котрі з-поміж батьків заявили за московською мовою. Вгадуючи тут якісь хитрощі, m-lle Міллер одмовила, що нехай краще їхня Мар'ям перекладає їй усе, бо нащо має Лябібе сама турбуватися! Тоді Лябібе, кидаючи свій християнсько-солодкий тон, просто заявила, що листів не дасть. Катерина Йванівна, набравшись не знати звідки енергії, гримнула:

— А коли не дасте мені листів, то я зараз зателеграфую в Петербург до секретаря «Палестинського товариства». Побачите: він одбере ордена в m-me Сюрсок!

Лябібе, злякана новітнім аргументом, заразісінько доручила їй геть усі відповіді.

Цілий день Мар'ям поралася коло них та перекладала. І от виявилось, що всі батьківські відповіді можна поділити на три купи — всі три більше-менше однаково числом.

Перша купа листів — це ті, що підписували Лябібині приятелі. Одні з-поміж них увічливо писали, що діти їхні ще дуже малі і саме через те не спроможні вони вчитися аж двох чужих мов разом: і французької, і московської; через те вони, «на жаль», мусять зректися мови московської. Другі з-поміж них, навпаки, вже різко писали, що російська мова до нічого не придатна, а через то нема нащо мучити нею дітей. А був один

батько, що звався він Нимр, себто тигр. Отаке ймення дано йому змалечку, скоро він народивсь, бо він, як народивсь, то показувався дуже слабкого здоров'я; а в арабів є забобон, що коли в кого мруть малі діти, то треба нового народження назвати Лев (Асад), або Тигр (Нимр), або Вовк (Діб): таких іменнів смерть лякається й таких немовлят не забере... Отаким тигром, страшним для смерті, був і той Нимр, що його дочка вчилася в Лябібиній школі. Балакав він тонесеньким, задерикуватим, вигукляво-крикливим голосом. І листа до m-lle Міллер він написав хоч і лаконічного, та дуже «вигуклявого», а саме: «Арфад ол-лӧга ль-москобійе рафдан катаййян. (Одкидаюся од московської мови рішучим одкиданням)».

Друга група листів була зовсім інакша: це ті, що писали їх здебільша москвофіли. Одні з-поміж тих москвофілів прихилилися до московської мови через свою крайню православну фанатичність, другі — і таких було більше — через те, що вони своїми інтересами близько були пов'язані із Росією: приміром, у Росії вчилися казенним коштом їхні діти або родакі — чи то в духовних семінаріях та академіях, чи в інших школах. Купець Таразій, саме один з таких батьків, застилізував свого листа демонстративно москвофільським тоном: «Оповідючи на Ваш запит, я скажу от що: бажаю я, щоб мої дівчата вчилися мови московської (цю він виписав на найпершому місці) і граматичної мови арабської, а крім того, нехай учать іще й французьку мову». Дехто з батьків подав голос за московську мову навіть не через москвофілство, а попросту через те, що чув од своїх дітей, як сильно б'ються або щипаються вчительки арабські, а російські — оступаються за дітьми й боронять їх. Такі батьки

справедливо міркували, що коли їхні дівчата покинуть науку російської мови, то Катерині Йванівні й її помічницям не буде вже до тих дітей приступу, і зостануться вони без московського людяного догляду.

Всі опрочі листи (а їх зіставалося ще більше, ніж третина) то були такі, де батьки не хотіли нічогосінько рішати, а здавалися цілком на волю Катерині Йванівні. «Міркуйте самі, — писали такі батьки, — бо ви більш од нас тямите, котрої науки треба нашим дітям, а котрої не треба». І скрізь була в них стереотипна фраза: «Ваша гадка — вища за нашу гадку (Рай-ком ааля мин райна)». Ельян Шагурі, один з таких батьків, дописавсь навіть он до чого: «Дуже нелюбо вразив мене ваш запит. Хіба з мене вчитель, чи що, що ви мені морочите цим голову?! Ви — вчительки, ви і повинні знати науку, а я лиш батько, і наука — не моє діло! Моїх дівчат оддав я вам до школи не на те, щоб ви в мене питалися порад, а на те, щоб ви моїх дівчат учили, як тра. Бо я сподіваюся, що ви своє діло й без мене тямите!.. Так от же вам моє слово: робіть усе, як сами хочете, а мене не питайтесь». А ще один з батьків одписав он як: «Про мене! Чи вчитимете мою Асму московської мови, чи не вчитимете, про те мені бай-дуже: аби вона релігію знала та по-французьки вміла балакати. А от про що дуже благатиму. В дівчини вискочив на руці пухир чи щось таке, а вона його раз у раз роздряпує. Догляньте, на милість, щоб вона того не робила, бо ще, борони Боже, прикинеться огник абощо...».

VI

В школах «Палестинського товариства» здебільша панує консервативно-реакційний рух. Особливий

консерватизм і вчительський тероризм — у школі бейт-жальській і в дамаській. Навпаки, Катерина Йванівна, що приїхала в Бейрут з петербурзької стоюнінської гімназії, трималася дуже ліберальних поглядів на дитяче виховання й думала, що в дитини є повне право мати свою волю. Через те вона, як перечитала листи, що поперекладала їй М'яр'ям, прикликала Лябібу і заявила, що ось, мовляв, єсть чималенько батьків, які пишуть, що нехай вона сама, директриса, вирішує, чи мають їхні дочки вчитися по-московськи, чи не мають: тільки ж вона думає, що вона не сміє нічого сінько рішати, а нехай кожна з тих дівчат сама скаже, чи хоче виучувати московську мову, чи не хоче.

Принципально така думка не дуже була припадала Лябібі до вподоби. Її пересвідчення просто казало їй, що діти не мають права чого-небудь хотіти або не хотіти, вибирати або не вибирати: вони повинні попросту слухатися старших. Тільки ж цим разом Лябібе не перечила Катерині Йванівні, бо сподівалася, що дітям учитися ліньки і що котрих дітей спитають, то ті здебільша одкинуться од московської мови.

На жаль, не сталося так, як вона сподівалася. Знайшлися дівчата, котрі лінєвіші, що справді одмовилися од російської мови, тільки ж більшина того не зробила. Всі вони дуже злюбили гуманних московських учительок, усі вони звикли були шукати в них захисту проти тиранства і сваволі вчительок-арабок, а через те рішуче заявили, що не хочуть розлучатися з m-lle Міллер і другими московками та й учитимуться їхньої мови.

Лябібе, будь-що-будь, сумувала не дуже-то. В усякім же разі виходило, що трохи чи не половина школярок малася після нового року вже не вчитися по-московськи.

VII

Новий 1897 рік — то була дуже гарна днина. Сонце смалило не сильно, бо подихав легесенький морський вітерець із заходу. Вся природа раділа. Голубе море тихесенько-тихесенько плескалося. Кедрі, пальми й кипариси ніжно шелестіли. Темно-зелені апельсинні дерева стояли наче різдвяні гільця, бо геть були вкриті жовтогарячими своїми овочами, і ті овочі ярко виблискували на сонці з-поза чепурного, ніби наво-скованого зеленого листя. Все раділо: раділи дерева, раділа зелена травиця, яку тільки взимку й можна побачити в палючій Сирії, раділи верблюди, раділи буйволи, раділи осли й мули, раділи люди.

Батьки тих дівчат, які вчилися в «Бакұрат-ель-их-сєн», теж могли сьогодні радіти чималенько. Різдвяні вакації дано було дітям лиш на один тиждень — од першого дня Різдва до 2 січня, себто ще тільки до взавтрього! Значиться, діти — а вони своїми пустотами вже встигли батькам добре набриднути за тиждень — узавтра знов вернуть до пансіону: взавтра знов по хатах запанує святковий спокій-тиша. А котрі дівчата не живуть у пансіоні, тільки ходять до школи, то ті од узавтрього приходитимуть додому із школи вже не в половині четвертої години, а в п'ять! Так хіба ж батькам не радіти з того!.. І ще одна втіха буде взавтра: котрому з батьків не хочеться московської мови, то од узавтрього його діти вже не вчитимуться її.

Гарна днина!.. І природа раділа, і люди раділи.

VIII

2-го січня почалося вчення. Як же воно зайшло з московською мовою?

А от як.

Коли в якій класі надходила година російської мови, то значна частина дівчат, — саме ті, котрі одкинулися од тієї мови, — весело кидали свій клас і з радісним гуком і галасом висипали на подвір'я, де й бігали собі цілу тую годину, їм було втішно, бо геть усі вчительки, чи арабські, чи московські, сиділи тоді по класах разом з другими школярками, що вчилися, і не могли вони докучно доглядати тих, що на подвір'ї. Отож тії літали собі скрізь, як вільні пташки.

Ну от на першій отакій годині вільні пташки пообривали геть усі квітки з Фарідиного квітника. Другої години вільні пташки забралися до порожньої їдальні, витягли із шафи посуд і розбили пару блюд та ще й улюблену Лябібину тарілку. До всього того вони побилися між собою. Асма Фрнейні висмикнула в Аліси Шагурі дві жмені волосся, а Темем Фейад розбила лоба малій Ессіні Кок.

Лябібе, що зранку була сіяла, мов квітка ясна, опівдні посумніла, мов чорна нічка. Зранку вона була така весела, така добра, така лагідна, бтиттэкаль миндун мїлех (хоч без солі їж), а тепер разом зробилася ат'аль мнїр-рсас (важча од олова). Весь її гумор не знати де й подівсь. «Вушьша ма бйїдхак лїр-ргїф ис-сөхн (її обличчя не було б засміялося навіть на тепленький свіжий хлібець)», — сказав про неї араб словами своєї тутешньої приказки, яку добре зрозуміє кожен, хто жив у сухій палючій Сїрії та й знає, як швидко черствіє тутечки хліб.

IX

Того ж дня Лябібе побувала в Сюрсочихи й розказала про всеньку справу.

— От що треба зробити, — сказала m-me Сюрсок подумавши, — треба найняти ще одну вчительку або

туторку, щоб вона доглядала дівчат, котрі московської мови не вчать і гуляють.

— Воно б нічого, та хто ж їй платитиме?.. От якби «Жямайїє»! «Жямайїє» — це, звісно, «Імператорське православне палестинське товариство».

— Ну-у-у! Цього ніяк зробити не можна буде! — розвела руками Сюрсок. — Для тих, хто не хоче московської мови, «Жямайїє» напевне не дасть ані піастра... Треба буде платити з доходів шкільних.

— А де ж тії доходи?! — застогнала Лябібе. — Ледве-ледве кінці з кінцями стягнеш!.. Де вже нам спромогтися ще на одну вчительку!

— В такім разі і хто його зна, що робити!.. — задумливо сказала m-me Сюрсок. — От хіба зробити знов російську мову обов'язковою для всіх?

І їй в голові замаячив новий орден од «Палестинського товариства»: «За врятування московської мови».

— Та й я вже так була думала, — тихо одказала Лябібе.

— То доведеться вже прохати мамзель Катерину, щоб знов згодилася вчити всіх. Тільки ж... чи згодиться тепер вона?.. Може, з гордості вже не захоче?..

— Спробуємо, — сказала Лябібе.

Х

Увечері того самого 2-го січня 1897 року «Чорна» і «Біла», себто Лябібе і Фаріде, прийшли вдвох до Катерини Йванівни. Лябібе казала, Фаріде перекладала. Вони щиро розказали всю свою біду і прохали m-lle Міллер зробити знов усе по-давньому.

Катерина Йванівна невимовно здивувалася на своєрідну арабську педагогіку, що велить дітям задля

вчительської економії вчити тую науку, яку признано за «шкідливу». Само собою, їй було дуже любо, що одтепер мають учитися московської мови знов геть усі школярки. Тільки ж вона трохи таки вагалася.

— Трохи ніяково буде! — сказала вона. — Я б і радніша, так батьки ж! Що вони подумаютъ, коли ми по сорок разів на рік мінятимем свої постанови?

— Серце наше, око наше, люба наша мамзель Катерино! — благала Лябібе Фарідиними устами. — На що-що, а на батьків можете в нас не вважать!.. Та коли хочете, то я понамовляю геть усіх тих самих батьків, щоб поприходили до вас гуртом і самі попрохали вас узяти знову їхніх дітей до вашої науки!..

— Ну добре! — осміхнулася Катерина Йванівна. — Коли так, то нехай усе буде по-давньому. Тільки ж здається мені, що дехто з батьків розсердиться-таки й забере свої дівчата з школи.

— Ні, так воно не станеться, — обізвалася Лябібе. — Я вже обмірковувала всю цюю справу як слід... Бачу, що чисто всіх батьків легесенько можна буде переконати... тільки один є трохи непевний. В крайнім разі покладімо, що він своїх двох дівчаток забере. Та то ж тільки один-однісінький такий.

— Але ж і то вам утрата!

— Звісно, втрата. Тільки ж розміркуйте самі: коли б я мала найняти іще одну вчительку, то втрата моя була б десять разів більша, ніж коли б оті дві дівчини покинули школу!..

— А знаєте що, m-lle Лябібе? — засміялася Катерина Йванівна. — З вас — премудрий Соломон!.. Чи то, пак, ви — премудра Соломониця.

Ні m-lle Лябібе, ані m-lle Фаріде не помітили трошки іронічного тону тієї похвали.

— Соломон — не Соломон, — одказала вдоволена Лябібе, — а таки в голові дещо є... Так зробіть же ласку: візьміть знову всіх дітей до своєї науки — і буде вам од усіх щире спасибі за вашу працю!..

Починаючи з 3-го січня 1897 року, російська мова знов до якогось часу запанувала в інституті «Бакұрат ель-ихсєн» і знов зрівнялася правами з французькою. Давніх суперечок наче й не було. Катерина Йванівна і «Чорна» щиро приятелюють між собою. Ідилія!

*23 фєвралє ст. стилє, 1897 року,
Бєйрут у Сїрії*

Батьківське право

Син я твій, а розум у мене свій.

(Приказка)

I

— Ой!! Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула з усієї сили дівчинка Настя і прожогом подрала до дверей у сіни.

Діло діялося в кухні у панів Ручицьких.

Горпина, що служила за куховарку в цих панів, погналася за дочкою й потягла до себе. Настя вхопилася обома руками за верхній одвірок невисоких сінешніх дверей та так і повисла вгорі; її мати втримала її за ноги і взяла лупцювати нещадно.

На одчайний дівоччин крик вибігла в кухню уся родина Ручицьких: батько з матір'ю, два сини-школярі і три маленькі дочки.

— Що ти робиш, Горпино!? — гукнув хтось із панів. Та впустила доччині ноги і зогляділася позад себе. Настуня тим часом шугнула у двері і цибнула на подвір'я.

— Що це таке?! Що ти коїш із нею?! — жахнувшись, почали розпитувати в Горпини Ручицькі. Вона тільки долоньми затрусила:

— На лишенько моє породилося на світ це клятоване дівчинисько! — занила вона, потім озирнулася і як стій набралася нової лютості. — Подалася! Вже не спо-

бігти! — воркнула вона. — Ну, не тепер, то в четвер, а доб'ю!.. Це не дитина, а якесь звірча! Пошанування для рідної матері в неї ані на шаг! Аби заїдатися зо мною!

Горпина пхикнула й утерла сльози.

— За що мене Господь святий нею покарав?.. Оце приходить до мене сюди в кухню Салієнкова. Я їй винна три карбованці і вже давно була обіцялася оддати, але зажде ще! Ба то вона й говорить: «Ну, а що ж із моїми грішми буде?» — «Ой, серце, — кажу, — присяй Богу, я до вас сама ладналася занести цими днями, але ж як стій занедужала, ото лежала-слабувала — і по всіх грошах! Заприсягну, якщо ви віри не ймете! Спитайтеся навіть Настуні, що цьому щирая правда. Не собача ж губа, щоб брехати». Так кажучи, обертаюся до неї, щоб посвідчила, а воно напудрилося, як сич на сову, та й плеще: «Ні, мамо, я не бачила, щоб ви лежали в хоробі». Господи святий! І бувають такі діти!? Пішла Салієнкова — я давай паскудити Настуню: «Значиться, ти мені добра не прияєш?». Лаю, а воно знов: «Як я свідчитиму, коли це підмана?..».

Горпина зробила чималеньку, дуже ефектну паузу, а потім заходила розказувати далі:

— Я — лупити її, а воно товче своє: «Це брехня, а Салієнчисі аж гвалт потрібні гроші». Я шустрю її без пощади — вона зціпила зуби, мовчить, наче не її, а якесь беревело б'ють! Далі оце як заскавчить! Скавло собарне!.. — скрегочучи зубами, додала Горпина, стиснула кулаки та й знов зогляділася, чи не видко де дочки.

Ручицькі геть усі мовчки слухали оповідання.

— І хіба це першинка!.. Та й сказати б, що в страху вона ще не була, — так ні! Мені аж остигло лаятися та битися, а вона — ніякого бою не має: усе шкваринчить,

язиката! Зінське щеня! От учора взяла за щось суперечитися зо мною: я слово, вона два — зовсім мене забелькотала. «Яке ти маєш право, з'їдателько, усе казати і робить в сукор? Щоб ти приймом пропала! — кажу. — Чи не тямиш, що я — твоя мати?» — «То що з того? Коли ж на цей раз моя правда!» — «Але я мати! Ти це смієш проти матері кирпу гнути, хирюща дівчино!» — «Чому?» — пита вона! Я аж остовпіла: «От коли я одсахнуся од тебе, побачимо, що діятимеш!». — «Піду в найми». — «Який шалений тебе візьме? — кажу з пересердям. — Тобі ж тільки десять год!» Вона перво нічирк, а потім: «Чому ж коли ви мати, то я повинна геть в усьому вас слухать?». Я знов визвірилася на ню: «Як то чому? Та я ж тебе зродила на світ! Я тебе годую!». — «Дуже я вас прохала, щоб ви мене на світ породжали! Може, воно було б і гарніш, якби що я зовсім не родилася! А самі породили, то повинні й годувати». Господи, Господи!!!

Горпина знов обіллялася гіркими слізьми та й звела очі до неба.

— Що ж? — понуро, ніби сам до себе проворкотів старший син Кость. — Мабуть, чи не Настунина правда.

Пан Ручицький зиркнув на сина лютим поглядом. Мати з сестрами й другим братом боязко подивилися на обох.

— А я так от що скажу тобі, Горпино! — сердито проказав пан. — З якої речі щодня находити у кухню до тебе цілий собор знайомих? Що це за знак? Пам'ятай, що мені воно зовсім не до діла!

Трошки зігнавши свій гнів на наймиці, він пішов із кухні до свого кабінету і, як виходив, знов злісно поглянув на Костя.

Почала виходити й пані з трьома малими дочками. Всі три сеструні прихильно чіплялися матері на шию і жваво джеркотіли. Навряд чи вони самі добре розуміли, що вони плещуть, тільки ж їм було весело і хотілося балакати так, начебто вони були вже дорослі дівчата.

— А знаєте, мамуню, мабуть, чи не правду Настя каже! Отож і ви повинні придбати для нас гарненьке придане, бо он Соню вже далі-далі й видавати час! А правда, дасте їй придане велике-велике? — вони (усі ще підлітки) торзали руку та плечі пані Ручицької й лащилися до неї. Мати, шуткуючи, одпихала їх, буцім сердита. Батько, йдучи, почув позаду себе цеє щебетання, і на лоб йому понабігали зморшки.

II

Позаду всіх пішли брати-гімназисти Кость і Гнат. Гнатові було дванадцять літ, і він допіру один рік вибув у гімназії. Кость був у сьомім класі гімназійнім. Тепер їм були вакації, вони поприїздили додому.

В губернському городі за часів учення братам рідко коли доводилося зустрічатися, бо вони жили нарізно: один у казенному пансіоні на повній стипендії, а другий — у знайомих. І це тільки тепер улітку вони зустрілися вдома, виживши скількись місяців у розлуці.

— Костю, чого це ти перед татом говориш отакечки? — спитав несміливо Гнат. — Хіба ти не бачиш, як тато вразився?

— Хай собі вражається на здоров'ячко! — насмішкувато одрік брат. — А то хіба що ж? Хіба моя неправда? Звідки це виходить, що ми повинні любити та поважати батьків з тої однісінької причини, що вони нам батьки? Звідки це виходить, що ми маємо бути їхніми

рабами? За що!? Чи не за те, що вони нас годують?! Але ж женився — знав, нащо женився... знав, що будуть діти, що їх треба буде годувати та в люди виводити: ото ж сам себе тепер і винувать, а не домагайся од дітей чогось такого, на що не маєш етичного права!

Кость через тую стипендію, що мав у гімназії, де його годували й зодягали, став більше-менше незалежним од батька, тим більше що й жив удома коло тата не раз у раз, а тільки вакаціями. Чуючи себе непідлеглим, він залюбки (а саме за останніх двох літ) чіплявся за всяку прикличку, щоб, де можна було, сказати батькові якусь ущипливу правдоньку. До того ж він саме був у таких літах, коли людина допіру починає читати серйозні книжки та виробляти собі світогляд; ну, а вже ж воно частенько буває так, що своїх власних гадок і засад хлопець-підліток не встиг іще виробити, а з позиченими, з вичитаними заноситься крий Боже як високо і кожнісінького старшого — чи батька, чи педагога — вважає за людину, неодмінно дурнішу, нерозумнішу од себе. Отак було й з Костем: він, відколи став читати, став звисока дивитися на тих «дурних людей», що звуться батьками, педагогами, старшими. На біду, ці «дурні люди» мали силу, і сам Кость був під їхньою-таки орудою; хлопцева ж дума, збуджена книжками, не могла собі навіть уявити, щоб могло бути гірше гнобительство на світі, ніж педагогічна та батьківська власть. Знов на біду, поміж тими книжками, що їх читав хлопець, були й такі, де писалося про путящу, справжню педагогіку. Такі книжки виразно доводили Костеві, що старші повинні обмежити свої права над дітьми. Нема чого казати, що й власне хлопцеве чуття дуже охоче прихилилося до таких емансипантних теорій. Ну, а що ж бачив Кость

навкруг себе? — бачив повне заперечення тих любих теорій, бачив, що в школі панує деспотичний авторитет і педагоги спокійнісінько переступають усяку справедливість. І зачав він бистрим оком постерігати кожну помилку в «поганців-старших», пильно він додивлявся до всього, де можна було добачити педагогічну самоволю: і от щирісінька погорда сама собою вдиралася в його душу та й викликала в ній щонайлютішу, болісну ненависть. А звідти сталося так, що, не раз говорячи дуже-таки правдиві речі, Кость рівночасно набрався й такої звички, щоб навіть переінакшити та виставити в поганішому світлі і собі, й товаришам усякий учинок, усяке слово, усяк у пораду, яка йшла од ненавидних «старших»; коли можна бувало, то він у розмову з ними підбавляв чималу дозу невічливості, грубості та сміливого тону, хоч ризикував, що втратить свою стипендію. А вже ж особливо в відносинах до свого батька, що од його деспотизму одзволяла хлопця гімназiальна стипендія, хлопець силувався виявити свою самостійність геть усіма способами і навіть, здається, ставив собі за моральну повинність не любити батька. Може бути, що він таким чином несвідомо помстився за той давніший час, коли через авторитетний татків тон уважав був його трохи не за Бога...

Гнат, задумуючись, слухав братову мову.

— Але ж це наш батько, — показав він. — Ми повинні в усьому коритися йому...

— З якої такої рації?! — закипів брат.

— Так Бог звелів, — тихесенько вимовив Гнат, ніби чогось соромлячись або боячись їдкого поглуму Костевого.

Кость подивився на братика і злісно, якось погано, навіть начебто на театральній сцені, зареготавсь.

— Бог! — глузуючи вимовив він. — Знайшов свідоцтво!.. Та коли хочеш-таки покликатися на Бога, то я тобі нагадаю слова його: «Отцы, не раздражайте чад своих...». Чи, може, о ц і слова для тебе ваги не мають, а вагу мають тільки тії, які наказують, щоб діти покорялися?! А?!.. — Кость стиснув кулак і гірко казав далі, дивлячись у далечінь, а не на брата. — Бо от нашому батюшці євангельські слова про те, щоб батьки себе приборкували, таки не сподобалися, і він звелів нам у класі вивчити з катехізису тільки тії тексти, де сказано, щоб діти безоглядно покорялися батькам, старшим, усяким «наставникам» та государю. Звісно, я з тих текстів жоднісінького не схотів вивчити. На екзамені ж трапилося так, що я саме витяг білет «Пятая заповедь». Ну, от я усенькому екзаменаторському сонму понаводив тексти Христові за обмеження власті батьківської, а щоб діти слухалися — так і не сказав нічогоісінько...

Тут Кость засміявсь, але якимсь особливим, чудним сміхом. Він і балакав наче сам до себе і для себе, а на брата навіть не дививсь. Потім, немов схаменувшись, він позирнув на Гнатка.

— А тобі я от що зговорю іще, — додав він. — Ти, мабуть, часом погадаєш собі: «Бувають же й поміж старшими добрі люди — завіщо ж таких кривдити?». Марниця! Ти опасайся тільки, щоб не покривдити того, хто слабіший од тебе, хто в суспільному житті стоїть на нижчому щаблі, словом, усякого меншого тощо; а з-поміж «старших» когось образити — не лякайся! Обідити слабішого — то падлюцтво, обідити ж сильнішого, хоч би іноді й безвинно, — то в усякому разі буде знак самотійності, то буде ступінь наперед до визволення себе й других молодших!

Він швидко пішов од брата до другого покою, а Гнатко zostавсь на самоті, дуже замислений. Нова почута гадка глибоко заторкнула його душу й не виходила звідтіля.

III

Ручицький-батько походжав після обіду по своєму кабінету та й усе роздумував за свої відносини до дітей.

«Ну, та й Кость оцей! Чиста болячка на оці! — думав він гнівно. — Геть розледащів! Куди тільки він не встромляє свого носа! Став нахабний такий; ніколи не змовчить! Аби йому як шпорнути батька... Та, певне, і других дітей намовляє... навіває їм бозна-що; тільки, мабуть, і тямить, що в сім ї нелад робити! Їй-богу, робить так, наче він і не син мені, а я не батько йому!..»

Він посупив брови й міркував далі:

«Як іншому, то діти бувають на втіху, а мені... ой ні! Ніяк у світі вони мені не на втіху! І маю я діти, і ніби не маю. А диви: до матері так і горнутья, до мене ж чогось такі холодні, обонятні!.. Ну, правда, що вони не всі такі, як той Кость, що вже зовсім наче не моя порідня; тільки ж, знов, не бачу я щирої дитинячої любові ані в Соні, ані в Гані, ані в Віри, не кажу вже про Гнатка — всі якось сахаються од мене!..»

Ручицький почав ще швидше марширувати по світлиці та докопувався причини, через що у дітей така холодність.

«Через що воно так?! — питав себе він. — Шукай, шукай, а причини не знайдеш. Невже ж через те, що як вони були меншими, то я їх карав різками?! Кость... І воно вже пнеться до лібералізму!.. Позавчора казав

матері, що коли дітей б'ють, то вони того ніколи не простять батькам. Бреше він, ліберальний блазень! Не в різках тут сила! Бо он і в Михайленків колись свистали різки, та змогли їхні діти геть усе позабувати, змогли позабувати навіть різки!.. Ох, коли б мене так любили мої діти, як у Михайленків, то я б нічого більшого й не хотів! Мої ж мене цураються. А за що? Чи ж я не смію домагатися любові та щирості од дітей?! Чи ж я не маю права на теє... я, я?!..»

— Маю! — прошепотів він, спинившись серед свого покою та нетерпляче тупнувши ногою об підлогу... — Маю! Маю повне право!! — уперто сказав він собі задруге. — Бо, справді, я ж їх так кохав...

Останні слова Ручицький був сказав собі хоч і на думці, та трошки несміливо; але заразісінько, нахмуривши брови, рішуче промовив півголосом:

— Еге ж, любив! Любив та кохав!.. А то, може, ні? — додав він собі, стаючи в завзяту позу.

Йому захотілося глибоко-глибоко зазирнути в тайники своєї душі, щоб вивірити себе. Але він ніяк не зміг розібрати власних своїх почувань.

«Та любив, любив! — нетерпляче подумав він нарешті, хитнувши головою. — Бо хіба ж не я працював на сім'ю, мов той віл? Або не я годував їх? Або не я платив у гімназію навіть за того собарника Костя, одбираючи хліб од рота собі й іншим дітям? Я ж не багатир який!.. А за Гнатка то й зараз платю. Ну? Якої ж треба кращої любові? Бо не поробив я, може, всього, що повинен для дітей робити батько?.. Все поробив, усе поробив! — задишливо відповідав собі Ручицький, немовби хтось проти нього сперечавсь. — А коли так, то я маю повне право домагатися, щоб і од них, знов, була до мене прихильність і щирість».

І він уп'ять швидкою ходою замарширував по кабінетові.

Не сьогодні та й не вчора спостеріг батько, що дітваки так і впадають коло матері (вона завжди була задля них рівнею), а його цураються. Ручицький помічав цю обставину вже здавна. Тільки ж хоч йому на душі було й прикро, він до останніх часів мовчки примирявся з цим фактом, задовольняючися тим, що принаймні проти його волі діти досі не йшли. Аж ось торішнього і ще більше сьогорічного літа Кость перший показав стежку до неслухняності та ще й натякнув батькові, що той, мовляв, був ціле життя деспотом для сім'ї і, виходить, навіть права не має на дитячу любов. Ручицькому важко було згджуватися з сином. Він зовсім щиро забував про те, що, працюючи для дітей і навіть по-своєму люблячи їх, завсіди-таки мав дітей за тягар для своєї шиї, і він забував про те, що не раз (коли не просто, то особливо) те саме своє почуття він давав пізнати й дітям: «Се ж для вас я працюю!..». Забував він і про найважніший гріх — про те, що хоч дитинячої любові він і бажав, та завсіди силувався бути їхнім безмежним володарем; все цеє він справді забував, бо добре знав і пам'ятав тільки те, як багато йому доводилося працювати й не спочивати, щоб сім'ю вдержувати...

«А породили, то й годувати повинні», — згадалася йому мова Настунина. — «Не повинен! Не повинен! — люто подумав він. — Не повинен!! Якщо я дітьми опікуюся, то це тільки моя ласка! І вони повинні цінувати цю ласку, любити мене та слухатися! Мені гроші з неба в кишеню не падають! Я їх кривавим потом заробляю!..»

Рипнули двері, й до кабінету увійшов Гнат з маленьким зошитом у руках.

— Тату, там у нас немає вже чорнила, я тут писати-му, — попросивсь він.

Батько кивнув головою й усе ходив по світлиці. Гнат розіклався й узяв писати; йому і в замітку не було, що він притяг до себе пильну увагу таткову.

Татко поглядав на хлопчика, як він водить пером по папері. Пан Ручицький відав, що таке його син пише, бо чув іще вчора, як Гнат на запитання Костеве одказав: «Мій щоденник». Батько знав це, то й не міг байдужно дивитися на те синове писання: йому так і кортіло підійти, взяти того щоденника й довідатися, що там є. Нервово крутив він свої пальці, разів зо два був намірився вчинити те, що гадав, але щось у душі його перепиняло.

Пан Ручицький плюхнув у крісло, тільки ж сідні йому не було: самісіньке рипання, що чулося з-під пера, то й воно дратувало йому душу.

«Що ж, може, й тут я не маю права?! — носилося в його голові. — Та ж я повинен знати, що в мене за син, повинен для того, щоб одвернути його од будь-чого поганого, коли таке йому на думці, — а рівночасно нагадалися йому слова, що сказав був Кость: “Гадка в людини — то її свята власність — ніякі старші, ніяке начальство не мають над гадкою права”. — Ото! Чи не вважатиму, що там плеще якийсь блазень-дітвак?» — приспокоював себе батько... тільки ж даремно... От він підвівсь і надійшов до сина трохи несміливо.

— Дай мені оте, що ти там пишеш! — приказуючим нервовим тоном вимовив він, дивлячись набік.

Гнат звів очі на батька й позирнув нетямущим поглядом, ніби не розбирав, чого батько хоче. Ручиць-

кому було чогось ніяково, він відчував, що чинить щось погане, і марно силувався піддати собі духу. Здається, якбищо тоді Гнат захотів був показати себе таким, як старший брат, та вступився за своє право, та твердо сказав, що не дасть свого писання, то тато не дуже був би й наполягав на нього.

— Давай сюди свій щоденник, — якимось тихіше сказав батько, зовсім чуючи себе кепсько й не знаючи, куди дівати свої очі, куди їх устроїти. Під ту хвилину він і сам би був радо зустрів тверду опозицію од сина.

Гнат, сам себе не тямлячи, скрутив зошит і міцно притиснув до грудей.

— Тату?! Татусю?! — ледве чутно шепотів він і скинув на батька погляд, де світилося благання.

Оце надало Ручицькому сили, бо син виглядав немов винний.

— Чи тобі заложило?! Давай сюди! — вже грізно гукнув він.

— Татуню! Милий татусю! — заридав Гнат і ще дужче притиснув рученятами щоденник до себе. — Не одбирайте його!! Я буду вас завжди, завжди геть в усьому слухатися, тільки не відбирайте!..

Хлопець жалібно-жалібно застогнав.

Пан Ручицький смикнув щоденника з синових рук, син ніяк не пускав, бурхавсь, боронився своїми слабесенькими пальцями і знов упрохував:

— Любий, дорогий тату! Йй-богу, я зараз подеру... спляю той щоденник... і більше ніколи, ніколи вже не писатиму... навіки присягаюся вам... тільки оддайте!.. На очах ваших подеру... Ой!! — болісно скрикнув він таким голосом, що здавалося, немов йому щось у середині ввірвалося.

Щоденник був уже в руках батькових. Батько вигідно сів у фотелі й розгорнув тую книжечку. Гнат на мить був як одурілий, далі знов гірко заривав та й порвавсь бігти.

— Куди?! Стій тут, рево, та не скімли! — гукнув батько.

— Я не мо...жу, тату, бути тутечки, як... ви... читатимете! Я не можу, бо мені... — з плачем говорив Гнат. «Бо мені соромно буде!» — хотів ти сказати, сіромом? Ні, чого тобі тут соромитися? Краще хай стидається себе хтось інший.

Батько не міг зрозуміти, чого б то синові не можна було стояти тут саме отоді, як читатимуться його записки. Через те Гнат мусив залишитися в кабінеті; він сперся спиною об стіну і плакав, та вже не голосно, а тихими слізьми, а вони буйними краплями котилися по щоках та спадали на діл; тільки груди час од часу движіли.

Ручицький перегортував одна за одною неакуратно й прихапцем написані картки зошита; поки що він не знаходив нічого цікавого, аж ось надивав таке:

«Я сьогодні переліз через тин у сад до Хоменка й накрив повну пазуху груш та назбирав падалиць-яблук. Вони дорідні й солодкі, але з нашої груші, мабуть, кращі, тільки що татко заборонив їх рвать. З'ївши їх, я довго чогось нудивсь і боявся, що вкусив гріха. А може, воно й не гріх, що я поліз за грушами в чужий город, бо в того Хоменка груш незчисленна сила».

Ручицький ехидкувато подививсь на сина. Той собі плакав і поглядав, як батько перевертає сторінку за сторінкою. Він знав, що далі-далі має надійти така сторінка, що він її єдину не хотів би нікому на світі показати. На ній було нашкрябано от що:

«З того часу, як я вдома, я не дуже згадую за Маню, а подумаєш, який я був закоханий, як я був у Києві! О, я й тепер вірно її люблю, але чогось не так сильно, як тоді...».

Гнат з одчаєм побачив, що іще два листочки — і батько дійде до цього місця. Він кинувсь цілувати татка, впав навколінки і знов зачав благати його, щоб він не читав далі. Та батько сердито його одіпхнув.

Хлопець знов порвався бігти, і знов грізний наказ батьків спинив його:

— Що ти крутишся, як чортяка перед заутренею! — почув син і мусив зостановитися.

Ось, ось, зараз тая картка! Сльози знов линули дощем. «Кинутися до батька, вихопити щоденника й податися з хати? — ворухиться гадка. — Де там! Батько наздожене і тільки наб'є. Ага, он на столі ніж. Вхопити його мерщій та й зарізати батька, щоб не читав?.. Справді, що перебиває?..»

Гнат поглянув на тата і почув, що він не зможе його зарізати: таки щось перебиває...

...Ой, тато вже чита запис того дня!! Хлопець заплющив очі й затулив вуха, аби нічого не бачити й не чути!..

«Господи Боже! — моливсь він гаряче тим часом. — Зроби чудо! Знищи той зошит, щоб тато його не читав! Ти казав, що коли з вірою звеліти горі, щоб рухнулася, то вона рухнеться. Боже, сам же ти бачиш, яка щира моя молитва!» — Ніколи Гнат так щиро не моливсь, як оце...

— Ха-ха-ха! — зневажливо зареготавсь батько, прочитавши фатальну сторінку, поклав щоденника на столі, сперся спиною об крісло і реготав, глядячи на сина. Гнат очамрів; йому здалося, що земля двигтить

попід ногами і сам він підхитується. Хлопчак увесь поломенів і радніший був би, щоб земля його й зовсім поглинула.

— Хто тая Маня? — спитав батько.

«Він іще питає!» — з боєм на серці подумав син і слабо вимовив:

— То... там... у Києві... — Тут він запикнувся, голосно заривав і зараз-таки вщух.

А батько знов засміявся. Він і не розумів, скільки гіркоти було для сина в тім його сміху. Йому попросту здавалося комічним, що дванадцятилітнє хлопчечко починає вже гадати про любові.

Батько читав далі, а синові голова ходором ходила. Він подумав навіть: «Може, цього й нема нічого? Може, це сон! — і пильно зоглядівся навкруги. — Ні, ні, не сон! В повітрі немов іще й досі лунає батьків регіт. А онде й досі він читає той зошит».

«Вмерти, вмерти б тепер! Не жити!» — роїться гадка в Гната, і він на мить справді забуває, де він. Гнатові здається, ніби він лежить в постелі і вмирає, а татусь зна, через кого син мусить конати. Осьдечки він вимолює в сина прощення, плаче з тієї кривди, яку заподіяв. Уже Гнатові й шкода покидати світ; він немичним голосом прощає винного батька й далі-далі вмере...

Суворі дійсність перебила фантазію. Пан Ручицький уп'ять вичитав щось собі не до смаку і злосливо хахикнув. Справді, ось що написав був Гнат:

«Усенький день тато сьогодні сваривсь із мамою. Не знаю я, чи то мамина раз у раз буває правда, чи то я, може, маму більше кохаю, ніж тата, але в усіх таких суперечках я раз у раз більше прихиляюся до мамуні». А наостанці, під сьогоднішньою дниною, було записа-

но усю пригоду Настунину з Горпиною і додано: «Кость сказав, що Настуня говорить справедливо, а я дечого тут не зрозумію та й опасаюся, як би не надумати чогось грішного та поганого. Костеві я не захотів сказати, що згоджуюся з ним, але на самоті з собою, у гадках своїх, я надумав, що коли ми, діти, маємо за Євангелієм бути слухняними, то так само за тим самим Євангелієм ми сміємо домагатися й од батьків повної справедливості супроти нас. А от недавно ж трапилося так, що я бачив, що моя була правда, а татко був неправий, проте ж він покрикнув мені, щоб я замовк і не смів змагатися з ним. Ой, нащо такі злі думки залазять мені в голову?! А тим часом їх ніяким способом не виже...» Тут кінчалася рукопись.

«Знов Кость! — подумав пан Ручицький. — Це він такі думки навів! Йй-богу, далі невидержка! Це чиста пошесть! Аби ще всі діти не заметилися од нього! Усіх згідить!»

Заразом його сердило й обурювало, що таке маля, як Гнатко, насмілилося писати отакечки про свого батька. «Та, може, не тільки написав, але й мав балачку з кимсь чужим про це?» — подумалося йому, і він ще більше обурювався. Тільки ж Гнатові він не сказав, на що він сердиться найбільше, а згадав про груші.

— Злодюжка! — вимовив він зневажно до Гната, підводячися з-за столу. — Ну, можеш йти, не держу тебе, таке золото! І на кого це я так гірко працюю, з моці вибиваюся?!

Гнат хутчій одійшов і зараз нагадав собі, що в нього ще є один зошит давнішого щоденника. Навчений досвідом, він побіг, щоб переховати його, бо вже опасувався, що батько заходиться робити трус.

Пан Ручицький зіставсь на самоті й почав зважувати свій вчинок.

То він гнівався на сина, то знов-таки совість докоряла та вказувала йому на всю погань, яку він сам тільки що вдіяв. Дарма ставив він собі резон, що вся ця пригода повинна вийти на добро Гнатові, з якого інакше міг би зробитися бозна-який злочинець, дарма! Він усе-таки почував, що вчинив мерзенно й гидко.

З зошитом у руках пішов він до жінки та й прочитав їй Гнатові писання, бажаючи хоч у цієї не дуже-то й едукованої жінки знайти собі підпору. Але жінка, що не здобула високого виховання, не збагнула всіх високорозумних, психологічних основ педагогії свого чоловіка. Ба вона й раз у раз була прихильніша до дітей, ніж до нього.

— Ой, як треба було тобі знати, що він там маже в своїх писульках! Він якось давав мені на схоронення цю книжечку; але ж мені й на крихту не заманулося зоглядіти її, — докірливо одказала вона. — Коли б ти був побачив, що з ним коїлося та як він гірко плакав, ідучи проз мене через кімнату: страхіття й дивитися! Аж серце краялося...

Пан Ручицький невдоволений здвигнув плечима.

— Можеш вірити, що я краще за тебе знаю, чи тра, чи не тра вважати на його сльози та примхи. А то зуздріла б на старості літ сина-злодіяку.

Він усе напивав на крадіж. Він не казав, що його найбільше розсердило те, як сміє син критикувати батькову особу.

— Ет! Велика вага в тому, що дитина зірвала жменю груш у Хоменка!

— Жменю груш! Говориш, що й купи не держиться! Інші хлюсти з голки чи шпильки починали: спершу голка чи груша, далі копійка, далі п'ятак, карбованець, а там і тисяча, та й пішло, пішло! Як спонадиться та впуститься, то вже не одзвичаїш! Далі зробить якийсь лож — на векселі підмітку, чи що, ну й гайда до Сибіру! Розумієш, чим пахне!

— Ач, який укладливий! — насмішкувато сказала жінка. Муж розсердивсь і вже був намірявся щось іще казати, коли до покою ввійшов Кость.

— Ви, тату, нащо одібрали щоденник у Гнатуса? — похмуро, але твердо спитав він.

Хоч і який нахабний був цього літа Кость, тільки ж такий допит і тон був батькові ще новина й не по знаку.

— Вибачайте, синку, в вас дозволу не спитавсь! — одказав батько з іронічним поклоном.

— Не в мене було питатися дозволу, а в брата! — скрикнув молодик знервованим тоном. — Самі ж знаєте, що на чужий щоденник, записки, лист ніхто в світі не має права, жодний батько!.. А надто гадки, що пишуться в щоденникові для самого себе... ніколи й ніхто не сміє їх читати!.. Ба за них ні перед ким і не відповідає автор їх! Відповідати за гадки!.. Це чудово!..

Здавалося, що Кость далі-далі сам зариде з кривди, заподіяної братові.

— Не маю охоти розглагольствувати з тобою! Не пхай свого носа туди, де не твоє діло! Твого щоденника, того, мабуть, скарбу неоціненного, певне що не візьму. Не дуже він мені на очі! — засапуючись ізгукнув Ручицький, ледве-ледве втримуючи свій гнів, що мав грізно вибухнути.

— Хоч би й як на очі, так не візьмете, бо я, починаючи од сьогодні, свій щоденник і листи буду переховувати у скриньці, під замком! — їдовито показав Кость, круто повернувшись і попростував до дверей.

— Невдячна звірюка! — кинув йому батько наздогін. — Забув, скільки я на тебе працював? Забув ті гроші, які я повитрачував на твоє виховання, одбираючи од рота й собі, і другим дітям? Невдячна гадюка!..

Син зупинився на порозі.

— Тату! — вимовив він, зневажливо блимнувши очима. — Не хотів я досі казати, але тепер знайте, що в мене давно-давно вже є думка: за декілька літ я вже сам зароблятиму на свій хліб і от тоді, даю вам слово честі, верну вам усенькі ваші трати до останнього шеляга, а коли бажаєте — то навіть з процентами... Бо мене аж огнем печуть тії гроші, що ви на мене були витратили. І вдень і вночі я не кидаю згадувати про них... тільки про те й думаю, чи швидко вже зможу вам усе ваше повернути, щоб більше ви мені вже не докоряли!..

І, не дожидуючись одмови на свої грубі й безмірно нахабні слова, він вийшов.

Звісно, коли б він зваживсь отакечки розмовляти з батьком під який-небудь інакший час, а не сьогодні, то справа не скінчилася б була добром задля нього. Але сьогоднішні події були такі особливі, що діло перебулося без новітньої драми. Правда, батько аж обмінився на лиці спересердя, тільки ж мовчки переміг себе. Гнів його окошивсь на жінці; він зачав зараз їй дорікати, що це вона своєю потачкою довела дітей до розпусу. Потім, щоб утихомирити себе, він вийшов на кухню і загадав Горпині покликати Гната, чи з саду, чи з подвір'я.

Гнат з'явивсь, увесь принижений, не сміючи очей звести. Він зупинивсь перед татуньом.

— Слухай, ти! — суворо промовив до нього пан Ручицький. — Оцей твій щоденник я переховаю й оддам тобі, аж коли ти виростеш. Тоді ти побачиш тую кручу, що ти над нею стояв, а я тебе з неї вирятував. Побачиш, що був кандидатом на шибеницю. А тим часом я сьогодні тебе нічим не покараю, прощаю, — великодушно додав він і сам аж повеселішав із своєї добрості. — Ну, йди собі.

«За що ж іще карати?» — подумав був Гнат, тільки ж не насмілівсь нічого одмовити батькові та й вийшов на подвір'я.

Там, поза криничною цебриною, забившись між колодязними брусами та барканом, затулена купою трісок і оцупків, сиділа Настуня, уся знітившись; вона напудрилася, мов їжак, і боязко-вовкувато дивилася наперед себе. Панич поглянув на неї та й зараз пригадав собі ранішні її слова...

Ще тяжче стало йому.

Він пішов у далекий куток подвір'я, заліз кудись попід шуру, де його ніхто не міг побачити, і довгий час важко-важко плакав. Простершись на землі, закопавшись лицем у сіно, яке було намощено в кутку, він то на хвилину вгавав, то знов ледве чутно ридав і стогнав. Іноді, з нестерпучого болю, який гриз серце покривдженій дитині, з грудей видирався страшений зойк. Вже й сама гадка, що доведеться стрічатися з батьком та дивитися на нього, наводила на хлопчика одчай: пальці аж употіли, як він їх ламав.

«Господи, Господи! — плакався Гнат. — Я ж тебе молив, я так гаряче благав, і ти мене не врятував од

усієї ганьби!.. Ти дозволяєш батькам без пощади збиткуватися над дітьми!..» — мало не іронічно подумав він. Перед хлопцем миттю повстала глумлива усмішка його брата й пригадалося, що було написано на обличчі в брата, як він був вимовив: «Бог!». На часину Гнат навіть покинув був плакати й, здавалося, ніби чув зловливий сміх Костів.

Хто знає, може, саме теперечки впало в молоду хлопцеву душу перше насіння безвірства?

— Клятий татко, поганий татко! — знов уже з лютістю й плачем шепотить Гнат: це йому живо ввижається обличчя батькове, як він видивав щоденника. Тая згадка розразила Гнатову рану, і тут, разом із потоками сліз із очей, в душі його заклекотало безсильне злупання. — У, як я тебе ненавидю! І повік, повік ненавидітиму! — обрікавсь він. — Еге, таки повік!!

Ні, нащо повік? Змине рік... навіть і те ні... — змине місяць, і хлоп'я забуде усю ненависть проти батька; але вже, запевне, ніколи й нічим не поверне до себе батько один раз загублену синову довіру... І котрий з-поміж них буде нещасливіший?

31 мая 1890 року,

Звенигородка на Київщині

Перші дебюти одного радикала

*(Присвячую моєму юному приятелеві Костеві Фрайтагові¹,
що дав чимало матеріалу для цього оповідання)*

I

«Кінець, кінець екзаменам!» — от яка радісна думка обгортає мало не кожного з тих учеників, що походжать теперечки по рекреаційній залі однієї київської інтернатної школи, про яку йде слава, що це, мовляв, школа навіть аристократична. Сьогодні одпустять додому шостий клас, що дуже встиг намучитися за май од тяжких екзаменів. Саме шестикласники блукають теперечки гуртками по залі та й радіють, бо знають, що зараз скінчиться «педагогічний совіт», зараз із-поза дверей т. зв. «директорської» кімнати, де той «совіт» одбувається, визирне голова їхнього «класного наставника» Корніцького, зараз він закличе своїх «воспитанників» у «директорську»; там сидять геть усі вчителі школи, і при їх очах директор поважно одчитає шестикласникам одмітки кожного, скаже, хто «по определению педагогического совета» перейшов у сьомий клас, а хто має ще поправку після літа, та кого, нарешті, зовсім залишено на другий рік у тому

¹Фрайтаг К. А. — учень А. Кримського, російський філолог-орієнталіст, матеріально допомагав І. Франкові та М. Павликові у виданні журналів «Житє і слово» і «Народ» та літературно-публіцистичної спадщини М. Драгоманова.

самому класі... а тоді — можна їхати додому! «Додому!» — яке гарне, яке любе слово!

В залі видно теж чимало вихованців з п'ятого та сьомого класу (а нижчих класів уже давно нема). Правда, їхній учебний рік закінчивсь іще вчора, та не всі іще встигли пороз'їжджатися. Вони теж не без цікавості чекають, які будуть результати сьогоднішньої педагогічної наради, хоч і не про них та нарада.

То там, то тут гуртується якийсь купочок учеників та й веде розмову про літо, про канікули, про «волю вільну».

— Кому що, а як мені — то, ох, як же я здорово сьогодні вп'юся! — голосно марить один хлопчина, солодко приплющуючи очі. Бо за якусь там одну годину він матиме повне право піти з пансіону в город, блукати по вулицях, заходити до ресторанів — одно слово, коїти що схоче.

— А я одсвяткую сьогоднішню днину ще краще, ніж ти, — хвалиться другий, що, очевидячки, має такий самий нахил до заборонених утіх. — Я поїду на Дніпро, покатаюся на «душогубці». От коли аж донехочу покатаюся і... вина так само не забуду.

— Ви щасливі, бо знаєте, що на екзаменах не провалилися, — каже з комічним сумом іще один парубчак, — ну, а мені, мабуть, зараз прочитають, що нарада прирішила мене виключити!.. Ну, та й я вже щось придумав! Якщо справді мене виключать, то я перш усього роз'юшу в кров пику Їрічкові та провалю йому голову, а собі — кулю в лоб!.. Я вже й револьвера купив... Не вірите?.. А чому б ні?

(Їрічек — чех, навчитель грецької та латинської мови; всі вченики страшенно його не любляють.)

— Колего!! Милий!! — чогось через лад патетично скрикує ще один з-поміж гурту. — Адже ж і мене,

мабуть, сьогодні виключать! Дай же мені стиснути твою чесну руку, я вчиню те саме, що й ти... достоту те саме! Тільки я не з револьвера смерть собі заподію...

Тут він на хвилину зупиняється і далі каже замогильним голосом:

— Я побіжу в кухню та й... кинуся крізь вікно на бруківку!

Гомеричний сміх був нагородою жартунові: пекарня знаходиться в найнижчій поверсі, крізь її вікна видко тільки ноги перехожих.

А онде коло вікна стоїть у залі другий купочок. Тут позбиралася самісінька «аристократія» школи, діти великих багатирів. Тутечки чутно балачку про розкішне літування в поміщицьких маєтках. Деякі голосно вимовляють свої *pia desideria*¹, та ті *pia desideria* такі нецензурні, що навіть Корніцький дуже-дуже б здивувався, дарма що він знає свою «паству» гаразд.

— А знаєте що, добродії? — чується заява. — Літо літом, а варто було б і сьогодні дещо зробити. Їдьмо до лупанара цілою компанією!.. Ну, що ви на це?

— Це до діла! — відповідає хтось ораторові. — Та мені прийшла в голову ще геніальніша гадка: берімо з собою Гроновича!

Розітнулися од усіх співчутливі вигуки. Гронович — це соромляжий, наймолодший хлопець із шостого класу, «первий ученик». Миттю витягли його на кін та й оголосили йому рішенець товариства. Гронович одмовлявся. Зачалися вмовляння, пересвідчування.

— Та поїдь-бо, голубчику! — умильно просить один здоровай, обіймаючи хлопця. — Поїдь! Зроби мені цю

¹Добрі побажання (лат.). — Ред.

втіху. От цікаво буде побачити, як Гронович там справуватиметься! — додає він ніби *a parte*¹.

— Я крізь щілину дивитимусь на нього! — хвалиться ініціатор «геніальної ідеї».

Гронович силується втекти з цієї компанії. Його не пускають.

— От свиня! Товаришам приємності не хоче зробити! — докоряє йому патріарх шостого класу, бородатий велетен, з таким виразом обличчя, що трохи скидається на Пріапа. — Годі-бо тобі за самісінькими книжками сидіти: чи ти вже й тепер хочеш бути професором, чи що?.. А от краще поїдьмо з нами: там буду професором вже я... Вивчу тебе по всіх правилах мистецтва... Я сподіваюся, ласкаві добродії, — вдається він уже до гурту, — що в цьому ділі я маю право на професорський диплом?! «Professor futuendi»²!.. Ні, не так! Professor artis amandi³...

Гучний регіт. Залунали новітньому професорові навіть оплески. Але Гронович якось видерся та й утік. Всі нарешті, втомлені реготом, позамовкали.

Повз веселий гурток поволі пройшов теж шести-класник Петрусь Химченко: сухорлявий хлопець, не дуже рославий, з насупуватим видом. Перво він мав задуману, заклопотану постать і дививсь у землю, але, порівнявшись із «аристократами», він підвів голову і побачив, хто тут згуртувався. Тоді, ехидкувато глипнувши очима, він якнайголосніше одхаркався та й плюнув на підлогу. Харкотиння впало біля чобота грузинського князя Амілахварі. Всім спротивилося. Вираз

¹Набік (франц.). — Ред.

²Професор спілкування (лат.). — Ред.

³Професор мистецтва любові (лат.). — Ред.

огиди пролинув по всіх обличчях. Химченко усміхнувся: він харкнув навмисне, щоб роздратувати «аристократів».

— Скотина! — пробубонів князь, уже як Химченко одійшов далеченько. Товариші мовчки хитнули головою на знак згоди.

А Химченко звернув із зали в довжений коридор. Дорогою, встрівши знов двох «аристократів», він нібито ненароком штовхнув одного ліктем під бік.

— Чого пхаєшся? — сердито спитав той. — Їй-бо, в ухо заїду!

— Попробуй! — одмовив Химченко зовсім спокійно. — Ти мені даси в ухо, а я тобі в твою дворянську щоку! Тобі ж дістати ляпаса по пиці зовсім не те, що мені — міщанинові...

Мабуть, скривдженому були руки Химченка по знаку, чи що, — він обмеживсь одним словом: «Мужичина!».

— Я мужичина, а ти — лягава порода, сеттер! — їдко одказав той. — У-у-у! Дворянчику мій!

«Дворянчик» лиш почервонів і вкупі з другим товаришем пішов собі далі.

— Химченко, що ти виробляєш! — з лагідним докором вимовив білявий хлопець Стульцев, наближаючись до Химченка. — Ти сьогодні вже через лад до всіх в'язнеш, геть до всіх налазиш, геть усіх чіпаєш — так, як ще ніколи. Я вірю, що тобі не солодко на душі, але ж чим усі винні? В тебе знервування, але ж чому воно має окошитися на твоїх товаришах?! Що ти, лермонтовським Демоном або Печоріним хочеш бути?! Отямся, милий! — з добрячим сміхом закінчив він. — Ти не дурень: побач, що ти себе не героєм являєш, а тільки на сміх піднімаєш!.. Кажу тобі це, бо люблю тебе.

Стульцев був колись закадичним приятелем Химченка, тільки ж останнього місяця той не хотів уже з ним товаришувати, ба навіть лаяв його раз у раз. Добродушний Стульцев, що був іще зовсім дитина, все прощав своєму колишньому приятелеві.

— Одчепись од мене! — розсердивсь Химченко. — Я вже тобі казав, що ти золота серединка — і ніщо інше! *Aurea mediocritas*¹, що хилиться й сюди, й туди. Не вимагаю я зовсім ані твоєї нікотої прихильності, ані будь-чиєї... Ач, яка любвеобильна душиця! — іронічно казав він далі. — Вчора він був адвокатом Корніцького, а сьогодні — аристократиків!.. Підлиза!..

Він ущипливо зареготався. Стульцев змігся, щоб не скривдитись, та й одказав знов так само прихильно:

— Ну, й не сором тобі отаке верзти?! Чи ж ти мене не знаєш?! Ані до вихователів, ані до «аристократів» я не підлизуюся, а сперечався з тобою тільки тому, що в мені заговорило почуття правди.

— «Почуття правди!» — крикливо перекривив Стульцева його колишній приятель. — Гм! «Почуття правди»!.. Спасенне слівце. Все, що хочеш, сюди вбгаеш... Так я тобі, новітній апостоле, от що порадю: через те саме «почуття правди» бігай-но до Корніцького та й донеси йому щось на мене. Скажи, наприклад, що я шкідливий для товаришів, намовляю їх проти начальства. Не бійся, це не донос буде: це буде наслідок твого християнського «почуття правди»...

Стульцев пильно подививсь на Химченка:

— А знаєш? Я скажу тобі, що з тебе порядний егоїст... Ти зовсім не вмієш цінувати приятельської ласки, а приймаєш її мов данину. Адже геть усі това-

¹Золота середина (лат.). — Ред.

риші дивляться на тебе, як на скаженого собаку, тільки я один не сердюся на всі твої лайки... А ти й мене, мабуть, хочеш одіпхнути од себе.

Той мовчки повернувся та й був пішов. Стульцев раптом подався за ним.

— Прости, прости мені, мій милий, — ласкаво забалакав він. — Ну, вибач мені мою лиху мову! — З цими словами він обійняв Химченка; той, зрештою, заразісінько визволився з обіймів. — Та ну, прости мені: я не повинен був сердитись на тебе, бо знав, що ти сам тепер страждаєш од своїх нервів... Тільки ж і ти повір мені, що коли я обороняв наших вихователів, то робив це з щирого пересвідчення: я не вважаю, щоб вони були такими розбійниками, якими ти їх нарікаєш.

Химченко, що вже був втишився, мало тут не цибував на місці.

— Не розбійники?! — накинувся він на товариша. — Не розбійники?! А чи визнають вони за нами які-небудь непорушні права? Чи дозволяють вони нам мати своєї волі хоч трохи? Чи не гноблять вони нашої думки? Чи дають нам хоч слівце сказати? Чи вважають вони на наші доводи? Ні, ні! Ми задля них — череда, стадо баранів! Ну, відповідай що-небудь, підлизо!

Стульцев, сумовито осміхаючись, сказав:

— Ти прибільшуєш... А втім, навіщо нам дуже багацько якоїсь «волі». Ну, от візьми, наприклад, мене: осібних привілеїв для себе я ніякісеньких не маю, живу в тих самих умовах, що й ти, а проте не біснююся, як ти. Та й другі товариші...

— Бо й ти, й другі товариші — або підлизи, або товар!.. Та ну, йди, йди собі, цілуйся із ними всіма! — гримнув Химченко та й пішов осторонь од Стульцева.

— А я тобі знов скажу, — гукнув йому той наздогін, — хоч у тобі є багацько благородства, а ще більше мерзенного егоїзму!

Химченко вдав, ніби того не чує, і попростував у «музикальню». В тій кімнаті він побачив двох п'ятикласників. Перший з них був юний шкільний віршовник. З розкудланим волоссям, сухорлявий, мов скіпа, він стояв посеред хати та патетично показував пальцем на куток, де на стільці сидів його товариш.

— Ти реаліст! — з палким жахом вигукував він. А «реаліст», гладенький, з монгольськими очицями, сперся ліктями на спинку стільця й силувався (хоч даремно) вдати своїми очима погляд Мефістофеля. З quasi¹ саркастичною усмішкою, з сожалінням хитаючи головою, він процідив крізь зуби: «А ти і-де-а-ліст...».

Здається, що як реаліст, так і ідеаліст однаковісінько були п'яненькі, бо обидва не спостерегли Химченка.

— Що ж! Хіба «ідеаліст» не є почесний титул? — спалахнув поет. — Твоїх змагань мета — чотири тисячі карбованців платні, а я... я вдовольняюся й удовольнятимусь самою славою!

Химченко не втерпів і тут.

Lebrun de sa gloire se nourrit

Ainsi voyez, comme il maigrit!² —

як стій насмішкувато виголосив він на адресу сухорлявого поета та й вийшов з музикальні. Сцена ідеаліста з реалістом була розважила його й розвеселила; та скоро він вернув до зали та побачив своїх товаришів, знов йому заманулося допекти їм чимсь. Та не встиг він нічогісінько вимізкувати, бо Корніцький зараз

¹ Ніби (лат.). — Ред.

² Лебрен живиться своєю славою,
Отже, дивіться, як він худне (франц.). — Ред.

покликав свій 6-й клас до «директорської». Вкупі з другими пішов і Химченко, а він досі менше, ніж хто, інтересувався своїми одмітками.

Директор поволі й поважно почав читати «іспитові відомості». Класний наставник Корніцький перегортував та вивіряв уже виготовані атестації своїх «воспитанників». Всім іншим педагогам було байдуженько, що одбувається така священна справа, як читання одміток. Декотрі, потомлені з довгої наради, навіть заразісінько вибралися додому, а ті, що залишилися в директорській, поставали собі оддалеки й розмовляли, та інколи такечки голосно, що аж до вух учеників доскакували речення: «А в мого партнера зараз-таки після першого роббера...» — «Я ж кажу йому: “Тузом, тузом!..”». Гуляти в карти вчителі тяжко любили; вченики якось підслухали слова самого директора: «Людині треба душевної боротьби. Якщо тая боротьба не нагоджується сама собою, природно, то треба її вишукати, викликати штучно. От за що я кохаюсь у картах...».

З-поміж тих педагогів один лиш честолюбивий Їрічек ані додому не пішов, ані карточною розмовою не зацікавився. Директор ганив одмітки того чи іншого ледаря, а Їрічек мав за свою святую повинність докірливо помавати головою та навіть додавати власні повчаючі уваги. Не важко було побачити, що директор не радо слухає, як Їрічек помагає йому виховувати: тільки ж процес виховування, очевидячки, мав у собі і щось солодке, і чехові подобавсь; опроче, Їрічек був глибоко пересвідчений, що це діло не піде без нього до ладу.

До Химченка дійшла черга вже вкінці всіх. Директор прочитав його одмітки.

— Ну та з вами я маю поговорити особне, — сказав він, а потім, удаючися вже до всіх шестикласників, об'явив, що у Корніцького вони можуть узяти і свої атестації, і одпускні білети на літо. Весела юрба школярів, з Корніцьким на чолі, рушила геть з «директорської» до інакшої кімнати, а тутечки zostалися тільки директор та Химченко.

Передше ніж почати розмову, директор був витяг порттабак, щоб закурити цигарку, та й незнарошна впустив його на землю. Тоді він кинув погляд на Химченка — хлопець стояв непорушно, спокійненько дивився на те, що впало; та не видно було, щоб він намірявся підійняти та й подати директорові. Директор накопив губи, нахилився та й підняв порттабак сам.

— Господін Химченко! — поволі почав він, закурюючи цигарку та розкинувшись у кріслі. — Господін Химченко! Що має значити те, що ви двох останніх місяців зовсім не вчилися? Доти ви були одним з найперших учеників, а тепер стали абияким... Це все ліньки наробили! Бо не скажете ж ви, буцім ви неспособливий!

Химченко стояв мовчки, втупивши очі в свій чобіт.

— Не можна жити на відсотки з колишніх знаттів! Треба ще й далі вчитися!.. Та чого ж ви мовчите?!

Химченко швидко зирнув був директорові в вічі та й ізнов зробився ніби кам'яний.

Директор не казав більше ані слівця і чекав. Мовчанка тяглася минут зо дві.

— Не знаю я, якої болячки треба од мене, — заговорив нарешті хлопець трохи зухвально та ще й плечима здвигнув. — Я зовсім не вважаю, щоб мої одмітки були погані: двійок зовсім нема, є щось із три четвір-

ки, є й одно п'ять. Через віщо ж ви кажете, що я не вчивсь?.. Та хоч би й не вчивсь? Аби б я двійки не мав — от усе, що сміє вимагати школа; а чи треба вчитися ще краще, то вже моє діло, звеліти ж мені ніхто не має права.

— Ви тільки нахабним резонером умієте бути! — спалахнув директор. — В шостім класі ви вже могли б тямити, що не для одміток ви вчитеся. Ви кебітніші, ніж багацько ваших товаришів, то й одмітки ви повинні мати кращі од них! Повинні! Чуєте? І ми сміємо цього вимагати... Ну, чого ж ви мовчите?.. Та відповідайте що-небудь!..

Але Химченко, учувши такий тон од директора, затався та й уперто мовчав на злість йому. І далі на всі питання свого начальника він не хотів відповідати ані словечка; вовкувато вперши очі в землю, він удавав, ніби нічого і нічого не чує.

— Знаєте що? — зговорив тоді директор, змінюючи начальницький тон. — Залишімо цей спосіб розмовляння. Адже вас сьогодні одпускають, я вашим старшим не буду аж два з половиною місяці — спробуймо ж побалакати щиро, одкрито, невдано: не як навчитель з учеником, а як два знакомі. Ви не затаюйтесь у нічому: наша розмова зостанеться між нами, а говорити на прямоту — вигідніш і охітніш... Ну, скажіть: а правда ж ці два місяці ви не вчилися?

— Не вчивсь, — довірливо признався Химченко.

— Чому ж то так? Передше ви були слухняний, пильний хлопець, аж на зразок.

— Не здолю вчитися.

— Через що?

— Я не знаю, нащо я мав би вчити тих греків, та латинів, та таке інше.

— Вам цього й не слід знати! Ви — вчитесь тільки, а що вам корисне та що ні, про те вже знаємо ми, педагоги.

— Коли дивитися на справу тільки отак, то мені й не випадає вчитися на більше, як на трійку, себто аби з формального боку ніхто з педагогів не міг до мене причепитися та вигнати з школи. А я хотів би й сам тямити, навіщо тра вчити грецину та латину... Між тим, мені здається от що: якщо за той час, коли я мав би вчити греків та латинів, я прочитаю якусь справді путню книжку, то матиму собі більше користі; а що стародавніх мов не використаю, то таку втрату нажену в усякому разі тим читанням.

Директор, жахнувшись, глянув на хлопця:

— Чи не читання, бува, й направило вас на оці гадки?

Химченко повагавсь, та одвітив: «Егеж». На запит, що саме читав останнім часом, він, в повній вірі, що директор не зужиткує слів його й не накладе на нього ніякої дисциплінарної кари, назвав гостро заборонених авторів: Писарева, Добролюбова, Спенсера (про Ренана, однак, змовчав).

Остовпілий директор уже був ладнавсья розгриматись, коли згадав, що розмова ця — частна. Він придержавсь і розпитував далі.

— Ну, про класичні мови ми поговоримо ще після, а тепер виясніть мені, чому із Закону Божого в вас тільки «три»?!

— Бо батюшка каже вчити всі священні тексти в катехізисі напам'ять, дослівно та ще й по-слов'янськи, а не в російському перекладі. Одно — що це дуже важко, а друге...

— Слова Господа нашого Ісуса Христа та апостолів, а вам важко їх вивчити священною, православно-цер-

ковною мовою!! Сором, сором таке казати!.. Добрий з вас православний християнин!

Химченко хотів був запримітити: хто знає, чи є Бог не то що православний, але й будь-який? Тільки він чомусь не зважився вимовити цю думку. Намість того він сам спитав:

— А ви хіба пам'ятаєте тепер ті тексти?

Директор брехати не хотів, то й змовчав, буркнувши тільки: «Резонерство!». Щоб викрутитися з тієї халепи, він швидко додав:

— Та й узагалі ви не дуже релігійні. Я вже скільки разів мусив вам докоряти, що ви в церкві спираєтеся спиною об стінку!

— То що з того? Хіба Богу молиться спина людини, а не душа?!

— Оттак пак! Зміркуйте: я ваш директор, земний начальник, і ви в розмові зо мною не смієте стояти криво, а в церкві ви розмовляєте з Богом, не з земним, а з небесним владикою!

Хлопець скинув пильний погляд на директора: він не розумів, чи щиро говорить директор, чи тільки так, з обов'язку.

— Та коли я схочу молитися, то й лежачи молитимуся щиро, а не схочу — то й стоячка нічогісінько не вдіє! — одказав він.

— Резонерство!

— Але чим резонерство?

— Резонерство, кажу вам!! — нетерпляче обрізав хлопця директор. О, він ще й не знав, не відав про сьогорічну сповідь Химченка, а що б він був тоді сказав!.. Вчителя релігії Химченко ненавидів, мабуть, чи не тяжче, ніж усіх інших навчителів; тим-то, коли довелося йому сповідатися та коли той піп спитав його про

гріхи, він скорчив безневинну гримаску, а потім, ніби дуже засоромившись, прошептав ледве чутно, тоном євангельського митаря: «Я татуся й мамуні не слухавсь». Учувши таку відповідь од 16-літнього хлопця, піп аж позеленів та й швидше дав йому «одпущеніє»... Директор про те нічого не знав...

— Ну, гаразд, — сказав директор, помовчавши, — виходить, що класичних мов ви не вчите тому, що не бачите з них користі, а Закону Божого — тому, що система його викладу вам не до вподоби... Перейдімо тепер до фізики, алгебри та геометрії — ви й тут маєте тільки трійку. Чому ж це так? Їх учити не забороняє й Писарєв, — додав він з торжеством. Химченко подумав-подумав та й став ні в сих ні в тих.

— А тут я лінувався, — тихесенько одрік він. Директорові не часто доводилося чути од учеників таку щиріу сповідь — він аж сполохнувся на місці.

— Лі-ну-ва-ли-ся! — протяг він. — Гм!.. Отож і класиків ви попросту лінувалися вчити, а не те що сумнівалися, чи вони потрібні, — сказав він уїдливо.

— Зовсім ні!.. Не знаю, чому ви мені не вірите: адже ж самі ви сказали, розмова наша — приватна, і я не маю причини підманювати вас.

— Вчіться класиків! Вони дуже-дуже корисні! — тільки й знайшов директор сказати на те. Сам він учивсь у гімназії давнішого російського типу, ні бельмеса не тямив у грецькій мові, а латинську забув до нащадку. Про це знали всі вченики, але він в ролі директора класичної гімназії зважав за свій святий обов'язок — оборону стародавніх мов, навіть при дотеперішній системі їхнього викладання в російських гімназіях.

— Де ж вона, тая користь? — одказав Химченко. — Ніякісінької розумної думки ми звідти не набуваємо!

Єдине знаття, яке од нас вимагають: знати, чому тут стоїть *conjunctivus*¹, а там *optativus*², або чому тут є *âv*, а тамечки немає! Ніякісіньких інакших коментаріїв чувати не лучається.

— Дак що ж! І *conjunctivus* має велику вагу задля розумового розвитку, має! — промовив директор зовсім автоматично. — Та побалакайте ви з Богомиром Івановичем (Ірічком): він краще за мене витолкує вам усю вагу класиків.

Хлопець усміхнувся.

— Ні, я вже не хочу й сахаться до нього. Він мені знов одкаже: «Із життеписів видко, що всі великі люди знали грецьку та латинську мову; звідси бачите, що без знаття класичних мов людина нічим путнім не буде». Це так само, як би сказати: «Великі люди носили чорні штани; хто чорних штанів не носитиме, з того велика людина не буде».

Усміх Химченків директорові не надто сподобавсь, а Ірічків доказ видавсь йому дуже непоганим. ~

— Та вже ж усі великі люди знали класиків! — сказав він. — Та ще от про що погадайте, — додав він трошки сентиментальним тоном, протягуючи кожне слово. — Як то любо вже по виході з гімназії, знаходячись на службі, розгорнути часом на одгалі Вер-гі-лі-я або Го-ме-е-е-ра!.. Прочитати їх в оригіналі та хоч на часинку одірватися од банальностей буднього життя... Висока втіха! — директор впадав у сентиментальний пафос.

— Гм! А ви ж звідки знаєте, що це так любо? — наївно спитав хлопець, гаразд відаючи, що директор не то Гомера, а й Корнелія Непота не втне.

¹Умовний спосіб (лат.). — Ред.

²Наказовий спосіб (лат.). — Ред.

Питання страшенно обурило його.

— Якщо я говорю, значиться, знаю! — грізно скрикнув він. — Жалкую, що завів мову з вами! Бо не вмовляти вас варт, а варт, щоб ви у страху побували, от що!.. Ви тільки й зугарні, що резонерство та казуїстику розводити! «Чому це?.. звідки це?.. нащо це?» — ото всеньке ваше лепетання, перекривив він Химченка ніби дитинячим дискантом. — Добре, що я тепер довідався, яка з вас цяця!.. Ви мені й усіх ваших товаришів попусєте та згидите, подаючи їм приклад для лінивства, неслухняності та «чому це так?». О, я тепер добре розумію, чому це дехто вже й тепер до нас бою не має! Це ви їм усяку погань натуркуєте, до лукавності призводите, ви, ви!.. Стережіться! Передумайтесь! Передумайтесь, бо зле буде! — скінчив він, стукаючи пальцем по столі. — Передумайтесь!! — віщо повторив він.

Оцей зворот розмови був таким несподіваним, що Химченко ніби до місця прикипів та й стояв, наче дублений. Насилу здобувся він на слово.

— Ви ж самі присогласили мене до прямоти та до щирості, до розмови «знакомого з знакомим»... Я на вас увіряв, а ви...

— Мовчать!!! Моя повинність — або вас переробити, або збутися, щоб ви, мов пошесть, не знівечили усенький свій клас... Хлопчина, підліток, що од горшка два вершка, а резонувати сміє!?? Ні, ні, паночку: гімназію засновано, тільки щоб виховувати справедливих громадян Росії, а не якихось розбишак. Гімназія — це школа державна, значиться, не гімназія для вас, а ви для гімназії. Затямте! Всякі примхи та вередування з головоньки вашої велемудрої повикидайте!.. А до речі: в голові вашій щось непевне одбувається. Так ми всі сьогодні на педагогічній нараді говорили і бумагу

до батька вашого про це виготовили. Тую бумагу ви оддасте батькові самі, особисто. Ми йому радимо звернути пильну увагу на стан вашої головоньки та й питаємося, яка його думка про цеє діло: хай він мені одпише... Ну, можете йти.

Вийшовши з «директорської», Химченко ходив по залі минути зо дві, увесь схвильований. Кров йому аж кипіла. Нікого з товаришів не було видно: хлопчак самотою блукав з одного кінця зали в другий, з посупленими бровами та зо втупленим униз поглядом.

II

За перших літ свого перебування в пансіоні Химченко вчивсь дуже добре, переходив з класу в клас із першою нагородою, був дуже слухняним хлопцем супроти учителів; вони аж нарадуватися не могли на «втішну дитину». Знов же й «утішна дитина» второпати не могла, яким то способом можна, бува, не любити вчителів: адже вони такі добрі, такі гарні! Вони ставлять йому п'ятірки, вони перед цілим класом хвалять його за науку, за зразкове «поводіння». Вони, як приїде часом до Києва Химченків батько, архідобрячий, трохи навіть наївний чолов'яга, аж дякують йому за те, що він зумів виховати для школи таку чудову дитину; а батько, щасливий аж до неба, потайки переказує своєму любому Петрусеві вчительські компліменти — і обидва вкупі радіють, сидячи в шкільній «прийомній», і Петрусь після того іще більше любить своїх учителів.

Та в шостім класі, себто цього року, приключилася халепа.

Спершу хлопчак був прочитав критичні писання Белінського — дитиняча гадка прокинулася; далі він

роздобув твори Писарева та познайомивсь із ними, далі — дістав ще деяких недозволених авторів. Найбільше спинив на собі хлопчаківу увагу писаревський реалізм. Тільки ж той реалізм мав перевернути усенький дотеперішній його світогляд: все, що з дитинячих літ подавалося досі Петрусеві як найрозумніша аксіома, тепер мало явитися найдурнішою брехнею. Отже, хлопцеві солодко, хоч і млосно, було зрікатися всяких дотеперішніх «аксіом», одної по одній; кожне слово Писарева дихало йому такою несперечимою логічністю, такою любою свіжістю, такою принадою новітності, що він із якоюсь аж скаженою втіхою взяв ламати й руйнувати той моральний будинок, що досі будувався в його душі на підвалині авторитету старших: його молитовником, його оракулом зробився натомість Писарев. Розквічання Пушкіна, непотрібність естетики, «розумний егоїзм», утилітаризм, перевага розумної думки над вірою в усякі святощі, непошана до будь-яких авторитетів і т. ін. — всі ті писаревські ідеї бурхливим потоком ринули в хлоп'ячий мозок та й учинили тамечки цілу революцію. Хлопець почав дивитися на життя геть інакше, ніж доти; тільки ж, звісно, життя він ще зовсім не відав, а через те новонадбані погляди не одразу могли встоятися, не одразу зсілися й зробилися суцільними — в голові Химченка опинився якийсь хаос, якесь *mixtum compositum*¹. Іноді проявлялися хвилини реакції: були такі менти, що хлопець насправжки, не шуткома вважав реалістичні ідеї Писарева за спокусу од диявола, лякався пекельної кари за кожную самотійну думку, чекав собі пекельної кари навіть за непошанування Пушкіна.

¹ Мішанина (лат.). — Ред.

Боротьба, яка цього року постала в душі у Химченка, одтягла його од шкільної науки. Насамперед, ще в початку шкільного року, жертвою «реалізму» впав Закон Божий, а потім — старі мови. Скоїлося це не тільки в силу вичитаного принципу, а й через те, що і піп, і їрічек дуже мало наближалися своєю особою до писаревського ідеалу. Натомість Химченко з більшим запалом вдався до читання всякої забороненої літератури. Трохи згодом хлопець залишив і фізику, а скоїлося це знов-таки через учителя, що обурих Химченка таким реченням: «Бог навмисне звелів річкам замерзати споверха, а не спідсподу, бо інакше була б погинула вся риба...». Зминуло ще трохи часу — боротьба новітніх принципів з первісними посильнішала в Химченка настільки, що він не тільки од шкільного вчення одкинувся, а й геть усякі книжки читати залишив. Цілими днями він мотлявся по всіх кутках і нічогісінько не робив, опроче як розумував, — розумував, нудився, мучився, сумнівався. Що більше він думав, то більшу він почував огиду проти всяких авторитетів, а до своїх учителів і начальства — особливо.

Захотілося Химченкові подати свої думи товаришам своїм у класі. Хлопець зачав їм голосно проповідувати, що чесна людина повинна бути в опозиції до будь-якого начальства, бо, мовляв, «усяке начальство — то простісінька ватага гнобителів». Чимало хто не хотів згоджуватися з цим тезисом. Всякого того Химченко нарікав товарякою, підлизою та «серединою». Ба трапилося так, що проти Химченкової проповіді про рівноправність виступали переважно ті з його товаришів, що були дітьми або аристократів, або багатирів. Химченко за минулих років не дуже-то журився питанням про суспільні верстви та стани; до шостого

класу він не встиг навіть зміркувати, що він плебей (дід його був міщанин, а батько — повітовий чиновник); аж у спірках з товаришами довелося йому торкнутися й плебейства. Спершу треба було принципіально стати в обороні демократизму супроти аристократизму, а швидко справа перейшла ще й на особистий ґрунт. Химченко зненавидів таких товаришів уже не за принципи, а попросту за індивідуальне несимпатичне поводження, яким визначався кожен з-поміж них. Рівночасно прокинулись у ній демократичні гордощі та чуткість на всяку образу плебейської честі. Отже, нервовість зробила його дуже вразливим: у кожнісінькому (іноді навіть безневинному) слові «дворянчика-аристократа» він зміг добачати образливий натяк. Став він сильно мізкувати: з якої речі не всі на світі рівні? З якої речі єсть дворяни та мутирі? З якої речі «одні риються, другі по́том їх тільки мийються»? Вважаючи це за величезну неправду, він узагалі лютував на сучасний лад, а класним аристократенкам та плутократенкам силувався допікати, чим міг. Між іншим, на злість їм він узяв зневажати всяке *desogum*¹, бо казав, що всі форми пристойності — панські витребеньки. Іноді, вдягшися якнайкумедніше, Химченко обирав собі в дні відпусків найлюдніші вулиці задля проходки, а на голові мав картуз з гербом свого інтернату (що вважався в Києві за доволі аристократичну школу) — і тим сердив «паненят» дуже. Починалися поміж ними й ним сварка, змагання, лайка — і тоді Химченко, щоб і себе заспокоїти, і ворогам помститися, викидав ще якусь нову штуку, та вже на інший лад. Ото вчинить було Їрічек або другий учитель що-

¹ Пристойність (лат.). — Ред.

небудь зовсім нелояльне (напр., скаже надто грубу образу) супроти якогось ученика, Химченкового ворога, котрий вчиться погано та й дуже мусить побоюватися екзаменів. Звісно, такий покривджений мовчки проковтне ущипливе вчителеве слово; отже, Химченко, зовсім не проханий, сміливо підніметься з місця й холоднокровно, навіть без грубого тону, зауважить учителеві, що він переступає устами міністерства освіти, бо лаятися та ображати честь ученикову педагог не має ніякісінького права. Вчитель, може, й дуже закипить, т'але ж змовчить. Після уроку ворожий товариш Химченків, порушений його «благородним героїством», підійде до нього, щоб помиритися, а «благородний герой» одіпхне простягнуту руку та процідить крізь зуби: «Це я зробив тільки з принципу... А ти — покірна товаряка...». Певне, що такі-о товариші ставали вже найгіршими його ворогами.

Шкільний рік тим часом минав. Насунувся кінець квітня. Почалися екзамени. Всі шестикласники закопалися в книжки, тільки один Химченко не вважав за потрібне вчитися. Товаришам було не до нього, то теперечки він іноді за цілий день не мав з ким словом перекинутися, а через те міг іще більше аналізувати себе й усеньке около. Скінчилася справа страшним знервуванням.

Що носило на собі печать авторитету, все тоді аж мучило хлопця. Вчителів та вихователів він устиг був добре зненавидіти ще передше, іще до екзаменів; та в маї ненависть його проти них дійшла до краю: вже не тільки самоволя вчительська, а й звичайнісінькі вимоги шкільної дисципліни доводили його до сказу. Саме слово «начальство» стало Химченкові мерзенним, падлюшним, а вже ж вимовити «наше начальство» він

мав би собі за дуже велику ганьбу. Ненависть дійшла аж до курйозів. Була в Химченка люба приказка: «В мене свій цар в голові»¹, та якось він як стій вразився тим словом «цар».

Спершу він був хотів казати надалі: «В мене свій президент у голові», тільки ж зараз зміркував, що це вже занадто велика сміхота буде; він поклав — краще геть одзвичаїтися од таких непевних прислів'їв.

Супроти товаришів настроїв у Химченка зробивсь на май теж дуже й дуже ненормальним, ба й нестерпучим. Химченко не рахувався з тим, що школярам час екзаменів — це гарячий для праці час, і треба поспішати та й дорожити кожною дниною, ба й годиною. А Химченко, сам про екзамени не дбаючи, ладен був і товаришам спокою не давати. Його однокласникам усім хотілося якнайшвидше працювати і ні з ким не говорити ані про що, а він готовий був сам налазити до нелюбих товаришів та й лаявся з ними, хоч би вони й приводу до того не давали. Діло не раз доходило до правдивих скандалів. На такі щоденні скандали обурилося й скількись таких самих плебеїв, як і Химченко; а вже ж досі в хлопцевих суперечках із класною аристократією вони більше прихилилися на його бік. І от на таких-о школярів він накопався ще лютіш, ніж на «аристократів». Він подражнив їх і «серединою», і «паразитами на багатирях», і ще тисячею інакших, не менше прихильних назвищ. Ще й половина екзаменів не була одійшла, а результатом була сварка в Химченка трохи не з цілісіньким класом. Він почав титулувати геть усіх своїх товаришів «падлюками», та не мина-

¹ Російське прислів'я, що має значити: «Сліпо слухатися чужого розуму не буду — в мене є свій глузд».

ло й дня Божого, щоб він з ними не заїдався: здавалося, що він, од нічого робити, умисне шукає якої-небудь приклучки, аби причепитися та налаятися. А вже ж хто тільки був не грубіяном проти начальства та не ворогом проти «дворянчиків», той наперед міг сміливо сподіватися, що Химченко знайде приклучку, знайде, до чого причепитися та налаяти, мов останню псюку. Остобісів та остиг Химченко усьому класові, наче болячка.

Всеньку неприязнь товариську хлопець приймав із якоюсь хоробливою втіхою: він почував таке саме задоволення, яке відчуває аскет, коли нічого не їсть днів десятеро або коли поволі спалює свою руку на жаровні. Тільки ж за два тижні до кінця всіх екзаменів тес «самодовління» зникло, через те що надійшла черга на екзамени фізики, математики, історії. До передніших екзаменів — грецької й латинської мови та Закону Божого — Химченко вмисне не готувався, бо вважав їх за непотрібні речі, а теперечки зміркував, що коли він хоче бути послідовним, то вже ж коло фізики йому треба заходитися з подвійною енергією. Він і взявся був за книжку, але виходило, що працювати міг не дуже горливо, бо встиг одзвичаїтися од роботи. І побачив він, що заїдатися з товаришами — легше й багацько любіше, ніж учитися. Тоді все його самозадоволення зникло як стій, намість того в голові йому загніздилася дуже болюча, нудна думка: «Я негідник, я тільки фразер, я-бо тільки фрази червоні та гучні вмію казати, я й у житті буду трутнем суспільності, я лінюга, а через те мої товариші, яких я зневажаю, мабуть, чи не більше вдіють добра громаді, ніж я!». Остання гадка довела Химченка до зневіри, і нерви його вкрай розкрутилися. Бували години, що з одчаю він іноді кидався до роботи з палким бажанням учитися та й

учитися, та ба! Виявилася друга халепа: геть знервований, Химченко не міг працювати гаразд, не міг сконцентрувати свою думу на програмі. Йому ж здавалося, що це він або лінується, або — ще гірше — од нічогонєроблення він став ідіотом. Озлоблений хлопець залишав роботу та й кидався знов до сварки з усім світом. І ото, було, настирюється, настирюється він усім товаришам днів двойко, а вони добре працюють для своїх іспитів та тільки одгризаються од Химченка. Тоді зирк! — уже він знову в меланхолії: бокує од усіх, ні до кого не балакає, вважає себе трутнем, падлюкою, егоїстом. «Що я досі діяв?! Що я досі діяв?! — завдає він собі питання в одині-самотині. — Я дурів, мов малая дитина!» І здається йому, що він із зав'язаними очима блукає навмання по якихсь закамарках або по драговині, де далі-далі завалиться, і земля його поглине. «Ні! Ні! Треба швидше вдатися до роботи», — рішає хлоп'яга і справді приневолює себе обернутися до занять, до книжки. Та недовго це тягнеться. За годину-дві — і ліньки нападають, і слабі нерви перебивають; кінчиться день, а другого дня втомлений хлопець кидає роботу. Почне він тоді подумки обговорювати всякі «реалістичні» тези та вимоги, критично порівнює їх з дійсністю, побачить, що і вчителів, і товаришів своїх він не може назвати святими людьми, щоб не сказати гірше, — та й... миттю підбадьориться! Знов на якусь годину нема нікому спокою од Химченка, знов він усім набридає, аж доки яка-небудь обставина не кине його в новітню меланхолію на скількись годин або й на днів двоє... в меланхолію, щоб після неї уп'ять налазити до всіх гедзем двоє других днів.

Ну, слава Богу, екзамени дійшли до краю. І дивним дивом зминули вони для Химченка не щасливо, ба

деякі він поздавав навіть з виблиском, дарма що працював найменше од усіх шестикласників: в пригоді йому стали zostанки давніших знань. Щоправда, на геометрії (це був послідній екзамен) Химченко був би неодмінно провалився, коли б не побачив, як мучиться перед екзаменом один його дуже некебетний товариш, не можучи второпати декотрих важких теорем. Химченко був тоді в періоді самобичування, то й пожалував бідолаху; щоб допомогти йому, він укупі з ним узяв розбирати ті труднощі. Результати були такі, що обидва хлопці вискочили з екзамену «благополучно».

III

Химченко, вийшовши з директорської, все походжав та й походжав по залі та злісно міркував про директорову віроломність.

Зближивсь до нього саме отой товариш, що йому він допоміг на геометрії.

— Ну, дякую тобі з усієї душі! — щиро сказав він. — Якбищо не ти, то мене б напевне були залишили на другий рік — отже ж тепер дали перевод навіть без поправки!.. Йй-богу, ти багацько кращий, ніж за якого тебе вважають!

Він вдячно та прихильно потиснув Химченка за руку.

Першим пориванням у Химченка було стиснути товаришеві руку й одвітати на щирю мову того хлопчини таким самим прихиллям. Однак несподівано навіть собі самому він жорстоко висмикнув свою руку геть і насмішкувато скривив губу.

— Стидався б нагадувати за ту милостину, яку я тобі подав, наче зайвий шаг старцюзі! Адже своїм власним розумом ти не був зугарен зрозуміти навіть те, що

в підручникові написано: не зугарен був вивчити звичайнісінький урок!.. Ех! — додав він, махнувши рукою. — Вік ти звікуєш трутнем, довіку висітимеш на чужих плечах... Та не бійсь, не лякайсь, любчику мій: замість розуму ти, напевне, матимеш протекцію й не загинеш у світі. Знаєш, як у Некрасова:

Тих и скромн, как овечка,
И крепонек лбом,
До хорошего местечка
Доползешь ужом...

— Ач який пророк вишукавсь! — перебив покривджений «старцюга», потім плюнув і пішов, згадуючи прислів'я: «Я до тебе з серцем, а ти до мене з перцем». Химченка щось схопило за душу. Спершу він був хотів наздогнати ображеного товариша, обійнять його за шию й перепросити, та зараз же здалося йому, ніби це буде сміхота, і він не побіг. В душі він докоряв собі за грубі слова, сказані навіть не зозла, а так, не знать за що.

— Нічого! — потішив себе він. — Краще нехай мене вважають усі за погань, ніж за що путнє. Нехай усі відносяться вороже!.. Коли я справді є щось добрее, то тому, хто мене вважа за мерзенного, розчаруватися колись буде любо... А коли я мерзота, то нащо ховаться?

Заспокоївши себе отакою мовою, Химченко увійшов до тієї кімнати, де Корніцький видавав одпускні білети. Уже всі вченики давно побрали їх і порозходилися. В кімнаті залишалися тільки четвірко, балакаючи з своїм класним наставником.

Наставник шостого класу, Корніцький, був вихователь зовсім інакшого типу, ніж директор. Той, було, гримає, лається, не дасть ученикові й слова зговорити; він і в «щирий» розмові з Химченком не зміг аж до

кінця спинити свій авторитет. Корніцький, навпаки: щоб держати свій клас у послуху, він мав за найпершу річ — усякими способами гаразд пізнати душу своїх «воспитанников». І справді, він зугарний був розкусити кожного до ниточки. За своєю педагогічною системою, він дозволяв ученикам поводитись із ним вільно, суперечитися, сваритися; супротивність величавому, бонтонному директорові, він сипав на кожнім ступені напівжартівливе «дурень ви» або «свиня», підпускав то тому, то тому шпильку, та знов же не виявляв гніву, якщо, бува, й сам чував одвітну шпильку. А втім, він умів не допускати вчеників до через лад компромітуючої фамільярності. В приватні, конфіденціальні балачки з поодинокими вчениками Корніцький вступав залюбки. Йому щастило викликати хлопців до повної довіри: вони зважувались покаятися йому в таких речах, як п'янство, гра в карти, вчащання до лупанарів і т. ін. Жодного признання Корніцький не надуживав: принаймні ніхто ще не був покараний шкільною дисципліною за ті провини, які він сповідав Корніцькому; тільки ж той усе, що чував, намотував собі на вус для дальшого. Отак, знаючи душу кожного, він умів володіти й орудував усеньким класом так, щоб *desoign* дисципліни ніколи ніяким учеником не порушалося; та саме в тому він і добачав повинності шкільного пансіонерського педагога. А тих учеників, що й самі були собі мудрі й не надилися на його вудочку, він ненавидів: ненавидів — як він звав — «резонерів», що, правда, ані пили, ані в карти не гуляли, ані блудодіяли, ані інших важких шкільних провин не чинили, та зате чинили ще гіршу річ —

Дерзали сметь

Свое суждение имеют.

Таких «резонерів» Корніцький тяжко не любив і переслідував, а вони знов ненавиділи «єзуїта». «Резонери» ладні були дивитися з більшою прихильністю навіть на директора, бо той мав простіше серце й не вмів, наприклад, так ущипливо, так їдко-систематично допекти, як Корніцький. Тільки ж усі інші вченики знаходили, що Корніцький — «чоловічина добрячий», далеко луччий, ніж усякі там директори, Ірічки е *tutti quanti*¹. А втім, хто його зна, який чолов'яга був справді Корніцький! Відомо було, що в громадським житті він учинив декілька благородних діл, ризкуючи навіть своєю кар'єрою. Та десь, певне, громадянська відвага ще не дає й педагогічного хисту.

Поодпускавши всіх учеників, опроче чотирьох ліній, Корніцький спершу жартівливо-грізно лаяв їх за негорливість до вчення, а потім весело й фамільярно шуткував з цими здороваями, що їм уже не вчитися, а женитися був час, — коли оце ввійшов Химченко.

— Так отак-то... — учувся йому кінцевий шматок розмови з Корніцьким. — Так-то... — знов сказав він, хитренько протягуючи свої слова. — Виходить, що таки сьогодні негайно їдете додому й ви, і Мироненко, і Чуровський... Гм!.. Самі стовпи!..

— Про-о-о-ошу!! — ніби вламався в амбіцію один з тієї четвірки. — Як ваші слова треба розуміти? «Стовп» — гм! Сиріч «дубина», себто ідіот?!

Корніцький аж надто хитренько засміявся і глузливо прикусив спідню губу.

— Ет! — одказав він, удаючи невинного. — «Стовп» — значить «основа, підвалина», а чи ж ви не крає-

¹І тому подібні (*итал.*). — *Ред.*

угольний камінь у класі?! От добродія Химченка я, певне, стовпом не назвав би.

Химченко холодно й погордливо здвигнув плечима.

— Цікаво б мені знати, хто такий у вас я, на вашу термінологію... — сказав він зовсім неухважливо. Далі, не чекаючи відповідання, він додав:

— Я прийшов узяти в вас білет, їхати додому.

Корніцький єхидкувато не зводив з нього очей.

— Ви б то хто?.. А! Як зветься те, чим ушивають дах? Дрань¹, чи як?

Всі зареготали гомеричним сміхом, опроче Химченка: той із злом одмовив:

— Зовсім не смішно і... не дотепно.

— Не погребайте! — іронічно вимовив Корніцький. — Чим багаті, тим і раді... Але порозходьтесь, панство-товариство, геть звідси, бо бачите: з енергічного виду д. Химченка можна знати, що він прийшов сюди вчитати мені нотацію та навчити, якої педагогічної системи я маю триматися, виховуючи їхнє високоблагородіє.

Ті весело повиходили з кімнати.

— Помиляєтесь: я тільки по білет, — обоятно й холодно сказав Химченко, хоч йому цим-о разом страх як хотілося засміятись із слів учительових.

Корніцький взяв перегортати папери, шукаючи між ними Химченкового білета.

— Що, похвалили оце вас пан директор? — тихо спитав він, пораючись у паперах. Не діставши відповіді, він додав: — Треба вчитися.

— Який є в вас доказ, що я не вчуся?! — різко сказав Химченко, готуючись до баталії.

¹Дрань — гонт.

— А бали ваші: вони не блискучі, — рівно відповідав класний наставник. — Та я й сам хіба не бачив, що в вас книжка цього року не гостювала в руках ніколи?.. Сором! Сором! З грецької мови — трійка!

— Трійка є бал задовольняючий, а на більше вчитись я не хочу! — Він це вимовив з притиском й так само пояснив. — І на те я маю законне право... Та й яка мені з тієї грецини користь?

— Як то яка? Тая користь, що через грецину ви здобудете атестат зрілості! Хіба ж це не рація?

Хлопець спершу не знайшов, що й одрікти.

— Ой ви, Химченку! — докірливо, але по-батьківському почав казати Корніцький, — ви шукаєте рації, аргументації й т. ін. на кожнісінький свій вчинок. А навіщо вам це? Чиніть сміливо те, що радимо вам ми, поподумавши за вас гаразд. Вже ж будь-що-будь там, а ми все ж педагоги... поганесенькі, думаєте ви, нехай, — тільки ж педагоги, вихователі. Ми спеціалісти, ми староходжі люди в цьому ділі — тимто ми повинні тямити, що вам шкідливе, що — корисне.

Слухач скривив губи. Обидва помовчали. Перервав мовчанку Корніцький:

— Не скрізь шукати аргументації — краще. Тепер ви маєте сумніви, чи є користь од класичних мов. Ну, а покладім, що ви самі собі або хтось другий вам довів з певністю, що вони просто шкідливі? Що ж би вийшло з того? Коли б ви схотіли послідовно триматися принципів, то не сміли б у такім разі вчити грецину й латину навіть трохи, навіть на трійку! А не маючи трійки, ви мусили б, як вам відомо, вилинути геть з гімназії... Киньте ж, киньте самотійні гадки, а вчіться так, як ми вам вкажемо.

— Я так не можу, ніколи в світі не можу. Доведіть мені, що так воно треба! А інакше... без доказу... Та не теля ж я, щоб мене налигували й вели навманяки, куди глядя. Я людина!

— Ну, як знаєте! — здвигнув плечима Корніцький. — Кажу щиро: я вам, як і всім вашим товаришам, добра, може, й не бажаю, т'але ж не бажаю і лиха... (Та й ви всі мене любите, як собаки діда...) Мені байдуже: про мене, рішайте собі великі світові питання, вчіться на «три». Але знайте, що коли ми не маємо права виключити вас за трійку з грецької мови, то маємо повне право з тріумфом вигнати із школи за непокору, за той шкідливий призвід, який ви даєте другим. Вважайте за те! Не наливайте чашу вщерть!..

Корніцький це говорив, анітрохи не хвилюючись, і так само спокійно казав далі:

— Не забувайте й ось чого: коли ви навіть скінчите курс та захочете піти до університету, то од нас, по закону, буде заслана туди характеристика ваша. Ви вже й тепер псуєте свою кар'єру... Ну, я сказав усе, що повинен був сказати. А що далі діяти — ваша воля. Пам'ятайте тільки, що школі не впада панькатися з вами. Ви, пане геній Химченко, задля нас є точнісінько такий самий ученик, як і всі, — ergo¹, підхиляйтесь дисципліні, як і всі, слухайтесь, як і всі. Не то — геть!.. От вам ваш білет, а от бумага од совіта до вашого батька, — додав Корніцький усе тим самим рівним гоном... — Може, й справді оздоровієте влітку од вашої «болісті»... (Це кажучи, вчитель іронічно, але так само холодно осміхнувся.) — Оголосити вас ненормальним — це була ідея директорова, тим-то геть

¹Отож (лат.). — Ред.

увесь совіт дав свою згоду. А як на мене: будь я вашим батьком, я вашу «болість» був би гоїв дубцем.

Слухаючи його мову, Химченко повигризав собі всенькі нігті й сповнився немічною лютістю. Швидкою ходою він вийшов з кімнати й не пішов, а просто побіг у сад. З учеників там не було вже нікого. Химченко впав на одну лавку, що немало ховалася в зеленій гущавині кущів, конвульсивно вхопився за стовбур невеличкої берізки й притулив свою щоку до лубу. В такім становищі він просидів минут із п'ятеро. Плакати він не плакав, бо сліз не було, а тільки вряди-годи всеньке його тіло струсувалось, немов з перелогів. Тоді він ще дужче пригортав до себе стовбур дерева, тиснучись до нього так, як маленька дитина тиснеться з жаху до своєї неньки та чіпляється руками за її шию. Нарешті хлопець підвівсь і подививсь на стильовий шкільний будинок, що визирав з-поза зелені.

«Я й сам тямлю добре, що я недобра людина, — подумав він. — Я знаю, що я погань. Та ви... ви ще гірші од мене! Ви — падлюки!»

По цій подумній тираді він вийшов із саду, попростував до гардероба, вдягсь і пішов закуповувати дещо на дорогу. Між іншим він купив насіння й узяв лузати на вулиці ж таки. На превелику свою радість, він здалека зуздрів князя Амілахварі, що йшов був напросто, ще й до того з якимись своїми знайомими панночками, Химченко заздалегідь підкачав одну калошу штанів трохи чи не до коліна, другу покинув так та й розхристався, що видко було й голе тіло. Коли князь порівнявся з ним, він привітно вклонився, рівночасно дзьобаючи насіння, та ще й поздоровкався: «Здрастуй, Амілахварі!». Князь почервонів й аж спітнів од сорому, так що йому самому не завадило б розстібнути сорочку.

А Химченко ще трохи повештався по місту, не запи-наючи сорочки, та полюбував, як цікаво перехожі див-ляться на нього. Довелось йому йти проз величезний собор. Ішла вечерня; спів виразно розтинався і по шляху. Вся церква була уквітчана порослю, бо взавтра — день Святої Трійці. Химченко на мить припинився. В зеленому вбранні церква визирала так гарно, що він навіть хотів був зайти усередину, коли це здалека побачив, що туди само прямує директор з побожним обличчям. Як стій хлопець одвернувся од собору, демонстративно насунув капелюш на очі й звернув у якийсь вузьенький переулок.

Там стояла обідрана, сліпа старчиха. Вона вигляда-ла такою страдницею, що Химченко швидко поліз у кишеню і вже був видобув якогось срібняка. Вбога почула, що хтось зупинився коло неї.

— Подайте милостину ради Святої Трійці! — застогнала вона.

Химченко раптом зостановився.

— Ради Святої Трійці?.. Не дам! — сказав він жор-стоко і вже хотів був піти геть, коли знов поглянув на старчишину дранку.

— На! — сказав він, оддаючи їй гроші. — На! Та тіль-ки не ради Святої Трійці, а ради того, що ти людина, й безталанна людина.

Наробивши ще скількись чудасій, Химченко вернув до пансіону. А ввечері він уже мчався поїздом у рід-ний свій городок Звенигородку, до батьків, де давно за ним скучили.

IV

Родина Химченків складалася з батька, матері, Петруся та двох сестер. Старша рік тому була понялася

з одним чиновником, та він скоро захирів і швидко після весілля вмер. Вдова вернулася в хату батьків; ще не стара, вона не тратила сподіванки піти заміж удруге. Менша сестра була трохи старша за брата і ще незаміжня. Всі раділи приїздові Петрусовому.

Гість, скоро приїхав, зараз оддав батькові постанову педагогічної ради. Батько, добродушна людина, прочитав папір і здивувався.

— Ти знаєш, що написано в цій бумазі?! — спитав він сина.

— Знаю.

— Як же її розуміти?

— Син засміявся.

— Е, тату! Ніяк! Наш директор на старості літ якщо не зовсім навісніє, то впада в дитинство. Ну, от йому і верзеться невідь-що. А весь совіт тягне за ним через те, що знає, що на такі його листи батьки однакові-сінько не вважатимуть.

Петрусь говорив так безжурно, так шуткотливо, що батько не міг не похитнутися в своїх підозріннях.

— А все ж таки, що тра робити? — спитав він.

— Одпишіть так само задля проформи. Напишіть, що ви звернете на мене найпильнішу увагу та що з тих фактів, які навела педагогічна рада, ви свого сина аж не пізнаєте, бо я, мовляв, раз у раз, ще з пуп'яночка, був дуже слухняний і розсудливий. Ну, і прочая, і прочая, і прочая.

Батькові було трохи ніяково, т'але ж він учинив саме так, як нараював син. Нікому з хатніх він про той документ не сказав.

Уплило тижнів з трое, відколи хлопець повернув додому. Якої-небудь ненормальної зміни не постерігав у нім ні батько, і ніхто. Та й важко було б постерегти, бо хлопець, видершись із школи, справді оздоро-

вів. Свіже, цілюще повітря малесенького рідного городка, не гірше од сільського, щоденні довгі блукання по лісі та по ланах, домашня тиша, прихильність од усіх хатніх — все втихомирило хлопчака. Вже за перший тиждень його бліде, змарніле обличчя порожевіло, рухи зробилися жвавими. Він забув не тільки про те, що зветься «сумом», «нудьгою», «світовою скорботою» і т. ін., — забувсь навіть, що бувають на світі громадські інтереси, ба навіть, що є на світі книжка для читання. Фізичне почування живої енергії, що з кожною дниною прибувала йому та цівкою була в кожному живчикові, задовольняло його. Замість поважного філософського сумування з'являлося бажання цибати, стрибати, співати, сміятися. Зустрічаючись у полі з дівчатами, що підсапували картоплю та буряки, Петрусь охоче зупинявся, заходив з ними в розмову і (чого досі ще не бувало) навіть переморгувавсь із ними. Ніхто з товаришів, запевне, був би не впізнав його тепер: не можна було повірити, що оцей безжурний, веселий хлоп'яга є той самий, який недавнечко з гірким песимізмом дививсь на цілий світ, брав на себе роль суворого Катона і в'їдливо чіплявся геть до всіх. А втім, остання риса в Петрусеві вдержалася: до свар з товаришами він встиг призвичаїтися так сильно, що й тепер той нахил мав на когось окошитися. Теперечки об'єктом стали сестри. Меншій сестрі доводилося трохи не щодня плакати через брата. Маса була дівчина, гарненька на вроду, тим часом брат силувався непохитними аргументами доводити, що в сеструні ніс — не ніс, а бурульбашка якась, очі — не очі, а барабаничі очища, волосся — віхтьове, та й узагалі вона, мовляв, цілком відповідає тому ідеалові краси, який намалювала пісня:

Такий стан, як у баби,
Такі очі, як у жаби,
Така шия, як у рака,
Така бридка, як собака...

А втім, з Масаєм Петрусь тричі на день сваривсь, та тричі на день і миривсь. Не так щасливо кінчалися його суперечки із старшою сестрою Надею. Перш усього їй дуже не сподобалося, що брат, відколи вже приїхав, церкви ні разу не одвідав. Вона спробувала нацькувати на Петра батька. Та м'який батько, що й давніш ніколи не був деспотом, тепер рішуче odmовився силувати «дорослого хлопця» (так він казав); до того ж він і сам був лінивий ходити до церкви й уже давно забув, як церковні двері одчиняються. На odmову батькову Надя з досадою буркнула скількись глибокодумних уваг на тему: «Ненависна анархія, що панує в нашій сім'ї», та релігійну загорілість свою мусила пригасити. Петрусь захотів оддячитися їй гаразд за замах на його волю: при першій-ліпшій нагоді він перейшов уже до активного нападу.

Лучилося йому якось-то зазирнути на хвилину до церкви саме перед причащенням, не для молитви, а так, з цікавості. На свою величезну втіху, він натрапив на цікаву сцену. Коло амвона стояв паламар, держачи в руках тарілочку задля грошей. Баби, запричастившись, проходили проз нього, а він удававсь до них з отакою проповіддю: «Тітко! Та поклади ж бо хоч п'ятака! Що, ти дурно їла, чи що?! Гей бабко! Сором бути скупкою!.. Ти от причастя з'їсти з'їла, а немов не знаєш, що вино й проскури коштують гроші!..». Коли вдома Петрусь із сміхом розказав про цю сцену, Надя назвала його богохульником. Тоді брат прочитав їй цілу лекцію, що християнське причастя є зостаток елев-

сінських містерій; при цьому він прирівняв Христа до воскреслого Діоніса, а причастя — до елевсінського «кікеона». Наді терпець увірвався — вона почала крутити Петра за вухо, а він їй мало руку не скрутив. Два дні вони між собою не розмовляли, потім помирилися, та знов не на довгий час.

До молодой вдови взяв залицятися один акцизний чиновник, Знаменський, попович зроду. Надя його залицяння приймала прихильно. Одного разу Петрусь був розмовився з гостем, і той йому дуже не сподобався. Він ото слухав Знаменського, а далі спитав:

— Ви, либонь, божественного роду?

— Як то «божественного роду?» — спитав той, трохи конфузячись.

— З поповичів?

— Еге, я син священика, — одмовив попович, червоніючи з безцеремонності Петрусевої і обглядаючи його хмурим оком. Той, однак, не склопотався і еказав байдужим тоном, виходячи з кімнати:

— Тим-то в вас отакі клерикальні погляди.

Скоро гість одійшов, Надя взяла лаятися з братом за «божественний рід», а він ще піддав перцю, подразнивши Знаменського «клерикальною кицькою». Надя ледве в волосся йому не вчепилася. Потім Петрові самому зробилося шкода, що він образив Знаменського, зачепивши його рід. Коли той знов прийшов у гостину, Петрусь почав дуже ввічливо балакати із ним і навіть попрохав вибачки за минулий раз. Знаменський величаво переслухав його перепрошування, пихатимув головою і зараз-таки після того вдався до Наді з розмовою на тему, що, мовляв, «на сьогочасній молодіжі треба дуже велику палюгу поламати, поки з

неї щось путяще вийде». Петрусь тоді сильно образивсь, але змовчав до слушного часу.

Коло господи Химченків розгортався доволі великий, розлогий сад. Він мальовничо спускався до яру, що був глибокий і дуже закрутний. По той бік, горою, — вулиця, битий шлях. Обгинаючи яр, шлях мусив збити чималу заворотку. Це було незручно задля проїжджаючих, бо довше їхати, та пішоходці вкоротили собі дорогу: замість ходити битим шляхом, вони здавна втоптали вузеньку стежечку навпрошки, через город Химченків. Громадське володіння тією стежечкою й ходіння через чужі перелази освячено було традицією: запевне, геть усе місто дуже б здивувалося, якби хазяї саду заявили претензію та заборонили переходити тудию. Знаменський щодня саме отією стежкою ходив на службу й вертав додому. Надя, сидячи на балконі, здалека могла бачити свого залицяльника й привітно осміхатися на його увічливі поклони.

Петро постеріг, під котру годину верта Знаменський з «акцизного правління». На другий день після останньої розмови з поповичем він чогось довго поравсь коло стежки і грізно мугикав арію паяцової помсти з «Ріголетто»:

— Si, vendetta! tremenda vendetta!..¹

За обідом він ні сіло ні пало почав з обуренням оповідати про куницю, що її він, мовляв, бачив на городі, та що вона десь, певне, величезні шкоди чинить садовим рослинам та ще й кури чи не передушить.

Був дуже гарний літній вечір. Знаменський ішов додому, повний сентиментальних роздумувань про Надію, і поспішав до того місця на стежці, звідкіля

¹Так, помста! Страшна помста! (*італ.*). — Ред.

видко було балкон Химченків. Надія не обманила його: на балконі стояла його ідолка, спершись на поренчата, і дивилась униз до яру. Знаменський дуже галантно здійняв з голови «котелок», з люб'язним обличчям одважив низенького поклону, не зводячи очей з Наді, та й... заверещав з усієї моці, мов цаплений. А це Петро був примостив на дорозі капкан, що його він позичив в одного знайомого міщанина. Знаменського ногу схопило, мов обценьками, а він не тямив, що це таке, і з переляку горлав. Минут із п'ятеро довелося бідолашному кавалерові простояти в полоні, аж доки на Надин репет поприбігали обидві наймички Химченків і визволили його. Нозі ніщо не завадило, штани теж не подерлися. Знаменський перебувсь самісіньким переляком. Але зате він одіграв таку комічну роль, що Петрусева потреба помсти була геть заспокоєна. Що ж до капкана, то він пояснив: «Це я був поставив на куницю... А вловив лисицю», — додав він тихцем.

Знаменський аж два тижні був боявсь більше ходити тією клятованою стежечкою. Надя спершу дуже лаяла брата, а нарешті почала його прохати, щоб він забоживсь, що наперед не злоумишлятиме проти шановного Ераста Андрійовича. Петрусь одказав на те, що боженькання він не визнає, а дасть слово честі. І того слова він справді не зламав. Але шановний Ераст Андрійович не міг подарувати Петрусеві всіх його передніших штук. Коли в товаристві йшла, бува, мова про сім'ю Химченків, він зітхав і з таємничим виглядом пророкував: «Ох! Що то вийде з їхнього сина! Що то вийде!». В ширші пояснення він не пускався, а проте швидко по всьому городкові зачали балакати, що молодий Химченко десь є нігіліст.

Значення того слова ніхто не розумів гаразд, тільки ж визначали їм щось невимовно страшнеє.

Реноме нігіліста незабаром закріпилося за Петрусем непохитно. Місцева інтелігенція, щоб себе хоч трохи розважити серед мертвої нудоти, надумалася дати любительський спектакль. Видно, що це була дуже щаслива гадка: в маленькім повітовім місті, де чиновницький світок труситься над кожним шагом, всі білети були попродані та й напрочуд хутко. З родини Химченків пішов на спектакль один лиш Петрусь. Він узяв місце в другому ряді крісел, себто дуже пристойне. Багацько причепурюватися він не захотів: на ньому була доволі заяложена парусинова блуза, з-поза неї виглядав м'який комірчик української сорочки; узув він чудернацькі різнобарвні пантофлі, т. зв. «килимові», а в руках тримав просту ломаку, що виламав з тину. На спектаклі була вся повітова аристократія; багато публіки понаїздило і з сусідніх сіл. Поява Химченкова в залі вчинила ефект: на нього звернулися очі всенького товариства. Ані кришечки не клопочучись, Петрусь, із дивною ковінкою в руках, сів на своїм місці й почав оглядати залу в бінокль. Він міг постерегти проти себе вселюдне обурення, та воно його загрівало лиш до завзяття. «Коли бути демократом, то вже бути до краю», — подумав він і розстебнув комір блузи: українська вишивана сорочка опинилася на видноті. Щось його муляло й свербіло: йому бажалося голосно виявити свою погорду супроти всіх. «Найдемократичніша мова буде, очевидячки, українська, бо чисто мужича», — подумав він і (хоч про українофільство навіть не чував) прирішив держатися сьогодні цієї мови. Спереду сиділа якась польська поміщиця. «Пані, чи не дасте мені вашої ахвішки на

часинку?» — вдавсь Петрусь до неї по-українськи. Добродійка широко розкрила очі, обернулася поглянути на «мужика», що заліз аж у другий ряд крісел, та й загляділа його формену кепку із значком відомого їй київського «порядного» інтернату. Вона мовчки простягла афішу. Петрусь узяв і, оддаючи назад, так голосно сказав «дуже дякую», що знов звернув на себе вселюдну увагу. В антракті він почув, як дві дами, що сиділи поруч нього, завели французькою мовою балачку про нього ж таки. Одна з них висловила здогад, що їхній сусід є, либонь, син якогось мужика та що треба радіти новітньому законові міністра просвіти, який утрудняє вступ до гімназій усяким пролетаріям. Петрусь, що дуже добре розумів французьку мову, пильно слухав панію й відчув, що в нім знову прокидається й аж клекотить тая ненависть до всякого аристократизму й панства, яка в Звенигородці була ущухла на час. Далі обидві дами попідводилися з місць. Ота сама антидемократична ораторка, коли посувалася проз Петруся, незнарошна натоптала йому ногу, т'але ж нічирк. Хлопець перепинив її, голосно й грубим тоном вдавшися до неї по-українськи: «Ви мені пальці трохи не пороздушували, а навіть вибачення не попрохаєте!». Дама обміряла його очима з ніг до голови й погордливо скривилася.

— *Quel impertinent!*¹ — промовила вона до товаришки.

— *Moi impertinent?! Non, madame, c' est á vous, qu' il taudrait prendre une leçon de politesse!*² — скрикнув

¹ Який нахаба! (франц.). — *Ред.*

² Я нахаба?! Ні, мадам, не від вас я маю брати лекції ввічливості! (франц.). — *Ред.*

Петрусь таким голосом, що аж тремтів од схвилювання, і додав (це вже знов по-українськи): — Еге, навіть у тих мужиків, якими ви гордуєте, вам не завадило б по-вчитися звичайності!.. Vous voyez, chère madame, — іронічно засміявся він, — que j'aurais pu parler français aussi bien, que petit russe¹, а якщо я балакаю «по-мужицьки», то, значця, маю мужицьку мову за кращу і од руської, і од ще більш аристократичної — французької...

Петрусь вимовляв по-французьки чудово, і він сам знав про це. В пансіоні французький учитель похвалював його гарну французьку вимову перед цілим класом.

Другого дня весь город балакав про те, що молодий Химченко — страшенний нігіліст. Тільки декотрі дами нарекли його просто enfant terrible².

V

Вже кінчавсь і петрівчаний піст.

Петрусь уже нудивсь гаразд. Нічогонероблення йому навкучило. Його знов тягло до книжок, до розумової роботи. Енергії він почував у собі вдосталь, та його лякала тільки гадка, чи не піднімуться через читання знов усі ті муки, які він перебув у школі ще так недавнечко. Тим-то він не переставав байдикувати та ушкварювати штуки, які доставляли йому репутацію нігіліста або enfant terrible'я.

Одна днина аж надто була «чревата» всякими пригодами. Петрусь прокинувся й схватився більше-менше коло 12-ої години: «не дуже пізно», на його глибоке пересвідчення. Вмившись, він пішов не снідати, а в

¹ Ви бачите, дорога мадам, я можу говорити французькою мовою так само добре, як і малоросійською (франц.). — Ред.

² Жаклива дитина (франц.). — Ред.

сад зірвати трохи вишень. Над свою сподіванку, він застав там батька, що сьогодні чомусь не пішов на службу, та одного знайомого. Привітавшись із гостем, він сів на лавці й послухав, про що вони балакають.

— А от що, Павле Степановичу, — казав гість, — позичте мені прочитати «Вічного Жида» Сю.

— І-і! Ні слуху ні духу нема, відколи позичив у мене Калюжний.

Направду книжка була вдома, та що, на думку Павла Степановича, це був дуже дорогоцінний твір (видання 1837 року), то йому не хотілося позичати її. Він, збrehавши, додав:

— Чи ж вам би я не дав її?! Так, бачите, закрутили!

— Тату, — встряг до мови син, — десь, певне, Калюжний її вернув, бо я бачив «Вічного Жида» в вас на столі.

— Невже?! Ні, ти помиляєшся. Ану, посидь з Хрисантом Андрійовичем, а я піду подивлюсь.

— Не клопочітесь, тату, — сказав Петрусь прихильно, — я сам принесу.

В один мах він приставив на місце книжку.

— Чи ба! — ніби здивувався старий Химченко. — Либонь, десь під купою паперів лежала.

— Ні, тату, на видноті. Ви повинні були її щодня бачити.

— Гм!.. — невдоволений, кахикнув батько, суворо глипнувши очима на сина... — Куряча пам'ять зробилася! Старіюся! — зітхнув він до гостя.

— Ах! — зрадів Петрусь. — Бачите, тату, що на вас часом находить забуття. Отже ж учора, коли ми сперечалися за щось, ви сказали: «Ні, ні! Це ти забув, як було діло, а не я, бо я зроду нічого не забуваю». Бачите, що й ви забуваєте!

Батько справді раз у раз хвалився своєю пам'ятливістю. Щоб затушкувати справу, він удався до гостя:

— Ну, та вже як там воно не є, а я радий, що книжка знайшлася і я можу її позичити, Хрисанте Андрійовичу, вам. Візьміть, ви-бо людина акуратна й пильнуватимете книжки, як ока.

Гість із «Вічним Жидом» повівсясь додому. Батько ступнув декілька разів по доріжці, далі згорнув руки й припинивсь перед сином.

— Що це за знак? — спитав він хмуро.

Петрусь, ніби не зважаючи батьковому тону, вдавав наївну дитинку.

— Еге ж, у мене краща пам'ять, ніж у вас? Якбищо не я, то ви були б не позичили йому книжку! — казав він, радіючи по-дитячи.

— Якбищо не ти з своєю дурістю, то я не був би марне кинув рідку книжку звісному шахраєві! Не побачу я вже ніколи «Вічного Жида»!

— Татуню, та ви ж були такі радніші дати йому! Ви навіть казали, що...

— «Казали!» Хіба я насправді казав? Мало що інколи балакається!

— Тату!! Невже ви зважилися... брехать? — тихесенько спитав Петрусь, трохи не пошепки.

Од синового тону батько зчервонів і мовчки заходив по стежці вперед і назад.

— Які тут брехні! — нетерпеливо одмовив він потім. — Це ж дрібниця.

— А вчора, тату, ви казали Масі, що чесна людина навіть у дрібницях не повинна брехати ніколи в світі.

Слова ці були вимовлені так природно, так соромляче, що батько зовсім став ні в сих ні в тих. Не знаючи, що одказувати далі, він поплентавсь у хату, до

свого кабінету. «Чуднота! — міркував він дорогою. — Чи це мій син занадто порозумнів, чи попросту вдає дурника? А укладливий, будь-кого забелькоче!..»

Петрусь знов, проводжаючи його поглядом, злегка осміхнувся і незабаром сам пішов із саду до господи. Мати його була в кухні й загадувала наймичці Килині всякі роботи. Він проз неї перейшов до їдальні, де самовар іще стояв був на столі, вточив собі чаю й узяв намазувати хліб маслом.

Сестри давно вже повставали й поралися по хатині. Обидві були тепер з постом. Старша, Надя, постувала через те, що була релігійна аж до забобонів і була щиро пересвідчена, що за скором у петрівку буде на тім світі пекельна кара. Наймичка Килина вияснила собі Надину побожність трохи інакшими мотивами: «Вони хочять гарного кавалера собі випостувати», — сказала вона якось (ну, та й дісталось же їй на горіхи за тее!). Мася знов пісникувала тільки через те, що не хотіла сваритися з старшою сестрою. Та й то на самоті, потайки од усіх, Мася ладна була й скорому скуштувати.

Надю, що строго пісникувала, вид масла, яке намазував брат, дратував. Вона не втерпіла, щоб хоч чимсь не докорити Петрусеві.

— І! Спить бозна-доки! Далі обідати час, а він допіру сніда.

— Не турбуйся! Всього масла не поїм, zostавлю ще й на твій пай!

— Ну, я (дякувать Господеві) ще тямлю, коли піст! — сварливо одказала та. — Не те що ти з татом!

— Тямити тямиш, а масла, правда, хочеться? То й з'їж трошки, бо ач як поохляла, зовсім тлінна!

Надя з погордою одвернулася. Петрусь удався до другої сестри:

— А ти, Масю, неодмінно начхай на те постування. Надя, як бачу, приматкобожилась і швидко в черниці піде (Надя при цих-о словах знов зневажливо скривилася)... Ну а тобі заміж таки хочеться. Тільки ж яка мара пекельна тебе візьме? Ти й так мерзенна на пику, а од постування геть зневірнієш.

Мася образилася, а Надя розлютувалася.

— Мовчи, блазню! — гукнула вона. — Сам безвірний та й Масю спокушує! Ох, коли б одхвиськати такого атеїста гаразд дубцем чи палюгою, то був би найкращий лік на всенькі «ізми»!

Ці слова допекли Петрові аж до печінок. Допиваючи чай, він узяв мізкувати, як би то шпорнути Надю болючіш, та не гурт надумав. Знаючи прихилля сестри до ченців, монастирів і т. ін., він замутикав:

А в черницях добре жити:

Ні жать, ні в'язати.

Треба тільки вранці встати,

Книжечку читати.

Тільки ж Надя виглядала так величаво, наче англійська леді. Не в замітку братові, вона аж губи кусала собі, але вдавала, буцім нічого не чує.

На мисникові лежала Біблія. Петро простяг до неї руку та й розгорнув. Миттю обличчя йому заясніло лукавим осміхом, та зараз же він побожно надувсь і благоговійно прочитав:

«І сказала старша дочка Лота до молодшої: “Наш батько старий, а нема більше женихів задля нас на землі, тож давай підпоїмо нашого батька й спімо з ним, щоб...”».

Соблазн для слухачок був великий. Мася крадькома закидала оком у книжку, щоб затямити, на якій це стороні. Надя обурилася.

— Облиш! — прокричала вона. — Стидався б!

— Чого стидався б? Святого Письма?

Сестра підбігла й видерла Біблію. Петрусь декілька ментів не знав, що б йому розпочати, коли на його втіху вбіг до їдальні маленький песик старшої сестри.

— А-а-а! Здоров був, Бен! — весело гукнув хлопець. Бен підбіг і став дивитися на нього своїми розумними очима.

— Ау-у-у! — завив Петрусь.

— Ау-у-у! — підхопив Бен.

— Ау-у-у! — знов заквилив Петрусь.

— Ау-у-у! — сумовито тяг, аж розтинався Бен, підвівши свою мордочку вгору.

— Боже мій, що це за хлопчисько!! — заголосила з одчаєм Надя. — Мій Бен і так дуже нервовий, а через тебе знервується вкрай!

Вона з гнівом випхнула Бена геть з хати.

Сестрам треба було плоїти свою білизну. Задля вигоди вони винеслися до вітальні, приладнали на двох стільцях дошку, а на ній розвісили спідницю й почали плоїти. Та Петрусеві, либонь, не було сидні на самоті: він притяг до вітальні та й сів біля фортеп'яна. Чудово він грав тільки губами на гребінці, але й фортеп'яна не лякався і вмів грати одним пальцем: «Ой, за гаєм-гаєм». Теперечки йому забажалось поїмпровізувати.

— Слухай, Масю, я тобі покажу достоту таку мелодекламацію, як в Лішина. Я був на його концерті в Києві, то й усе поняв. Тема моя буде: «Як студент ішов топитися»... Ось він ще вагається, на серці буча страстей...

З цією мовою Петрусь почав навмання бурхати руками по клавішах. «Мелодекламація» вийшла дуже вимовною.

— Чорте ти лисий! — задренькотіла Надя. — Хочеш розстроїти фортеп'яна!

— Сама ти чортиця, коли так... (Гм! Лається у піст! — насмішкувато промовив він у скобках.) А фортеп'ян спільний, усі сім'ї. Ти ж сама тут чужа, гостя, зайда... Ну, от студент уже коло річки. Хвилі бурчать, б'ються об скелі, бризки клубочаться понад водою. Слухай же...

І знов з-під рук талановитого імпровізатора почулась музика, ще чудовіша, ніж уперше. Тут підбігла вже менша сестра та й зачинила фортеп'ян на ключ. Невмисне вона глянула у вікно.

— Надю!! До нас ідуть у гостину обидві Логвиновські! — покрикнула вона. — Ой! Мерщій приймаймо цю дошку. Знатимуть, що ми самі плоїмо, та ще в гостиній! Килино! А йди сюди швидше!! — Обидві сестри страшенно турбувалися та метушилися, аж поки не повиносили всіх причандалів до плоєння. По-провінціальному це був «недобрий тон», коли б гості застукали їх у вітальні за «непанською» працею, наче простих найминок.

Причепурюючись коло дзеркала, Маса охкала:

— І несе ж їх сюди дідько в будень!.. Ой, у мене, до того, bouton d'amour¹ на лобі взявся, чи що? Хіба отак-о загорнути його волоссям...

А старша, Надя, тим часом, жахаючись, загляділа, що Петрусь у своїх квітчастих, дуже неелегантних пантофлях. Слізно почала вона благодати брата, щоб він або зовсім не виходив до гостей, або взув чоботи замість цих шкарбанів. Той звільна підвівся і з злою думкою покинув вітальню: він поклав зневажити сьо-

¹Гуля любові (франц.). — Ред.

годні всякі пристойності, хоч би й самому ставало соромно.

Минут через п'ятерко він знов у «шкарбанах» вернув до вітальні, як уже там були гості. Петрусь любенько поздоровкався із ними, потім сів біля Наді й зачогав пантофлями по підлозі.

Саме тоді, як хлопець увійшов, одна гостя, заматоріла во днех своїх дівонька, встигла вже розказати якусь свіжу городську плітку.

— Глядіть же, нікому цього не переказуйте, — ніжно прощобетала вона нарешті, — бо я й сама дала слово честі й побожилася, що нікому не казатиму про цю історію.

— О, на мене можете ввіряти, — одказала Надя, — в мене язик мов на припоні.

— В неї тоді тільки одростає язичище, коли треба мене кобенити, — з милою пустотою сказав Петро, — тоді в ції-о панії і чорти лисі звідкілясь беруться, і біси.

Всі вдали, ніби вважають його слова за жарт, та й осміхнулися. Надя, проте, як стій втерjala гумор. Розмовою заволоділа молодша Маса. Вона забалакала про те, як вони недавнечко були в губерні на італьянській опері, вкупі з Петрусем, та як вони всі були аж зачаровані двоспівом Фауста з Маргаритою. Дівчина одразу оживилася, бо мала справді доволі поетичну вдачу.

— Пам'ятаєш, Петре? — прихильно звернула вона до брата, забувши про всі його ранішні штуки. — Пам'ятаєш, що усім нам сльози на очах були закрутилися, як Маргарита співала:

«О, silenzio! О, amor!..»¹.

¹ О, мовчання! О, любов! (італ.). — Ред.

А брат тим часом умисне застромив пальця глибоко-глибоко в ніс і, копирсаючи, прогугнявив ніби з восторгом:

— Поетична згадка!.. Розкішна згадка! — та й застромив пальця ще глибше.

Мася, обурена, одвернулася, а Логвиновські цікаво приглядалися до «нігіліста». Те приглядання розсердило його. Він хитнув ногою, і пантофля звалилася. Всі побачили голу ніженьку, навіть без шкарпеток.

Мася з Надею аж умлівали од жаху та сорому. Щось схоже на докір од совісті шпорнуло хлопця, але йому піддала духу горда гадка, що ось, мов, він зміг перемогти пересуди й начхати на думку громадянства.

— А в вас усе диха веселощами, — сказала молодша Логвиновська, аби як-небудь повернути розмову в інакший бік. — Маєте й брата-шуткуна, що не дасть притужити й на хвилину, та й самі молоденькі, що тільки жити та веселитися. А от ми старіємося...

Старшій Логвиновській не дуже припав до вподоби такий зворот розмови: вона-бо зовсім не почувалася старою, ба знаходила навіть, що взагалі не в літах сила, а в тім, щоб усякими правдами й неправдами могли виглядати молодшою. Надя це помітила.

— Ну, й не гріх вам себе обмовляти?! — суперечилася вона тільки задля звичайності, бо сама думала, що десь, певне, з обох Логвиновських уже давно пісок сиплеться.

— Ні, ні, — кокетливо одмовляла Логвиновська, яка справді ще вірувала в свою вроду, — старіємось. А от ви так процвітаєте. Заміжжя, хоч і нещасливе, одмолодило вас так, що аж-аж-аж. Яка вам коса стала пишна!

Петрусь, що сидів був мовчки, бо щось його нудило, знов озвався:

— А! І ви зазначили, що в неї теперечки є коса? То фальшива. Я й сам довідався допіру вчора, так що й нехотячи, бо достеріг крізь дверну розколину, як вона її розчісувала на стільці. Отже, передше я був усе дивувався, звідкіля їй виросла така куделя замість колишнього мишачого хвостика... («Ну, і навіщо я це говорю? — думав він. — Це ж навіть нерозумно...»)

В тоні в Петруся не чулося ані нотки злісної, а проте Маса почала непокоїтись, щоб і їй брат не встругнув чогось. Вона полапала прищик на лобі, чи не одгорнулось волосся.

— Ні, не нагортуй волосся ще більше, бо твого бутон д'амура й так не видко, а як напустиш волосся нижче, то косоокою зробишся, — сказав Петрусь півголосом, тільки таким півголосом, що геть усі почули.

Всі мовчали, бо всім було ніяково. Надя з ненавистю дивилась на «нігіліста», що сидів поруч неї...

— Надю!! Як-бо ти болюче щипаєшся?! — розітнувсь як стій Петрусів скрик серед уселюдної тиші.

Щоб визволитися з цього нелюбого становища, гості почали прощатися.

— Нам нема часу, ми до вас зайшли тільки по дорозі, а до того, може, й вам перебиваємо, може, й вам ніколи, — одмовлялися вони, як сестри Химченкові прохали їх погуляти ще.

— Що ви! Які там перебивання, яке там ніколько, коли ми аж скучили сидіти на самоті без ніякої роботи, — прохала Надя.

— Нащо ви не пускаєте mesdemoiselles Logvinovski¹ йти, куди вони мають діло? — встряг до мови Петрусь. —

¹Панночки Логвиновські (франц). — Ред.

В них є своє діло, та й у вас знов своє. Адже в вас там, у їдальні, лежить ціла купа неплоєної білизни.

Мабуть, його слова мали в собі дуже переконуючу силу, бо Логвиновські заразісінько одійшли.

Як пішли вони, то сестри мокрим рядом накопалися на брата. Він аж злякався, дивлячись, як їхні огрядні бюсти аж коливались з гніву. Старша сестра сердито вопіяла дужим контральто, менша вигукувала докірливі слова дзвінким сопрано.

Петрусь одбив їхній забіг покірливістю: він узяв дивитися на сестер неремствуючим, невинним поглядом. Потім він вимовив свої виправдування: отже, виходило, він хотів зробити задля них геть усе якнайкращ.

— Твій bouton d'amour, Масю... я ж сам бажав, щоб його не помітили, і навіть удався до тебе тихим голосом. Сказав, що вам тра плоїти спідницю, — так усім же відомо, що ніяка робота не соромна. Що гості швидко одійшли, теж нема чого лаятись, бо вони вам тільки заважали. Коса, знов...

— Еге ж, еге! Що ти, гидоте, за косу набрехав?!

— Яке ж там «набрехав», коли я казав щиру правду! А втім, Надю, тобі й хвилюватися не було чого, бо ти ж не молодесенька дівчинка. Дами, такі завстаршки, як ти, не соромлячись, носять перуки.

— Завстаршки такі, як я? Хіба я стара?! Ах ти, безвусько паршивий.

— Ну, от! Ти за це лаєшся! — одмовив брат ніби гірко. — Я вже був певний, що ти далі-далі в черниці підеш, а ти ось у суєту вдаєшся... про всякі прикраси клопочешся... Як же що я й справді тебе скривдив, то згадай: Бог звелів прощати кривди, ба навіть замість правої щоки настановити ще й ліву... — навчав сестру побожний брат.

— Я от татуньові пожаліюсь на тебе, бридкий хлопчисько! — нахвалялася сестра. — Що ти там набрехав про косу!

Але так і не пожалілась, бо батько ще не знав, що в неї коса фальшива.

В сім'ї свара довго не триває. По якійсь годині Мاسя й Петрусь знов розмовляли, наче й не трапилося нічого. Петрусь сидів за одним кінцем і їв вишні, а Мася за другим гаптувала рушник чорною та червоною заплоччю. Вона давно вже дала обітницю вишити в церкву рушник. Петрусь якось вирахував, що, вважаючи на ту пильність, з якою Мася гаптує, церква дочекається рушника на прийдешнє літо.

З кухні чутно було в їдальню, як madam Khimtchenko¹ свариться з старою Килиною:

— Пішла в мою спальню за простирадлом та й перед дзеркалом розстоялась!.. Перед дзеркалом!! Треба її пиці збавляти моє дзеркало!.. (Madam Khimtchenko в ніякій школі не вчилася, фізичних законів не знала, отож їй здавалося, що коли багачко дивитися в дзеркало, то воно з того дивіння має зношуватися.)

Мася скучила й заспівала якийсь романс, повний високих нот.

— А знаєш, голубко Масю! — озвався брат чогось занадто медовою мовою. — В тебе голос хоч і не сильний, але... (Мася вже чекала комплімента)... але препоганий, — докінчив той. — Тим-то замовчи.

— Мамо! Чого цей собакуватий в'язне? — плакси-во гукнула дівчина. Увійшла мама і Петруся не похвалила.

¹Мадам Химченко (франц.). — Ред.

— Та ти не слухай того дурня, моя любочко. Що він тямить! — додала вона. — Аби ти знала, то в тебе голосок італьянський...

«Той дурень» вибухнув сміхом, бо знав, що його мама не то в Італії, ба навіть у Києві ніколи не була.

Мати вийшла. Маса вишивала-вишивала, потім кликнула:

— Кили-и-но!

Килина прийшла з кухні, та трохи забарилася. Руки її були умазані в тісто та борошно.

— Не докличешся тебе! — гнівно кричала Маса. — Принеси мені води напиться!

— Ат! Пані мені загадали мерщій діжу вимішувать, — неласкаво одгукнулася Килина та й швидше побігла в кухню.

— Принеси води!! Бо битиму!! — кричала панночка. Зроду вона не була якась злючка, т'але ж не здобула доброго виховання, як і загал повітових панночок, та й чинила часом не дуже гарні речі.

— Насмілься-но! — без жартів і сердито гримнув брат. — Тоді я тебе саму пошустрю гаразд. Яке ти маєш право бити її?! Чим вона гірша за тебе?

Маса трохи злякалася незвичайного голосу в брата.

— Вона мужичка й наймичка, — сказала вона тихіш. — Та й як ти її можеш рівняти до мене?!

— Хоч би вона була й перемужичка, а ти цариха-розцариха, то й тоді не смієш битися. Але перше згадай, що таке ти сама!

— Вже ж не мужичка.

— Юридично достоту така сама мужичка, як і Килина, тільки трохи багатша. Чоловік Килинин був якимсь чиновником; відколи він помер, вона пішла по наймах. А наш батько родивсь у міщанстві, теперечки — дворя-

нин «личный»¹. Тим-то я ще вчора тобі казав, що по законах Російської імперії ти не дворянка, а простісінька «гражданка...», себто щось ніби мужичка... Я теж мужик.

Мася почала скимлити.

— Чого ти лаєшся? — казала вона хлипаючи.

— А все винен Адам! — казав брат замість потішання. — Якбищо він був дворянин або ж і князь, то ми геть усі були б тепер дворянського або князівського роду...

— Ще й дражниться!

Мася заплакала голосно. Увійшов батько, увійшла мати, увійшла Надя. Батько непривітно скривився, довідавшись, що син відновлює згадку про колишній простацький рід Химченків. Мати, учувши, що синаш нарікає хатніх мужиками, виявила на своєму обличчі несумнівний нахил до істерики.

— Ніколи не кажи про якихсь там «граждан», — кисло вимовив батько, — я був сам хотів тобі про це запримітити. Бо ісправник каже мені сьогодні: «Чом це на вашому балконі вчора тільки й чутно було, що “гражданин” та “гражданин”?!».

Звенигородський справник (бо місто, де жили Химченки, звалося Звенигородкою) давно вже накинув оком на Петруся, бо перечув, що він «нігіліст». Він охотивсь навіть учинити «нігілістові» трус, т'але ж боявсь, щоб часом не скоїлося такої самої халепи, як і позаторік. Бо позаторік ісправник мав призру на одного студента, що загостив був на літо до Звенигородки, та й зробив йому трусеницю. Надибавши між шпаргалами в того студента давні грецькі *extemporalia*², шанований,

¹Особистий, що його нащадки вже не дворяни.

²Вправи (лат.). — Ред.

але невчений Звенигородський Лекок начеркав у протоколі: «Між іншим витрушено троє рукописів, писаних незрозумілими знаками, незвісно якою мовою», — і переслав те до Києва. Як усеньке діло вияснилося, було сміхоти на цілу Звенигородку, а й з Києва прислали пильному справникові добру нотацію, нівроку. Через те він тепер був не такий скорий на самовільні рішучі міри, а поводивсь обережніш.

— Затям, сину, — казав старий Химченко далі, — що ми живемо не в республіці якійсь: «граждан» навіть на язиці не повинно бути!

— Але ж, тату! — виправдувавсь Петрусь, не зовсім розуміючи, чого батько тривожиться. — Про «граждан» я вчитав у «Своде законов Российской империи»...

— Ні, ні! Тра з цим словом дуже стерегтися! — поважно запримітив тато та й пішов з кімнати. Почав розходитися і ввесь собор. Мати при цьому простогнала: «Порідня! Син, що наймичка йому дорожча за матір!...». У старшої сестри, здавалося, на лиці було начертано: «Чого ж сподіватися од безвірного? Чого варт той, хто Бога одцуравсь?!». І вона пішла в свою кімнату, до дзеркала, полагодити косу.

В їдальні знову zostалися Маса та Петрусь самі. Обидва вдавали, ніби не помічають одне одного. Петро приніс газету й почав читати буцім дуже уважно. Часами він сильно дратував цікавість сестрину, бо ледве чутно скрикував, немовби вчитав щось дуже гарне. Тільки ж Маса хотіла витримати характер, перемагала себе й ні про що не питалася.

Всіх помилив обід. Надя, в ролі хазяйки насипаючи суп у тарілку братові, спиталася, чи він любить курячу печінку. По обіді Петрусь, як звичайно бувало, для всіх нарав вишень. І так-о всі помирилися.

Сонце трошечки повечоріло. Менша сестра нагадала, що їй тра піти до крамниць. Панночки влітку, щоб не загоріти, ходять у город не вдень серед спеки, а вже надвечір Вона вдалася до брата, щоб він її провів. Той, хоч і згоджувався, та казав, що піде не в черевиках, а неодмінно в своїх квітчастих пантофлях. Насилу-насилу Маса одхилила його од того наміру. Пішли. Петрусь узяв гуркати палицею по барканах. Поназбігалась незчисленна сила собак: у вільнолюбивій Звенигородці на припоні, звичайно, їх не держать. Ціла тічка конвоювала Петруся та перетурбовану Масю аж до майдану. На майдані енергичний десяцький хвицьнув Бровка каблуком у морду, вшкребнув Рябка палицею по спині, мало ніг не перебив Сіркові і т. ін., і т. ін. Петрусь з надзвичайним зацікавленням приглядався до всіх оцих маніпуляцій; радіючи скандальчикові, він навіть зупинився і сперсь на ковінку, щоб вигідніш було дивитися на безплатний спектакль. Маса схопила його за руку та й одтягла геть. Вони увійшли до однієї жидівської крамниці з вивіскою «Магазин галантерейних товарів». Швидко окинувши оком середину Хавиної крамниці, Петрусь одразу пересвідчивсь, що скромність була головною окрасою в Хави: в її «магазині» був не тільки чисто галантерейний крам, а й солоні гриби, цукерки, варення, вино, шрот і порох, окуляри, пенсне, сукно, шовк, гас і олива, скляний посуд, книжки белетристичні й научні (Хава була єдиним звенигородським міністром освіти), черевики, чобіття й усяке інше взуття, медикаменти тощо. Спитавши собі модного капелюшика, Маса пішла з братом до сусіднього Хавиного покоїка, щоб приміряти покупку перед дзеркалом. Хава лишила їх двох на самоті, бо треба було впорувати других покупців. Доки

Мася вистоювалась перед дзеркалом, братик її витяг з кишені ключ та й почав пробувати, чи не одчинить він теє бюро, що стояло в кімнаті.

— Боже мій!! — пошепки гукнула на нього сестра. — Що ти робиш?!

— Хочу одімкнути та подивитись, чи багацько грошей у Хави.

— Петре!!!

— А що ж бо такого? Адже не вкраду, подивлюся тільки.

— Кинь, любчику мій! Кинь! — благала Мася. — Надійде Хава, так що їй у голову прийде?! Думатиме, що ти злодій.

— Хай думає.

— По всьому городу зватимуть тебе злодіякою.

— Хай звуть! А моя власна совість буде, проте, чиста, — спокійно одрікав Петро на одчайний сестрин шепіт. Та на її щастя, жоден з Петрових ключів не підійшов до бюрока.

Гірко мордувалася й каялася бідолашна Мася, доки була в крамниці, та, мабуть, чи не гіршеє каяття довелося їй зазнати тоді, як вертали вони додому.

Серед вулиці стояла калюжа, а там, де мали б бути хідники, росло будяччя. Між будячінням була втоптана стежечка, та вузенька-превузенька. Двом людям було б важко йти по ній поруч, тим-то Петрусь пішов попереду, а Мася позаду. Напросто їх, ще в далечіні, посувалася якась стара пиката панна. Петрусь обернувся назад до сестри й не дуже голосно пробубонів: «Диви-но: от так мазепка!». На лихо, панна почула це; коли довелося їй розминатися з Петрусем, вона звисока, гордовито заглянула в лице ненавидному хлопчині, задираючи кирпу ген-ген угору, та й незнарошна

оступилась і шурхнула ногою у будяки. Розгнівана, вона промовила: «Невежа мальчішка!». Петрусь почув себе геть безвинним; щоб провчити панну, він за те вже навмисне натоптав їй ногу — вона аж скрикнула. Дивлячись на всю історію, Мася кривилася, мов у агонії.

Та це ще не був кінець її мукам. На ганкові одного дому, в холодку, сиділо три знайомі панни. Мася привітно вклонилася їм, бо вони здалека осміхалися до неї, і трохи спинила свою ходу. Петрусь, в чутку паннам, завважив сестрі по-українськи (хоч українофілом не був):

— Та ну, не дляйся! Ходім мерщій! Невже півгодини ходки тебе стомило? Ти, бачу, така поворотниця, як ведмідь за горобцями.

Панни переглянулися між собою. Мася почервоніла й пішла швидше. Вдома вона лагодилась була покарати добре брата за всі його штуки взагалі, а за українську мову зосібна: «Бо ще подумують, буцім у сім'ї нашої говорять по-мужицьки». Та увагу їх обох одтягло щось інше: мати драматично сварилася з Килиною.

Чоловік Килинин, дрібний чиновничок, умер дуже рано. Потім помер і її батько, небагатий однодворець. По батькові на Килинину пайку припадала була малесенька частка поля, та вона все те одступила братові, а сама пішла служити. Тепер її сповістили, що брат помер, а братова дуже запрохує її покинути службу в Химченків та й вертати до своїх, бо їм буде дуже сутужно обжинатися самим. Тільки ж Химченчиха ледве не скрутилася, почувши цю звістку, бо тому два тижні одійшла помічниця Килинина, а тепер хоче одійти й остання наймичка, та ще й серед жнив до того, коли нову наймичку знайти нелегко.

— Оддайте мої півтора карбованця та й пустіть мене, — прохала Килина спершу лагідно.

— Ні, ні! Не дам! — кричала пані. — Петре! — вдалася вона до сина, що саме ввійшов. — Розсуди ти. Я їй ще недавно подарувала матерії на плаття, а вона тепер одходить. Егеж я маю право не доплатити їй грошей? Або хай вона верне матерію! Скажи сам, по чистій совісті!

— Щоб не вкусити гріха, я можу сказати хіба ось що. Дарунок ви їй дали за минулу службу, а не за прийдешню, — рішив син. — Тепер, раю вам, зробіть отак: оддайте їй півтора карбованця — це раз, а друге — дайте ще й який-небудь гостинець на дорогу, бо вона, можу завірити, служила вам добре.

Килина аж повеселішала, мати обурилася.

— Який ласий на чужі ковбаси! Іди к бісу з твоїм судом! Тицьнув носа туди, куди його ніхто не просив! Не встрявай в не своє діло! — покрикнула вона.

— Як то «ніхто не просив»?! Треба, мамо, держатися логіки. Чи не ви ж самі сказали мені розсудити по чистій совісті? — дуже розумно мізкував Петрусь.

Мати вже його не слухала, а спорилася з наймичкою далі. Килина ще довгенько прохала своїх грошей, та нарешті мусила стратити всяку сподіванку, бо пані Химченкова приставала на єдине з двох: або верни подаровану матерію, або не дам півтора карбованця.

— Матерії я вам не оддам, — заявила тоді Килина, — бо я за неї вам руку цілувала... Хіба зробимо отак: поцілуйте ви мою руку, тоді верну... — І Килина простягла свою руку до панії.

— Чуєте?! — з гнівом сказала мати. — Чуєш і ти, Петре?!

— Гм, мамо, я не можу й отямитись, — одказав син глибокодумно, — це дуже цікавий світогляд, це дуже важливий факт задля вивчення народної юриспруденції... Ану, знаєте що: візьміть та поцілуйте — чи справді верне вона матерію?.. Цікавий світогляд! — задумливо сказав він знову.

Мати мовчки подивилася на синаша й, задля несподіванки, навіть лайки не дібрала. Петрусь мав серйозне обличчя.

— Голубко-мамо! Зробіть це! Задля науки! — умильно прохав він без усяких смішків.

Голубка-мама скрутила здоровецьку дулю та й тицьнула прихильникові науки попід самісінький ніс:

— Оце тобі за твої науки!.. Дурний тебе піп хрестив!.. Масю, коли ти не бачила дурня несосвітеного, то зирни на свого братика.

Мася, стоячи, підперла рукою підборіддя й почала дивитися на «братика». Той висолопив їй язика. Вона плюнула й пішла з покою.

— Мабуть, ти хочеш, Килино, щоб я тебе побила! — зговорила мати.

— Не радю вам, мамо, — знову вплутавсь у розмову син, — я вчитав недавнечко в «Киевлянині», що одну даму в Києві засудили до арешту на тиждень за те, що вона побила служанку... Килино, я тебе напоумлю наперед: якщо тебе яка пані битиме, мерщій бігай до судді — її посадовлять у тюрму.

(Петрусь сказав велику новину, бо в Богом спасаємій Звенигородці ані пани, ані слуги не догадувалися, що закони можуть заборонити кулачну розправу з службою.)

Пані Химченкова сплеснула руками:

— Чому ти її навчаєш? Проти матері!

— Бо не хочу, щоб моя мама за плетеними вікнами сиділа.

— Їй-бо, це другий тато! — плакалася мама. — Це в тата ти навчивсь мене зневажати та заїдати! Рихтик¹ тато!

Петрусь тільки засміявся, учувши слово «рихтик», підхоплене десь на базарі од жидів, і змовк.

Після довгого змагання Килина поклала начхати на гроші та піти-таки додому. Але, збираючи свої манатки, вона потай усіх на хвилину забігла до панниної спальні і на мент чогось заглянула до її постелі. Незабаром вона пішла до своєї Мизинівки.

Петрусь замисливсь і довго про щось гадав, а далі, понишпоривши в своїм портмонеї, зібрав якось півтора карбованця й побіг наздогін Килині.

Нагнав він її вже поза городом, за мостом, та й доручив їй гроші. «Це казала оддати тобі мамуня!» — пояснив він. Килина хотіла була вернутися подякувати панії, але Петрусь спинив:

— Ні, ні, не йди! Мама сказали, що тебе й на очі винести не можуть. Та ти не кривдься, бо як на правду, то мама добрі. А тее скоїлося лиш так якось...

— Ну, дай Бог і їм, і вам здоров'ячка, — із слізьми промовила порушена жінка, — як мені ці гроші в пригоді стануть! Не на розкіш я йду, а до сиріт на бідування... — Вона схопила руку паничеву й хотіла була поцілувати. Він швидко висмикнув руку, а намість того, сам порушений і застиданий, поцілував стару.

— Та от ще... — трохи соромлячись, казала Килина, — прийміть, паничу, звідтіля... з маминого ліжка...

Вона ні в сих ні в тих махнула рукою, спішливо попрощалася й пішла.

¹Точнісінький. — *Ред.*

Хлопець із споважнілим обличчям вертав додому. Він не пішов на міст, пішов бережиною, по вузенькій стежечці, що крутилася поміж надбережними лозами. Брів він, брів, коли вчув якісь голоси й спинився. Розмовляли дві жінки. З-поза ліз їм не бачити було Петруся. Розмова велася про смотрителя тюрми, добре знайомого з сім'єю Химченків. Петрусь із балачки жінок швидко довідався, що той увічливий кавалер, той зразок коректності та бонтонності в дамськім товаристві гидко грабує арештантів. Вступаючи до тюрми, кожен арештант, по закону, передає йому всі свої гроші, та коли виходить на волю, то дістає назад уже менше, ніж скільки дав на сховок; ба навіть тому, в кого був якийсь злот, смотритель вхитрюється вернути тільки десять копійок.

Розмова здалася Петрові такою цікавою, що він притаїв духа й слухав далі. Баби забалакали про поліцію, про «помощника справника», що його Петрусь досі бачив тільки в ролі привітної, галантної, люб'язної людини. Виходило, що «люб'язна людина» не раз у раз бува такою.

— Казав мені чоловік, — повідала жінка, — про жида Мордка... знаєте? Отого, що йому недавно жінка померла та покинула шестерко дрібних жиденят... Ба то приключилася йому якась така халепа, що неодмінно випадало дати хабаря отим поліцейським. Прийшов надзиратель. Мордко постановив перед ним усі свої діти рядком та й каже: «Оце всенькі статки, що є в мене, голодраба... Та от є ще карбованець, останній — візьміть». У хаті таке злидарство, таке, кажу вам, убожество, що надзиратель аж жахнувся. «Цур тобі! — говорє. — Не хочу твоїх грошей! На ще й од мене карбованця...» А прийшов помощник справника — забрав

і того карбованчика, що Мордко був мав, та й того, що дав надзиратель...

Під Петрусем незнарошна захрупотіла суха гіллячка. Жінки як стій ущухли. Хлопець мусив рухати далі, перейшов проз них, то й не чув більш нічогісінько. Але й те, про що він оце зараз довідався, було йому новинкою і схвилювало його. Він не хотів і вірити, що хабарювання має в Росії всі права горожанства ще й досі.

Опинившись біля скель, де було вигідне місце задля купання, хлопець роздягся, скупавсь у Тікичі, переніс одіж на тогобічний берег і подряпавсь угору по скалах, які стіною височаться понад Тікичем. На шпилі гори він припинивсь і став оглядати дуже мальовничий краєвид, що простелявся перед ним. Незабаром на його задуманім обличчі майнув осміх.

Внизу видно йому було юрбу дівчат, що з веселим гомоном плюскалися в річці, на неглибокому місці. Аж от звідкілясь з'явивсь човник, а в човникові сидів парубчак. Йому неодмінно випадало пропливти коло дівчат. Жартухи заздальгідь змовилися перепинити пливця. Ледве човен в'їхав у середину їх, як вони з пустотливим гуком оточили його і силувалися схопити руками весла. При останньому сяйві вечірнього сонця голісінькі тіла дівок аж вилискувались. Вони стояли в воді тільки по коліна, але не конфузилися нітрішечки. Не червонів і парубчак, що сидів у човні і весело одбивав дівчачі атаки на всіх пунктах.

— Аркадія! — осміхаючись, проказав Петрусь і почав спускатися з гори, щоб йти вже додому, йому здавалося, що він собі вкоротить шлях, якщо піде навпрошки, через чийсь город на леваді, засаджений квасолею. З верхогір'я йому бачити було, як два хлопчаки подали-

ся саме тудою, через перелаз. Петрусь пішов за ними назирцем.

Та ось на супротилежному згір'ю, поміж грядками, з'явилася висока жіноча постать. Петрусь зазначив, що вона виглядає якось по-античному: риси обличчя їй суворі й енергійні, на чолі сяє глибока дума, погляд орлячий. Вона зупинилася й мовчки згорнула руки: зовсім у позі римського оратора.

— Господа кавалери, хозяйськіє деті!.. — промовила вона поволі, зробила паузу й хитнула головою вслід отим двом «кавалерам», що тепер прожогом дременули з города геть. Химченка вона ще не встигла постерегти.

— У-у-у! Прасучі ви сини, щоб вас трясця задавила! Хай вас чорти ухоплять! Бодай ви виздыхали та виказилися!! — верескливо, дрібно й без передиху затріскотіла звенигородська римлянка. — А щоб вас каменем по пиці! Витолочили, собарники собарні, бреуси отакі, мою квасолю, свинчуки погані! Шибеники клятовані! Бодай вас вивело на роздорожжя, бодай ви видубились, бодай вам болячка на шию, бодай вам колька в живіт, бодай...

Химченко без огляду назад та й хода! Він боявся, що хазяйчин гнів проти хлопців окошиться на ньому. Втікаючи, він довго ще чув за собою «бодай, бодай...» зичливої римлянки, що безконечником розлягалось по повітрю. Він наглядно впевнився, що в тієї жінки принаймні язикові мускули були насправжки античного складу та що на красномовство не перевершив би її аніякий Демосфен, ані Цицерон з їхніми філіпіками.

Тим часом удома в Химченків скоїлася пригода. Пані Химченчиха завжди лягала спати пізно, а вставала

дуже спозаранку. Щоб надолужити нічне неспання, вона трохи спочивала ще удень та вечориною. Сьогодні вона наготовилася оце кластися вдруте, щоб поспати перед вечірнім чаєм, роздяглася, полізла на постіль...

— Хрусь! Хрусь! — захрупотіло попід нею, ледве вона бухнула в ліжко. Пані відчула, що впала вона на щось мокре, слизяве та холодне і воно під нею тріпається, їй здалося, що десь, певне, на ліжкові гадюка або принаймні жаби. Од жаху вона з усієї сили заверещала пробі.

Старий Химченко переглядав якісь папери разом із своїм племінником, що служив під його началом. Учувши гвалтування, вони обидва побігли на рятунок, та прудчіший племінник — попереду. Він стрімголов влинув до тьотіної світлиці.

Перелякана тьотя, забувши, що вона в самісінькій сорочині, хотіла була йому щось сказати, коли соромливий небож сам жажнувся, що тьотя гола, ринув назад у двері та й збив з ніг дядю. Обидва гепнулися на поріг.

На одчайне репетування Химченчихи прибігли ще й Мася з Надею. Вони якось напоумили маму, що треба нахопити на себе кофту й спідницю. Аж тоді всі сім'яни увійшли в мамину спальню й почали розглядати «гадюку». Допевнилися, що то не гадюка, а яйця, пристелені простирадлом, і страшенно дивували. Була маленька призра на Килину, чи не вона, бува, утнула цю штуку, але ж такому здогадові якось віри не йнялося. Всі правили теревені, оповіщали свої більш чи менш дотепні міркування.

— Навряд, щоб знесла їх тутечки сама курка, — розсудливо докинув мудрий небож. Ніхто не сперечавсь:

усі, очевидячки, згоджувалися з ним. Тільки ж через те поганий пустун не викривсь.

Під таку годину увійшов Петрусь і зачудувався, побачивши отакий собор людей. Заглядівши жовтиню на ліжкові, він зрозумів, у чому діло. Але ж, ніби не догадуючись, він хитнув головою, сунувсь до постелі, понюхав простирядно... Всі дивилися на нього.

— Ні, — промовив він, — то яйця.

— А ти що думав? — цікаво спитала Мاسя.

— Та так... нічого... — повагом одрікав брат. — Бачу, жовті плями... ну, на простирядні... Але вже гаразд бачу, що то яйця...

Всі нехотячи осміхнулися. Мати, аки левчиха, накинулася на сина й почала сваритись.

— Це ти, це ти сам підстроїв! — кричала вона. — Це ти! — Вона розказала чоловікові «по щирій правді», як син силував її поцілувати руку Килині та страхав, що сам потягне до тюрми власними руками. Батькові пригадалося, що вдіяв йому син вранці. При нагоді Мася й собі поскаржилася, що братик раз у раз глузує з її носа та зве бурульбашкою. Одна Надя (десь, певне, з добрості) змовчала про Петрусеві смішки з її коси.

— Петре! — суворо поклав тоді рішенець батько. — Тепер мені вже являється фактом, що тобі була якась причина¹ та тепер однієї клепки в голові не стає. Шануйся! Бо коли виявиться, що ти дійсне збожеволів, то я з тобою поводитимусь інакше, ніж досі!..

— Тату, — вдаючи безневинного, виправдувався син, — і чого це мама так на мене вгнівилися? Я сказав лиш, що як бити челядь, то за те може вкарати судець,

¹ «Причиною» в Київщині зветься все те, з чого люди робляться «причинними».

а й ви не похвалите. А мама як крикнуть: «Ти рихтик тато!...».

Всі помовчали. Петрусь зітхнув і з печаловитим обличчям повільною ходою покинув кімнату. А шкода, що не zostавсь!

— Бачиш, що ти кажеш дітям! — докірливо промовив батько. — А я дурно вилаяв хлопця!.. Затям, що при дітях не годиться казати про батьків ані слівця поганого.

Подружжя його розплакалося й образилося:

— Потурай! Давай потачку! Вийдуть на таких душманів безмилосердних, як і ти сам!..

Чоловік спанхнув.

— Так ти ж скажена баба!

— Йолоп ти мордатий! Свиня погана! Мужик!

— Перекупка язиката! Це десь, певне, на базарі вичили тебе лаяться!.. Сім кіп чортів тобі на голову, бабище!

— На тебе безголов'я! — одлаювалася жінка на соблазн присутніх.

Супруги плюнули одне на одного та й порозходилися. Бистроока Маса нехотячи підсміювалась. Надя, навпаки, кривила дуже поважне обличчя.

— А що він присуствуватий¹, так се певне, — проказала вона до сестри. — І не дивниця: адже тією грециною та латиною, що вчать по гімназіях, можна будького спантеличити.

— Хіба такі важкі?

— А то ні? Оце як я їхала з Вадесу, проти мене сиділо в вагоні двоє греків та й усе балакали по-своєму. Я

¹ «Присуствуватий», мабуть, вийшло з «присусуватий» (Сус — Ісус), себто божевільний, або юродивий.

шість годин сиділа коло них, а жоднісінького слова не второпала...

VI

Була ясна, місячна ніч.

Петрусеві не спалося. Він хоч уже був зовсім роздягся й ліг, тепер виліз із постелі і в самій сорочці вийшов у садок. Всі хатні давно вже спали. Хлопець самотою бродив по садку.

Він був смутний. Якась зануда важким тягарем лягла йому на серце. Совість мучила. Вся сьогоднішня днина докучною згадкою поставала перед Петром, і йому хотілося плакати.

— Чого я такий дурний? Чого я байдикую замість діло робити? Чого я до всіх налазю? — докоряв собі він. — Гидко! Мерзота!..

Згадуючи хатніх, він бачив їх тільки в симпатичному світлі.

— Чіпляюся до мами, а вона так опікується нами і цілий день працює. Переслідую Масю, а вона така добра, що й гнівитися на мене довго не вміє. Дразню Надю... крадькома підглядів її косу та й трублю на всі сторони — це ж така огидлива поведінка, що я й сам повинен би її назвати «холуйською», якби побачив у когось другого. А тата за віщо я сьогодні пошив у дурні?..

...Усіх, усіх перепросю взавтра... усіх, опроче тата, бо він почуває себе «старшим» та й має власть... Старших не тра перепросювати, навіть дуже образивши, бо ще подумують, ніби я підлизуюсь. А всіх опрочих перепросю...

Тільки ж нудьга й після того не зникла: на серці було важко. Петрусь увійшов до альтанки, впав навко-

лінки, ліктями сперся об стілець, а підборіддям об долоні.

— Господи Боже! Господи Боже! Господи Боже! — почав він молитися. — Прости мене й напути! Дай мені снаги на те, щоб працювати гаразд, дай мені снаги зробитися путящою та чесною людиною... Учуй мене, Господи рідний!..

На скількись ментів Петрусь так і завмер, йому було гарно. Сльози котилися з очей, та він почував, що це не гіркі, а одрадісні сльози. Він забув, де він. Йому примарилося, буцім він — на вечірні, у якомусь величнотому храмі, та не в православному, а католицькому, середньовіковому. Готицькі склепіння високо підносяться вгору. Орган тихо гуде якусь сумовиту, але невимовно солодку мелодію. Крізь тую музику чується лагідний, повний теплої віри голос патера: «Oremus, fratres!...»¹.

Далі храм почав набиратися конкретніших, знайоміших рис: перед Петром намалювалася церква, шкільна церква. Як стій він одскочив. Асоціація ідей зараз намалювала йому й директора з його святецьким обличчям.

— Я молюся?! — з гнівом тупнувши ногою, засміявсь Петрусь. — Ха-ха-ха! Куди я моливсь? У порожняву, в оце-о місце! (Він тицьнув пальцем кудись у просторінь коло стільчика.) Ось у цьому повітрі, в порожньому повітрі я вхитривсь побачити Бога!.. Ха-ха-ха! Мало-мало я не ступнув на одну дошку з директором! Не ставало ще тільки, щоб я й пику скривив таку саму побожну, як і він... «Передо мною, земним начальником, ви не смієте опиратися спиною об стіну, а то ж

¹ Молімось, браття!.. (лат.). — Ред.

перед самим Богом!» — згадалися йому директоріві слова. Гм! А десь, певне, той Бог дуже на мене прогнівався теперечки, що я оце моливсь йому в такім негліже... без штанів навіть!.. — іронічно подумав Петрусь.

Якесь несвідоме почуття було підказало йому, що директорський Бог не має нічого спільного з правдивим Богом: можна бути не атеїстом, хоч би в директорового Бога й не вірувати. Але тее почуття майнуло дуже швидко, в глибу душі, і Петрусь не довго спинявся над ним.

— Забобони! — сказав він доволі рішуче. — Замість молитви візьмусь-но я взавтра до роботи. Працювати-му з усієї моці, вироблю світогляд, підготовлятимусь до корисної служби громадянству... Щодо Бога, то потрохи само собою з'ясується мені, чи є він, чи нема... А од узавтраго — до роботи!

І він почуває, що себе не одурює: почуває, що взавтра загарливо візьме працювати.

З такими гадками парубчак вийшов з альтани. Та видко, що в переддень новітньої ери свого життя йому судилося втнути ще одну штуку, наскрізь просякляту духом того хаосу понять, який досі панував у його голові: Петрусь якось підійшов до канави, що переділяла сад Химченків од сусіднього, та й миттю набігла йому в голову чудернацька гадка.

«Такої ясної ночі хоч голки збирай, — подумалося йому. — Он на вишнях кожну ягідку бачити... А чи не піти б мені красти вишень на городі в Буркевички?!»

Якбищо у власному садкові Химченків не було такої сили вишень, то Петрові в голову, либонь, не забрело б таке кумедне вирішення. Отже, тепер піддратовувала його іменно та обставина, що це буде не просто крадіж задля здобичі (на таку він не пішов би), а крадіж з

«ідеї». Правда, що йому самому був цей мотив не зовсім ясным.

— Крадіж. Що таке крадіж?! Пересуд! Бо і власність є пересуд... Я б безпечно міг нарвати вишень у нашім саду вдосталь, та не хочу: піду красти, бо власності нема...

«Впіймають? — думалося йому також. — Не впіймуть, бо я миттю втечу. А хоч би й справді схопили, то якого батька горе? Що ославлять на всеньку Звенигородку? Чхаю я на всеньку Звенигородку!.. Злодюжкою однаково не назвуть, бо всі знають, що наш вишник — найбільший, мабуть, чи не на цілий город. Нарікати-муть нігілістом? — байдуже мені до того!»

І він, як був, у одній сорочці пірнув через рів у чужий сад.

Сааді каже: «Ез ебри сійаһ баред аби сепід» — «З чорної хмари ллється ясний дощ».

*В юлі 1890 року,
Звенигородка на Київщині*

«Я не белетристичне,
не “краснописьменське” оповідання
складаю, а буквально переказую те,
що справді говорилося».

Агатангел Кримський

«In crudo» («Без прикрас» лат.) — серія творів про людину без прикрас,
на драматичних роздоріжжях життя і в екстремальних ситуаціях,
що випробовують розум, волю і честь. Із багатьма їх авторами сучасний читач
познайомиться вперше. І буде вражений.

a|

www.academia-pc.com.ua

ISBN 978-966-580-498-7

